

О Н О В Л Е Н Н Я

1(12)2021

КУЛЬТУРА

МІСТО ІСТОРІЯ

СУСПІЛЬСТВО

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій

№ 1 (12) / 2021

Фахове видання зі спеціальності 032 – Історія та археологія
(наказ МОН України від 17.03.2020 № 409)

Київ 2021

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Олександр Галенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2021. – № 1 (12). – 232 с.

Редакційна рада:

*Мартін Баумейстер
Геннадій Боряк
Ярослава Верменич
Вікторія Константинова
Станіслав Кульчицький
Іван Патриляк
Володимир Петровський
Валентина Шандра
Томас Вюни*

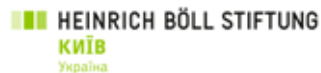
Головний редактор

Олександр Галенко

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

За підтримки Фонду Катедр
Українознавства (США)
та Фонду ім. Гайнріха Бьоля,
Бюро Київ – Україна

Редакційна колегія:

*Тетяна Водотика
Олександр Галенко
Денис Гречко
Андрій Заярюк
Геннадій Казакевич
Наталія Кашеварова
Ксенія Кузіна
Роман Любавський
Оксана Міхеєва
Маркіян Прокопович
Остан Серєда
Сергій Тараненко
Артем Харченко
Микола Плавінський
Алла Петренко-Лисак
Людмила Малес
Ольга Максимович
Ігор Сердюк*

Над випуском працювали:

Відповідальні редактори – Ігор Постольник, Володимир Гула
Верстка та дизайн – Ірина Собко, Дана Мощенко

web page: mics.org.ua

email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації
відповідають автори

ISSN: 2616-4280

© Інститут історії України НАНУ, 2021
© Історичний факультет Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, 2021
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2021

З М І С Т

Від редакції	5
---------------------------	---

Місто й оновлення

<i>Анастасія Боженко, Олександра Суховєєва. Жити у Соцмісті зараз:</i>	
між спадщиною та оновленням	9
<i>Роман Любавський. Мурали Харкова: простір, пам'ять, політика</i>	24
<i>Олексій Болдирєв. Київські адреси Володимира Правдича-Немінського</i>	41
<i>Аліна Година. Алея Героїв у Чернігові: зміна у сприйнятті радянських</i>	
місць пам'яті в Україні (1991–2019 рр.)	61
<i>Світлана Довгань. Чоколівка як простір пам'яті: забуті шістдесятники</i>	
в декораціях «радянської мрії»	84
<i>Алла Петренко-Лисак. Пам'ять спального мікрорайону:</i>	
(не) для туристів	98
<i>Михайло Тяглий. Картографування геноциду ромів України</i>	
(1941–1944 рр.) та пам'яті про це	118
<i>Ігор Нетудихаткін. «У пошуках Растреллі...» (реставрація Андріївської</i>	
церкви у 2009–2020 рр.)	171

Повідомлення

<i>Андрій Бойко-Гагарін. Бердичів як центр збуту фальшивих грошей</i>	
у Російській імперії	195
<i>Іван Савчук. Значення міст як центрів адміністративного управління</i>	203

Огляди. Рецензії

<i>Вікторія Константінова, Ігор Лиман. Серія «Black Sea History</i>	
<i>Working Papers»</i>	211

<i>Володимир Гула. Нове дослідження з історії єврейської громади Дніпра</i>	216
<i>Володимир Гула. Міста Південної України у модерну добу: дослідження історії та конструювання історичної пам'яті</i>	222
<i>Ірина Матяш. Коли наука цікава: про генеалогію, просопографію і хіоських греків</i>	228

Від редакції

Оновлення міст – неминуче. Невпинний процес змін і трансформацій дуже по-різному впливає на обличчя міст. Чи завжди нове краще за старе? Чи завжди оновлення – це прогрес? Питання ці непрості, й саме їм присвячено більшу частину цього випуску.

Авторки Анастасія Боженко та Олександра Суховєєва аналізують, як саме трансформується Соцмісто, один із знакових (без перебільшення) районів Харкова: що можна зробити, що відбувається зі спадщиною не таких уже й далеких від нас років, як (не) змінюється дискурс ставлення до радянського спадку.

Роман Любавський розглядає мурали Харкова – популярний нині спосіб створення та донесення тих чи тих меседжів. Які ідеї просувають ці настінні малюнки міста? Наскільки вони співвідносяться з наявними

ідентичностями? І чи доречні вони взагалі? Ці питання актуальні не лише для Харкова.

Теми оприявлення/функціонування пам'яті в міському просторі стосуються статті Аліни Години, Світлани Довгань та Алли Петренко-Лисак. У тексті Аліни Години проаналізовано зміни сприйняття радянських місць пам'яті в Чернігові, які відбулись за роки незалежності. Статті Алли Петренко-Лисак та Світлани Довгань висвітлюють локальні київські контексти – відповідно простори пам'яті у спальних районах загалом і на Чоколівці зокрема. Ці розвідки свідчать, що не обов'язково обирати як об'єкт для memory studies центральні частини міст. Звичайнісінькі квартали «хрущівок» не менш цікаві, аніж умовні центральні проспекти.

Дещо вибивається із просторово-пам'яттєвого фрейму, але не із пам'яттєвого загалом,

стаття Олексія Болдирєва про київські адреси репресованого українського фізіолога Володимира Правдича-Немінського.

Продовжує тему пам'яті та фіксування її у просторі дослідження Михайла Тяглого, присвячене картографуванню геноциду ромів в Україні та стану меморіалізації цих трагічних подій.

Завершує рубрику «Місто й оновлення» текст Ігоря Нетудихаткіна – про оновлення у прямому значенні, себто про ідеологію та процес реставрації Андріївської церкви у Києві (до речі, запрошуємо відвідати).

У рубриці «Повідомлення» Андрій Бойко-Гагарін відкриває для нас захопливу історію фальшивомонетництва та роль Бердичева як одного з центрів збуту несправжніх грошей, а Іван Савчук вкотре порушує питання про роль і значення міст у структурі та процесі адміністративного управління територіями. Завершує 12 випуск «МІКС» блок рецензій. Потужний огляд Вікторії Константінової та Ігоря Лимана серії досліджень «Black Sea History Working Papers», напевно, змусить не одного читача шукати ці справді вартісні книжки в бібліотеках.

Володимир Гула зробив для журналу два огляди: про книжку «Синагоги Катеринослава» О. Лошак і В. Старостіна і про збірку матеріалів конференції «Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.».

Огляди від титулованих учених – рідкісне явище, і тим цінніша для нас рецензія від Ірини Матяш на дослідження Валерія Томазова, присвячене історіям греків-хіосців на півдні України.

Зауважимо, що низка авторів цього номера – не історики за фахом. Соціологиня Алла Петренко-Лисак, нейрофізіолог Олексій Болдирєв і географ Іван Савчук втілюють у життя сподівання на справжню міждисциплінарність Urban Studies.

Ми вдячні Фонду ім. Гайнріха Бьолля, Бюро Київ – Україна за підтримку, надану під час підготовки номера до виходу (а саме рубрики «Місто й оновлення»). Редакція також висловлює вдячність анонімним рецензентам і рецензенткам, членам і членкиням редколегії.

МІСТО Й ОНОВЛЕННЯ

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.009>

УДК 94(477.54)«20»

Анастасія Боженко,

кандидатка історичних наук,
старша викладачка кафедри українознавства філософського факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
a.o.bozhenko@karazin.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8701-6130>

Олександра Суховєєва,

старша лаборантка кафедри українознавства філософського факультету,
студентка освітньо-професійної програми «Урбаністичні студії»
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
osuhoveeva@karazin.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2907-0689>

ЖИТИ У СОЦМІСТІ ЗАРАЗ: МІЖ СПАДЩИНОЮ ТА ОНОВЛЕННЯМ

У статті розглянуто проблеми участі місцевої громади у ревіталізаційних процесах, які відбуваються в історичному ареалі Соцміста, або району ХТЗ. Район було частково реалізовано у 1930-ті рр. за проектом архітектора Павла Альошина. У післявоєнну добу від концепції Соцміста відмовилися, однак сам район і надалі розвивався як промзона. Було зведено низку нових потужних підприємств важкої промисловості. В сучасному контексті навіть за умов модернізації підприємств частина виробничих потужностей стає незатребуваною. З іншого боку, деіндустріалізацію потрібно розглядати у прив'язці до селітебної зони, тому в нашій статті ми фокусуємося на тих активістських ініціативах, які нині відбуваються у районі ХТЗ. Історіографія проблеми складається з досліджень історичного й містобудівного контексту, соціальної складової та теоретичних робіт із тематики індустріальної спадщини. Основа джерельної бази – дописи активістів у соціальній мережі «Фейсбук», містобудівна документація та законодавча база.

Ключові слова: ХТЗ, конструктивізм, індустріальна спадщина, активізм.

© Анастасія Боженко, Олександра Суховєєва, 2021

¹ Губкіна, Є. (2013). Проектування та реалізація «Новий Харків». *Пам'ятки України*, 11. Retrieved from https://www.alyoshin.ru/Files/publika/gubkina/gubkina_novy_harkov.html; Черкасова, Е. (2010). Идеи и реализация плана социалистической реконструкции Харькова 1933–1935 годов. В Ю. Л. Косенкова (Ред.), *Советское градостроительство 1920–1930-х годов: Новые исследования и материалы*. Москва: Либроком. Retrieved from http://www.alyoshin.ru/Files/publika/4erkasova/4erkasova_1933.html; Алешин, В. Э. (1985). *Развитие представления о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х – начале 1930-х годов*. (Дис. на соискание ученой степени кандидата архитектуры). Киев. Retrieved from <http://www.alyoshin.ru/Files/diss.html>; Діденко, К. В. (2019). *Соціально-житлові програми в архітектурі столичного Харкова (1917–1934 рр.)*. (Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури). Харків. Retrieved from <http://kstuca.kharkov.ua/wp-content/uploads/2019/09/dd196denko-disser-2.pdf>.

² Любавський, Р. (2016). *Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років*. Харків.

³ Ponomaryova, A., & Ryan, B. (2020). Will Kyiv's Soviet Industrial Districts Survive? A Study of Transformation, Preservation, and Demolition of Industrial Heritage in Ukraine's Capital *Journal of Planning History*, 1 (49), 5–49; Пікерінг, П., & Бергер, Ш. *Регіони важкої індустрії та їхня спадщина – між політикою ідентичності та туристифікацією*. Retrieved from <https://mistosite.org.ua/ru/articles/rehiony-vazhkoi-industrii-ta-ikhnia-spadshchyna-mizh-politykoiu-identychnosti-ta-turystyfikatsiiei>.

⁴ Юркова, О. (2015). Facebook як новий тип історичного джерела: спроба характеристики та практичні завдання архівування документів. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 25, 31–48. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/sidptm_2015_25_4.

У сучасному світі через перехід до постіндустріальної економіки надзвичайно актуальними стають проблеми ревіталізації індустріальних просторів. Харків із кінця ХІХ ст. стає великим промисловим центром, у 1920–1930-ті рр. починається будівництво заводів-велетнів. Увага радянських і зарубіжних кореспондентів 1930-х рр. була прикута до двох об'єктів у радянській Україні – Дніпрельстану у Запоріжжі й Тракторобуду у столичному Харкові. Тож у нашій статті пропонуємо подивитися на те, які актори задіяні у процесах ревіталізації Соцміста, містоутворювальним підприємством якого був Харківський тракторний завод.

Щодо історіографії питання, то можна виділити проблеми, які будуть дотичними до нашої теми. По-перше, це аналіз Соцміста як містобудівного комплексу та розгляд містопланувальних концепцій, які мали вплив на його проектування¹. По-друге, маємо подивитися на той соціальний та ідеологічний

сенс, який закладала радянська влада у побудову Соцміст, і прикладом таких досліджень є монографія Романа Любавського². Нарешті, згадаємо проблематику індустріальної спадщини у сучасному українському та світовому контексті³.

У джерельній базі дослідження процесів ревіталізації району головне місце посідають дописи активістів у соцмережах, які, на думку історикині Оксани Юркової, дають змогу «виявляти мережеві зв'язки, досліджувати історію формування громадських ініціатив та організацій, швидкість розповсюдження інформації та ідей, її/їх підтримку розвитку/неприйняття/заперечення тощо»⁴. Також використано законодавчу базу щодо культурної спадщини та містобудівну документацію, зокрема історико-архітектурний опорний план Харкова, з метою дослідження статусу Соцміста як об'єкта культурної спадщини.

⁵ Губкіна, Є. Проектування та реалізація «Новий Харків».

⁶ Милютин, Н. (1930). *Соцгород: Проблема строительства социалистических городов: Основные вопросы рациональной планировки и строительства населенных мест СССР*. Москва; Ленинград: Государственное издательство.

⁷ Алешин, В. Э. Развитие представления о социалистическом поселении.

⁸ Любавський, Р. (2020). «Місто Сонця – район ХТЗ»: простір, образи, пам'ять. *Вісник ХНУ. Серія «Історія»*, 57, 212–226.

⁹ Див. детальніше про концепцію соціалістичного розселення: Хан-Магомедов, С. *Архитектура советского авангарда*. Кн. 2. *Социальные проблемы*. Retrieved from https://www.alyoshin.ru/Files/publika/khan_archi/khan_archi_2_000.html.

Історико-архітектурний контекст історії ХТЗ

Для сучасних харків'ян і харків'янок абревіатура ХТЗ асоціюється зі скороченою назвою не тільки Харківського тракторного заводу та станції Холодногірсько-заводської гілки метро, а й із цілим районом, розташованим у південно-східному напрямку від центру міста. Цей район і завод виникли у 1930-х рр. під час форсованої сталінської індустріалізації. Після розрухи громадянської війни та років «паперової архітектури» в історії містобудування СРСР настав унікальний період. У 1920–1930-ті рр. в радянській архітектурі склалися надзвичайно сприятливі умови для втілення у життя революційних ідей, концепцій та теоретичних побудов ⁵. Провладний напрям розвитку країни спричинив утворення нового соціального запиту – потребу в проектуванні та зведенні соціалістичних поселень ⁶. Для реалізації такого плану найкращою було визнано планову забудову, що також розширювало можливості застосування концептуального підходу у містобудуванні.

В архітектурній періодиці УРСР у цей час актуалізується ідея міста-саду Ебенізера Говарда та ідея міст-супутників; тривають дискусії щодо питань лінійного планування, вертикальної та горизонтальної забудови, урбанізації та дезурбанізації, культурної

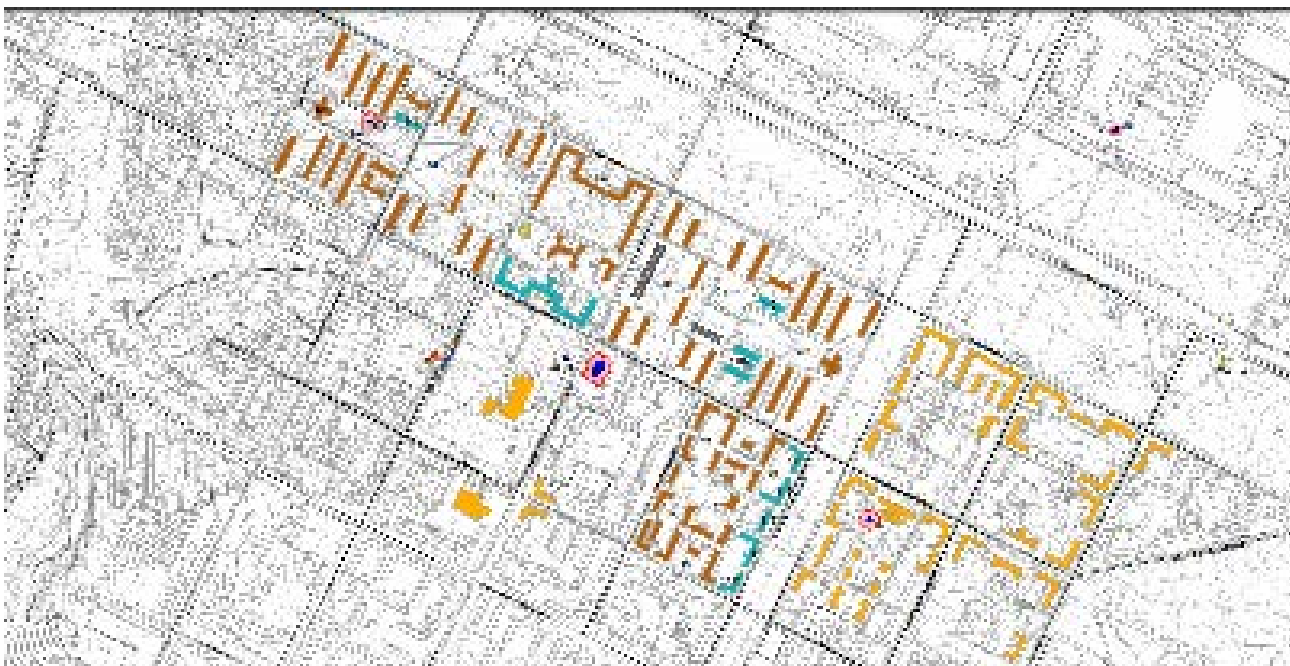
централізації та децентралізації, висувають ідеї функціонально диференційованого планування ⁷.

Харківський історик Роман Любавський досліджує, як змінювалось із часом сприйняття району ⁸. Задуманий як поселення типу соцмісто подібно до інших сучасних йому («Червоний Жовтень», «Червоне містечко», «Нова Горлівка», «Культурна революція», «Новий побут» та ін.), він мав назву «Новий Харків», що маркувала його як соціалістичне поселення та концептуально протиставляла старому, «буржуазному» Харкову. Будівництво розпочалося у 1930 р. та велося за принципом житлових комбінатів (зокрема, концепцію обговорювали в рамках другої містобудівної дискусії 1929–1930 рр.) ⁹, які поєднували житлову та соціальну інфраструктуру (див. рис. 1).

Рис. 1. Житловий комбінат (джерело: Проектирование и строительство соцгорода «Новый Харьков», <http://www.alyoshin.ru/Files/gradostr/htz.html>)

Рис. 2. Соцмісто на історико-архітектурному опорному плані
(джерело: <https://drive.google.com/drive/folders/1HAW8uEz9dppZpohVGRn96PO5K6zyLFeV>)

¹⁰ Історико-архітектурний опорний план Харкова. Retrieved from <https://drive.google.com/drive/folders/1HAW8uEz9dppZpohVGRn96PO5K6zyLFeV>.

¹¹ Алешин, В. Э. Развитие представления о социалистическом поселении.

У післявоєнний час від цієї концепції відмовилися, але структура двох містобудівних комбінатів простежується на плані ХТЗ і в сучасному місті¹⁰ (див. рис. 2).

Соцмісто спочатку було спроектовано на відстані 7 км від тогочасних міських рубежів, і лише із побудовою у 1960–1970-х рр. району Нових будинків було приєднано до міста. Проєкт враховував ідеї міста-саду, функціонально диференційованого та лінійного планування, децентралізації культури. Під час проєктування Соцміста велику увагу приділяли озелененню: було передбачено

внутрішньоквартальні насадження, чимало санітарних зелених зон і парків культури та відпочинку. Було забезпечено соціально-побутові й культурні потреби мешканців (без необхідності полишати для цього межі району); житлові квартали розташовувалися вздовж Чугуївської траси в безпосередній близькості від містоутворювального підприємства – ХТЗ¹¹.

Потрібно підкреслити, що всі ці та інші позитивні риси соцміст (навіть такі, як витворення естетично привабливого архітектурного цілого малими засобами та чималі

¹² Иконников, А. В. (2001). *Архитектура XX века. Утопии и реальность* (Т. 1). Москва: Прогресс-Традиция, 275–343.

«зелені» території) мали утворювати єдність промислового підприємства, мешканців-робітників і простору, функцією якого було якнайліпше сприяння виконанню завдань швидкої індустріалізації країни в першій п'ятирічці. Надаючи характеристику радянської доби, історик архітектури Андрій Іконников відносить роки зведення «Нового Харкова» до періоду «преобладания осуществляемых прогрессистских утопий архитектурного авангарда»¹².

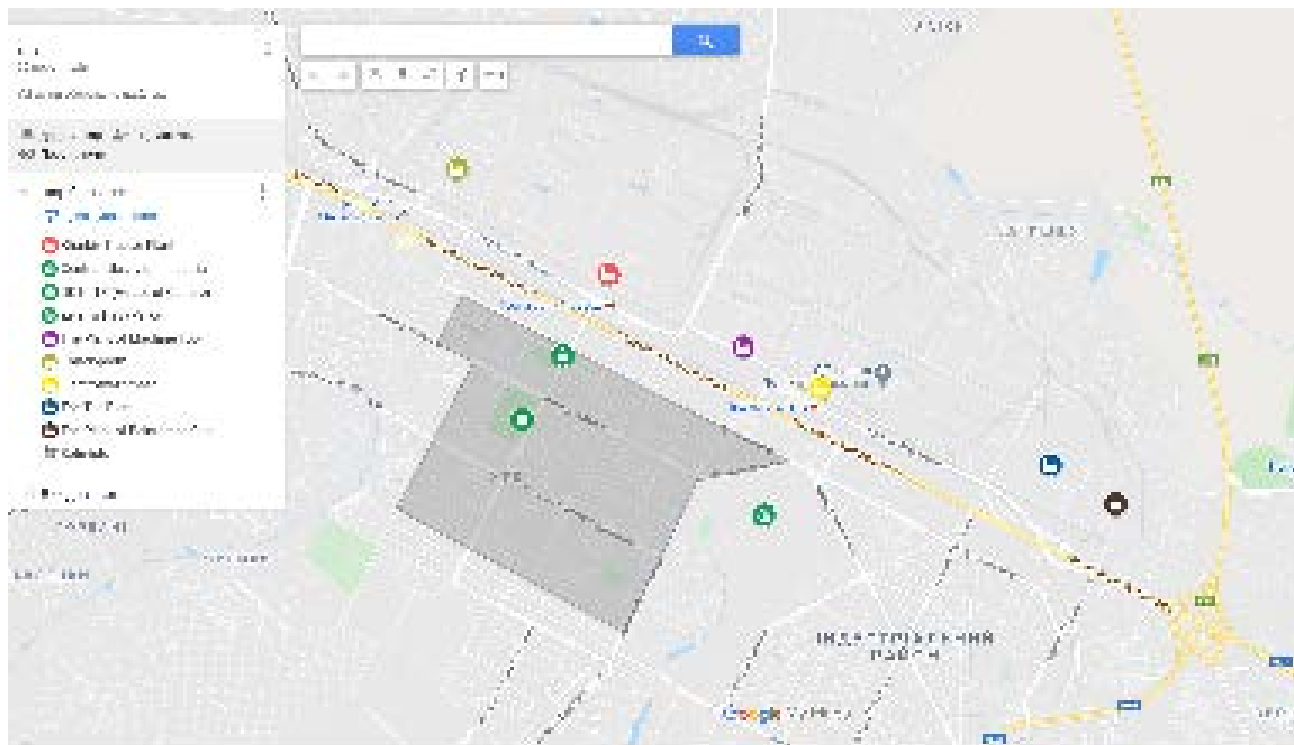
Соцміста стають простором для спроб соціального конструювання засобами містопланування, архітектури та усупільненої системи обслуговування побутових і культурних потреб. У цей період радянський теоретик архітектури Микола Мілютін писав свою книжку, що є всебічним збірником директив із планування та облаштування соціалістичних міст. Він неодноразово наголошував на тому, що замість того, щоб закріплювати старий спосіб життя, містопланувальники мають створювати умови для «народження нового побуту». В такому підході Мілютін убачав можливість звільнити тисячі нових рук для промисловості й підвищити ефективність робітників на підприємствах: «Советский поселок должен строиться таким образом, чтобы он не закреплял на многие годы те бытовые формы, с которыми мы ведем борьбу, а создавал предпосылки к

организации нового, социалистического коллективного быта».

Як зазначає Роман Любавский, єдиної загальнообов'язкової моделі соцміст не склалося, була радше матриця із властивих їм рис. Що ж до «Нового Харкова», то цей район мав і такі риси соцміста, що були повноцінною частиною початкового проекту, але через певні обставини залишились на папері (селище ХТЗ не було винятком, часткова реалізація стала характерною рисою тогочасних архітектурних проектів), і такі, що їх було реалізовано у процесі зведення поселення. Через першочерговість завдань пришвидшеної індустріалізації не вистачало коштів на втілення проекту соцміста в повному обсязі. Навіть половини із запланованих 36 житлових комбінатів (кожен розраховано на розселення 2730 осіб, крім власне житлових площ мали побудувати ясла, дитсадок, їдальню, клуб, школу) не було зведено. Упродовж десятиліть залишалось нереалізованим заявлене у проекті будівництво другої черги – адміністративно-культурного центру (з будівлями міськради, палаців культури, фізкультури та праці, театру, стадіону, місцем для зібрань у вигляді амфітеатру), санаторію, парку культури та відпочинку та запланованих у зеленій смузі кінотеатру, музею, готелей.

Рис. 3. Розташування промислових підприємств промзони.

Складено авторками (https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=1gY_87PLEYSzNP-z_IcGThFQ9kTzdj2yy&usp=sharing)

Перспективи Соцміста у (пост)індустріальному контексті

У наш час район важливий як архітектурна спадщина конструктивізму та сталінського ампіру, а також із погляду містобудівної структури. На історико-архітектурному опорному плані Харкова Соцмісто виділено як історичний ареал¹³. З іншого боку, це індустріальна спадщина, оскільки окрім колишнього містоутворювального підприємства

ХТЗ поряд розташовані заводи післявоєнного часу (див. рис. 3). Ця промзона плавно переходить у Балашовську, де діє низка важливих для тканини міста підприємств (завод імені В. Малишева, завод холодильних машин, Харківський електромеханічний завод тощо). Зараз ці промзони перебувають у депресивному стані, пов'язаному зокрема з тим, що містобудівні підприємства або не працюють, або працюють частково.

Харківський дослідник Дмитро Чорний зауважує, що така проблема загалом

¹³ Історико-архітектурний опорний план Харкова; МКМС: Затверджено межі та режими використання зон охорони пам'яток та історичного ареалу м. Харків. Retrieved from <https://www.mkip.gov.ua/news/3709.html>.

Рис. 4. Приклад конструктивістського об'єкта, що зараз перебуває під загрозою спотворення. Це колишня фабрика-кухня, яка була важливим елементом житлокомбінату та є важливим об'єктом конструктивістської спадщини. Фото Олесі Чаговець

¹⁴ Ми свідомі того, що використання терміна «постіндустріальне суспільство» є дискусійним щодо українських реалій, проте розкриття цього питання потребує окремої теоретичної розвідки, тому не будемо зупинятися на ньому в цій статті.

¹⁵ Чорний, Д. М. (2018). Харків як об'єкт урбаністичних студій: контексти, підсумки, нові орієнтири. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 26, 159.

¹⁶ Spinnerei. Retrieved from <https://www.spinnerei.de/>.

Рис. 5. Фонова забудова також становить інтерес, хоча вона вже не має початкового вигляду через металопластикові вікна або пофарбована у невдалий для стилю конструктивізму колір. Фото Олесі Чаговець

характерна для всіх постіндустріальних ¹⁴ суспільств, проте важливим є те, як її розв'язують ¹⁵. Можна згадати вдалий досвід Рурського регіону в Німеччині, де колишні промислові підприємства перетворюють на туристичні атракції, забезпечуючи робочими місцями тисячі людей. Інший шлях – це створення майданчиків для креативних індустрій, зокрема колишня бавовняна фабрика у Лейпцигу ¹⁶.

Рис. 6. Головна будівля заводу ХТЗ є пам'яткою архітектури у стилі ампір. Фото Олесі Чаговець

Рис. 7. Цех збірки тракторів ХТЗ, що функціонує нині. Фото Анастасії Боженко

Рис. 8. Занедбана частина території заводу ХТЗ.
Фото Анастасії Боженко

¹⁷ Харківський тракторний завод.
Retrieved from <http://xtz.ua/ua/>.

дуже великі об'єкти. Тож у постіндустріальну епоху індустріальна спадщина теж може бути потужним ресурсом для розвитку, а не тягарем. Якщо буде враховано позитивний досвід ревіталізацій індустріальних об'єктів (причому не лише самого об'єкта, а й територій, що його оточують), район ХТЗ і завод можуть потенційно стати точкою для розвитку міста.

Завод ХТЗ перебував у стагнації і не працював у 2015–2016 рр., нині виробництво тракторів запущено, однак, на відміну від радянського періоду, коли щороку випускали десятки тисяч тракторів, сьогодні ця кількість становить близько 600 тракторів на рік, тобто масштаби виробництва зменшилися у декілька десятків разів. На офіційному сайті заводу зазначено, що завдяки модернізації устаткування, яке постачають з Японії та Ні-

меччини, прибуток у 2019 р. зріс на 22 % порівняно з минулим роком. Зараз на підприємстві працюють 1100 робітників. Продукцію експортують у країни пострадянського простору, Сингапур та Нову Зеландію ¹⁷. Незважаючи на зростання попиту, виробництво не потребує таких величезних площ (зі 150 га задіяні лише 20 га, тобто більше ніж 87 % території заводу не використовують).

З іншого боку, в район приходять забудовники, з'являються новобудови, що, певною мірою, є позитивним явищем, але водночас становить загрозу для культурної спадщини, адже порушується унікальна планувальна структура району, знищуються конструктивістські будівлі.

Професор університету у Бохумі Штефан Бергер згадує про різні моделі та акторів у ревіталізації індустріальної спадщини у світі. Зокрема, в Піттсбурзі (США), Ньюкаслі (Австралія), долині Жіу (Румунія) процес переважно відбувається через низові ініціативи, тоді як на півночі Франції цим активно займається держава ¹⁸. Далі спробуємо проаналізувати ситуацію, яка склалася на ХТЗ.

З-поміж соціальних груп, які задіяні у процесі реновації, можемо виокремити декілька векторів і центрів. Передусім, це завод ХТЗ, головним власником якого з 2016 р. є харківський олігарх Олександр Ярославський, який відновив роботу заводу після стагнації. Нині під його керівництвом розробля-

¹⁸ Пікерінг, П., & Бергер, Ш. Регіони важкої індустрії.

¹⁹ Екополіс ХТЗ. Retrieved from <https://www.ecopolishtz.com/ru/>.

²⁰ Група «Новий ХТЗ» у соцмережі Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/novyhtz/>.

²¹ Допис у групі «Новий ХТЗ» FB-користувача @Борис Шестопапов від 12.05.2020. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/novyhtz/permalink/4239175252821400>.

²² Збереження та реконструкція парку «Зелений Гай». Retrieved from <https://petition.city.kharkov.ua/uk/3577.html>.

ють проєкт «Ecopolis HTZ» (High Technology Zone), який передбачає перетворення території заводу, яка вже не працює за призначенням, на бізнес-центр, куди, крім виробництва, входитимуть ІТ-кластер, медичний, освітній центри, агротехнологічний комплекс, інкубатор стартапів. Загальна територія комплексу становитиме 150 га, а приміщень – більше ніж 550 тис. кв. м. У проморолику проєкту зроблено акцент на надсучасних технологіях, русі у майбутнє, також передбачено залучення іноземних інвесторів ¹⁹.

Проте зауважимо, що у проєкті немає суттєвого зв'язку з розвитком району, поки що на сайті йдеться лише про територію самого заводу. Відповідно, рішення щодо долі заводу приймають одноосібно його власники, не залучаючи до цього громаду. Також непокоїть той факт, що немає зв'язку з пам'яттю про індустриальне минуле, адже, як свідчить проєкт, його ініціатори не дбають про збереження автентичності будівель; немає концепції музею, не проводиться жодних ініціатив зі збереження нематеріальної індустриальної спадщини. Тож наразі ми вбачаємо дві основні проблеми цього проєкту: брак відкритої інформації про дослідження інфраструктури району (отже, постає запитання, чи було враховано зростання навантаження на наявну соціальну, транспортну та комунальну інфраструктуру) та загроза знищення заводу як об'єкта культурної спадщини.

Другим осередком оновлення став парк «Зелений гай», навколо якого гуртуються декілька активістських груп. Найчисельнішою з-поміж них є ГО «Новий ХТЗ», постійні учасники якої – це приблизно 20–25 осіб, кількість підписників групи у Фейсбуці – 4300 осіб ²⁰. Причому у складі групи є не лише місцеві мешканці, а й люди з інших районів. До тактичних методів роботи групи належать прибирання парку та доведення його до ладу під час суботників, які проводять майже щотижня. Із серпня 2019 р. група також постійно організовує сімейні фестивалі з різноманітними заходами – майстер-класами з рукоділля, лекційною програмою, розвагами для дітей. Це перетворює парк на місце соціальної дії та допомагає залучати до руху нових мешканців ХТЗ (і не тільки, адже люди з інших районів теж приходять на ці події) ²¹. Представники групи намагаються вести перемовини з місцевою владою, ініціюють петиції до міського голови ²². З одного боку, такі дії формують локальну спільноту, яка готова боротися за парк, створює певну ідентичність місця, з іншого – діям активістів іноді бракує експертного підходу, стратегічного планування, група діє на рівні тактичного урбанізму.

Окрім місцевих мешканців у район приходять і міські ГО та ініціативи. Приміром, «Рух за сталий розвиток» розробив свій план розвитку мобільної інфраструктури з метою

Рис. 9. Круглий стіл «Ревіталізація культурної спадщини Індустріального району міста Харкова як ресурс розвитку громади», 11 березня 2020 р. Виступає голова ГО «Новий ХТЗ» Борис Шестопапов. Фото Олеси Чаговець

²³ Група «EKOIST» у соцмережі Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/EKOIST>.

²⁴ Сторінка ГО «Арт-оборона» у соцмережі Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/artoborona>.

²⁵ Допис у групі «Новий ХТЗ» FB-користувача @Dmytro Skurikhin від 22.07.2020. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/novyhtz/permalink/4551409288264660>.

²⁶ Допис у групі Новий Харків || Зелений Гай FB-користувача @Руслан Аксьонов від 18.07.2020. 18 липня 2020 року. Парк «Зелений Гай». Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/593473914635005/permalink/603351510313912/>.

²⁷ Сторінка ХОГО «Мир» у соціальній мережі Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/mir.kh.ua>.

перетворення парку на повноцінну транзитну зону. Для популяризації занять спортом і здорового способу життя передбачено зокрема обладнати бігові доріжки ²³.

ГО «Арт-оборона» регулярно долучається до фестивалів у Зеленому гаю, де поширює брошури з історичною довідкою про район, проводить воркшопи та майстер-класи, займається проблемами архітектурної спадщини. У березні 2020 р. було проведено круглий стіл, на якому зібралися активісти, експерти, представники влади та заводу з метою складання стратегії розвитку району (цю роботу, на жаль, було загальмовано через карантин) ²⁴. Нині у планах ГО є подальше дослідження району як архітектурної

та індустріальної спадщини (підготовка та зйомка документального фільму, написання науково-популярних матеріалів), проведення заходів щодо індустріальної спадщини.

У боротьбі за ХТЗ домінує екотематика, за допомогою якої активісти виборюють своє право на місто. Серед останніх подій – оприлюднення концепції реконструкції парку департаментом комунального господарства та намагання ініціювати її громадське обговорення. Активісти окреслюють зокрема такі проблеми: юридично не закріплено межі парку «Зелений Гай», отже, є небезпека несанкціонованої забудови території; немає велоінфраструктури, належних умов для бізнесу ²⁵. Ще одна важлива тема для активістів – це відновлення русла ріки Студенок ²⁶ і припинення несанкціонованого вирубування дерев на околицях парку. На сьогодні така ситуація є унікальною для Харкова, адже в жодному іншому районі поки не спостерігаємо постійної активістської діяльності.

ХОГО «Мир» проводить тренінги та зустрічі, пропагує здоровий спосіб життя серед молодих людей, допомагає їм визначитися з професією, пропонує консультації психолога, надає можливість безкоштовної освіти для чутливих груп населення ²⁷. Ще одним осередком культурного оновлення стала Центральна бібліотека Індустріально-

²⁸ Сторінка Центральної бібліотеки Індустріального району імені А. П. Чехова. Retrieved from <https://www.facebook.com/BibliotekaChekhova>.

²⁹ Adaptive reuse forum. Презентація результатів воркшопу «Dreaming up the KhTZ». Retrieved from <https://youtu.be/LzL624Pkens>.

³⁰ Концепція парку Зелений гай: путівник з семи принципів сталого розвитку. Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1VU0pR8QIh-3LVucYT7gmxbP6XB-uhf5L/view?fbclid=IwAR1Mwle0jJTv34mP71bXhuV0A1mdsawqfoB4G5Mh7n_1VLZVJQZ-ykJR96c.

³¹ Допис у групі EKOICT користувача соціальної мережі Facebook @Andriy Malysha від 11.08.2020. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/EKOICT/permalink/846094795794395>.

го району імені А. П. Чехова, яка проводить різноманітні освітні заходи, зокрема на її базі діє Український розмовний клуб ²⁸.

Також районом починають цікавитися дослідники (приміром, харківська школа архітектури проводила воркшоп «Dreaming up the ХТЗ» ²⁹, митці (Open Place – проведення резиденцій), іноземні фонди (зокрема Фонд Конрада Аденауера), і це дає надію на акумулювання культурного та економічного капіталу, що, зі свого боку, виведе оновлення на новий рівень.

Окрім низки позитивних моментів, є і проблеми. Зокрема, спостерігаємо розрізненість активістів і конфлікти між ними, бракує загальної стратегії та бачення, куди рухатися далі. Немає діалогу з місцевою владою та великим бізнесом; потрібно залучати експертів. І, зрештою, діяльність деяких груп політизується, через що виникають конфлікти на політичному ґрунті.

Активісти, згідно із сучасними екотенденціями, наголошують на необхідності переорієнтувати простори ХТЗ з індустріальних до постіндустріальних, тобто таких, що будуть запроектовані відповідно до концепції сталого розвитку. Активні члени місцевої громади обурені тим, що проблеми парку (немає туалетів, недостатнє освітлення, викиди сміття та нечистот у яр та джерело, наступ гаражів і новітньої забудови на рекреаційні

Рис. 10. Зустріч активістів ГО «Новий ХТЗ» із представниками департаменту комунального господарства, обговорення плану реконструкції парку «Зелений гай», серпень 2020 р.
Фото Дмитра Скуріхіна

території парку, неякісні роботи з реконструкції та озеленення парку, захаращення та засмічення території парку на околицях, брак історичної інформації про парк та ін.) довгий час залишаються нерозв'язаними. Зокрема, вони виступають за якнайповніше втілення розробленої проектувальною групою «Інший шлях» концепції ³⁰ перетворення парку «Зелений Гай»: «Ця концепція побудована на сучасних уявленнях про стійкий розвиток міського середовища, відповідає всім світовим трендам, а в чомусь і випереджає їх. Нагадуємо, що ми розглядаємо парк #ЗеленийГай як центр району, який у майбутньому стане серцем міста – Нового Харкова, Міста Сонця» ³¹. Під час спроби громадських обговорень проекту реконструкції

Рис. 11. Ділянка ймовірного русла р. Студенок, що межує з територією виправної колонії і куди постійно скидають сміття та нечистоти.

Фото Руслана Аксьонова

центральної частини парку «Зелений Гай» активісти також припустили можливість залучити до оновлення парку інший проєкт, який враховуватиме сучасні принципи сталого розвитку і так само передбачатиме створення каркасу зелених коридорів району та збереження біорізноманіття території.

Висновки

Отже, колишня промзона починає успішно реагувати на виклики деіндустріалізації. Оновлення йде як згори – через великий бізнес, так і знизу – за участю місцевих мешканців. Поки триває ревіталізація заводу, активні містяни намагаються створити свій публічний простір – парк «Зелений гай», який нині перебуває під загрозою забудови. Така активність приваблює зовнішні громадські організації, які розпочинають свої проєкти, що, знову ж таки, спрямовані на підвищення громадської активності. Прикметним при цьому є те, що серед уявлень про таке оновлення чільне місце посідає вимога екологічності публічних просторів.

Зрештою, розглянувши наявні ініціативи, ми все одно ставимо запитання, яке потребує додаткового дослідження: чи наявний дискурс індустріальної спадщини серед акторів реновації? З одного боку, поняття інду-

стріальної спадщини наразі законом не врегульовано, можливий лише статус пам'ятки науки і техніки. З іншого боку, у деклараціях і діях як активістів, так і великого бізнесу ми не бачимо сприйняття цього об'єкта як спадщини, прагнення зберегти його автентичність.

Рис. 12. Сучасна забудова по вул. Миру поблизу парку «Зелений гай». Фото Олександри Суховєєвої

References

Adaptive reuse forum. Prezentatsiya rezul'tativ vorkshopu "Dreaming up the KhTZ". Retrieved from <https://youtu.be/LzL624Pkens>.

Aleshin, V. E. (1985). *Razvitie predstavleniya o socialisticheskoy poselenii v gradostroitel'stve Ukrainy v 1920-h – nachale 1930-h godov*. (Dis. na soiskanie uchenoj stepeni kandidata arhitektury). Kiev. Retrieved from: <http://www.alyoshin.ru/Files/diss.html> [in Russian].

Cerkasova, E. (2010). Idei i realizaciya plana socialisticheskoy rekonstrukcii Har'kova 1933–1935 godov. In Yu. L. Kosenkova (Ed.), *Sovetskoe gradostroitel'stvo 1920'1930-h godov: Novye issledovaniya i materialy*. Moskva: Librokom. Retrieved from http://www.alyoshin.ru/Files/publika/4erkasova/4erkasova_1933.html [in Russian].

Chorny, D. M. (2018). Kharkiv yak ob'yekt urbanistychnykh studiy: konteksty, pidsumky, novi oriyentiry. *Visnyk KhNU. Seriya "Istoriya Ukrainy. Ukrayinoznavstvo: istorychni ta filosofskiy nauky"*, 26, 157–164 [in Ukrainian].

Didenko, K. V. (2019). Sotsial'no-zhytlovi prohramy v arkhitekturi stolychnoho Kharkova (1917–1934 rr.). (Dys. na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata arhitektury). Kharkiv. Retrieved from: <http://kstuca.kharkov.ua/wp-content/uploads/2019/09/dd196denko-diss-er-2.pdf> [in Ukrainian].

Group 'ECOIST || EKOYIST' in social network 'Facebook'. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/EKOICT>.

Group "Novyy Kharkiv || Zelenyy hay" in social network 'Facebook'. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/593473914635005/>.

Group "Novyy KhTZ" in social network 'Facebook'. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/novyhtz/>.

Han-Magomedov, S. Arhitektura sovetskogo avangarda. Kn. 2. Social'nye problemy. Retrieved from https://www.alyoshin.ru/Files/publika/khan_archi/khan_archi_2_000.html [in Russian].

Hubkina, Ye. (2013). Proektuvannya ta realizatsiya "Novyy Kharkiv". *Pam'iatky Ukrainy*, 11. Retrieved from https://www.alyoshin.ru/Files/publika/gubkina/gubkina_novy_harkov.html [in Ukrainian].

Ikonnikov, A. V. (2001). *Arhitektura XX veka. Utopii i real'nost'* (Vol. 1). Moskva: Progress-Tradicija.

Il'chenko, M. (2018). Robitnychi poselennya yak ob'yekt sotsial'noyi inzheneriyi: nova rytoryka radyans'koyi epokhy. In V. Kulikova, & I. Sklokinoyi, *Pratsya, vysnazhennya ta uspikh: promyslovi monomista Donbasu* (pp. 71–97). L'viv: FOP Shumylovych [in Ukrainian].

Istoriko-arhitekturnij opornij plan (grafika). Retrieved from <https://drive.google.com/drive/folders/1HAw8uEz9dppZpohVGRn96PO5K6zyLFeV> [in Ukrainian].

Jekopolis HTZ. Retrieved from <https://www.ecopolishtz.com/ru/>.

Kharkivs'kyi traktorny zavod. Retrieved from <http://xtz.ua/ua/>.

Kontseptsiya parka Zelenyy hay: putivnyk z semy pryntsyviv staloho rozvytku. Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1VUOpR8QIh-3LVucYT-7gmxbP6XB-uhf5L/view?fbclid=IwAR1MwIE0jJT-v34mP71bXhuVOA1mdsawqfoB4G5Mh7n_1VLZV-JQZ-ykJR96c.

Kozlova, I. (2016). Pravo na misto u suchasnykh ukraiyins'kykh realiyakh: aktory ta shlyakhy realizatsiyi (pryklad L'vova). In *Metodolohiya, teoriya ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspil'stva*. Retrieved from <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/1032> [in Ukrainian].

Lyubavs'kyi, R. (2020). "Misto Sontsia – rayon KhTZ": prostir, obrazy, pam'yat'. *Visnyk KhNU. Seriya "Istoriya"*, 57, 212–226 [in Ukrainian].

Lyubavs'kyi, R. (2016). *Povsyakdenne zhyttia robitnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv*. Kharkiv [in Ukrainian].

Milyutin, N. (1930). *Socgorod: Problema stroitel'stva socialisticheskikh gorodov: Osnovnye voprosy racional'noj planirovki i stroitel'stva naseleennykh mest SSSR*. Moskva; Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo [in Russian].

MKMS: Zatverdzheno mezhi ta rezhymy vykorys-tannya zon okhorony pam'yatok ta istorychnoho arealu m. Kharkiv. Retrieved from: <https://www.mkip.gov.ua/news/3709.html>.

Note on the personal page of FB-user @Dmytro Skurikhin from 12.05.2020. Misto sontsia – rayon KhTZ, moyi sposterezheniya. Retrieved from <https://www.facebook.com/notes/dmytro-skurikhin/>.

Note on the personal page of FB-user @Dmytro Skurikhin vid 13.08.2020. Zelenyy Hay, podiyi. Retrieved from <https://www.facebook.com/notes/dmytro-skurikhin/>.

Page of Central'na biblioteka Industrial'nogo rajonu imeni A. P. Chexova. Retrieved from <https://www.facebook.com/BibliotekaChekhova>.

Page of GO "Art-oborona" in the social network 'Facebook'. Retrieved from <https://www.facebook.com/artoborona>.

Page of the civil initiative "Syevyer zmin" in the social network 'Facebook'. Retrieved from <https://www.facebook.com/severzminy>.

Page of XOGO "My'r" in the social network 'Facebook'. Retrieved from <https://www.facebook.com/mir.kh.ua>.

Pikerinh, P., & Berher, Sh. *Rehiony vazhkoyi industriyi ta yikhnya spadshchyna – mizh politykoyu identychnosti ta turystyfikatsiyeyu*. Retrieved from <https://misto-site.org.ua/ru/articles/rehiony-vazhkoi-industrii-ta-ikhnia-spadshchyna-mizh-politykoiu-identychnosti-ta-turystyfikatsiyeyu>. Retrieved from <https://misto-site.org.ua/ru/articles/rehiony-vazhkoi-industrii-ta-ikhnia-spadshchyna-mizh-politykoiu-identychnosti-ta-turystyfikatsiyeyu>.

Ponomaryova, A., & Ryan, B. (2020). Will Kyiv's Soviet Industrial Districts Survive? *A Study of Transformation, Preservation, and Demolition of Industrial Heritage in Ukraine's Capital Journal of Planning History*, 1 (49), 5–49.

Post in group "Novyy KhTZ" by FB-user @Bo-ris Shestopalov from 12.05.2020. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/novyhtz/permalink/4239175252821400>.

Post in group "Novyy KhTZ" by FB-user @Dmytro Skurikhin from 22.07.2020. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/novyhtz/permalink/4551409288264660>.

Post in group ECOIST of FB-user @Andriy Malusha from 11.08.2020 Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/EKOICT/permalink/846094795794395>.

Post in group "Novyy Kharkiv || Zelenyy Hay" by FB-user @Andriy Malusha from 08.07.2020. Istoriya Zelenoho Hayu. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/593473914635005/permalink/597044947611235/>.

Post in group "Novyy Kharkiv || Zelenyy Hay" by FB-user @Ruslan Aks'onov from 18.07.2020. 18.07.2020. Park "Zelenyy Hay". Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/593473914635005/permalink/603351510313912/>.

Shlipchenko, S., Tymins'kyi, V., Makarenko, A., Males, L., & Tyshchenko I. (Eds.). (2013). *Misto y onovlennya. Urbanistychni studiyi*. Predstavnytstvo Fondu im. Haynikha Bollya v Ukrayini. Retrieved from https://www.ua.boell.org/sites/default/files/urban_study2.pdf [in Ukrainian].

Spinnerei from cotton to culture. Retrieved from <https://www.spinnerei.de/>.

Verbyts'kyi, I. "Pravo na misto 2": yak onovlyuvaty misto, zberihayuchy pam'yatky. Retrieved from <https://mistosite.org.ua/articles/pravo-na-misto-2-iak-onovlyuvaty-misto-zberihayuchy-pamiatky?locale=uk> [in Ukrainian].

Yurkova, O. (2015). Facebook yak novyy typ istorichnoho dzherela: sprobha kharakterystyky ta praktych-

ni zavdannya arkhivuvannya dokumentiv. *Spetsial'ni istorichni dystsypliny: pytannya teorii ta metodyky*, 25, 31–48. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/sidptm_2015_25_4 [in Ukrainian].

Anastasiya Bozhenko, Oleksandra Sukhoveyeva

LIVING IN SOTSMISTO: BETWEEN HERITAGE AND DEVELOPMENT

The article is devoted to the topical issues of developing the KhTZ district and the KhTZ plant as the object of the industrial heritage in the postindustrial society. The KhTZ district was created by famous Soviet architect and urban planner Pavlo Alosyn as Sotsmisto, which could be opposed to the old Kharkiv and be built on the empty Losevo empty ground. The main element was the living cell, which contained housing and social infrastructure. In the arterwar time, this conception was left behind, although such an element is visible nowadays. The vast plants such as Electrovazhmash, the freezer plant, and the tile plant appeared. Now they do not work on their full production capacity and do not develop the social infrastructure. Nowadays, the KhTZ district, on the one hand, is the object of the architectural and industrial heritage.

On the other hand, it is considered a degrading district. In the district, there are several civil and cultural initiatives formed, and they advocate for the social, infrastructural and ecological development of the district. Thus, in this text, we will highlight the main actors of revitalization and their cross-points and conflicts.

Keywords: KhTZ, constructivism, activism, industrial heritage, tactical urbanism.

¹ Дослідження здійснено в межах проекту «“Топонімічна химера”: перейменування в Харкові, конфлікт пам’ятей та ідентичностей», реалізованого за підтримки Харківського офісу Фонду Конрада Аденауера.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.024>

УДК 94(477.54)»20»

Роман Любавський,

кандидат історичних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Lubavsky@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3496-9699>

МУРАЛИ ХАРКОВА: ПРОСТІР, ПАМ’ЯТЬ, ПОЛІТИКА ¹

У статті проаналізовано мурали Харкова, що з’явилися у місті упродовж 2008–2020 рр. 24 арт-об’єкти розглянуто як медіатори історичної пам’яті, що ретранслюють різні наративи/дискурси: радянсько-ностальгійний, регіональний, національний; виявлено контекст їх створення, практики їх інструменталізації різними агентами історичної пам’яті.

Ініціатором появи муралів, що репрезентують радянсько-ностальгійний дискурс, є міська влада. Найбільше таких зображень з’явилося у місті у 2013 р., напередодні святкування Дня міста та відзначення 70-річчя визволення від німецької окупації. Очільники міста ініціювали проєкт «Гордость Харькова», у межах реалізації якого у місті було створено мурали із зображенням харків’ян, життя та творчість яких безпосередньо пов’язані із подіями «Великої Вітчизняної війни» (В. Гризодубова, Г. Жуков, К. Шульженко, П. Набойченко). Ці та інші зображення ілюструють радянсько-ностальгійний і регіональний виміри публічного простору міста. Вони найчастіше поєднуються між собою, латентно або прямо актуалізуючи фантомні болі «першої столиці». Такі зображення завжди персоніфіковані. Критерії вибору персоналії – уродженець та мешканець Харкова, відомий на загальносоюзному рівні (Л. Гурченко, І. Бугримова та ін.). Від 2014 р. спостерігаємо появу в місті зображень загальнонаціональних символів, що можна інтерпретувати як спробу вписати Харків до національного наративу, продемонструвати перебування міста у core українського політичного проєкту. Такі мурали є персоніфікованими й абстрактно-символічними (Т. Шевченко, воїни – герої Крут, герб України, петриківський розпис, вишиванка (орнамент), лялька-мотанка та ін.). Ініціаторами створення цих муралів є

² Ковалевська, О. (2018). Візуальні студії. В В. Смолій (Ред.), Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія (с. 120, 142). Київ.

³ Там само, 144.

⁴ Аванесов, С. Что можно назвать визуальной семиотикой? *Праксема. Проблемы визуальной семиотики*, 1, 10–22.

⁵ Штомпка, П. (2007). *Визуальная социология. Фотография как метод исследования*. Москва.

⁶ Александров, Е. (2003). *Опыт рассмотрения теоретических и методологических проблем визуальной антропологии*. Москва.

⁷ Ковалевська, О. Візуальні студії, 141.

⁸ Замятин, Д. (2010). Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития. *Общественные науки и современность*, 4, 128.

міська влада і громада міста. Зазначимо, що національний наратив майже ніколи не поєднувався з регіональним. Утім, зафіксовано випадки, коли радянсько-ностальгійний, регіональний та національний дискурси проектувалися в одному зображенні. Приміром, є мурал, на якому зображено загиблих воїнів-афганців і воїнів, що загинули під час АТО. Це може свідчити про багатшаровість історичної пам'яті мешканців регіону.

Отже, аналіз муралів як медіаторів певного образу минулого у просторі Харкова засвідчив, що з 25 муралів, створених у 2008–2020 рр., які мають яскраво виражене ідеологічне забарвлення, 13 ретранслюють у просторі міста Харкова радянсько-ностальгійний наратив, 12 – регіональний, 10 – національний.

Ключові слова: мурали, Харків, публічний простір, історична політика.

За висновками науковців, сьогодні відбулось кардинальне розширення сфери візуального у громадському житті, візуалізація оточує людину на всіх рівнях її буття². Простір сучасних міст перенасичений різними креолізованими текстами, до яких традиційно відносять рекламні повідомлення, продукти графічного дизайну, плакати, банери тощо. Споживання візуальних об'єктів є звичною культурною практикою містян. Подорож містом передбачає візуальну комунікацію людини із довколишнім світом. На думку О. Ковалевської, візуальне повідомлення має значний потенціал і здатність інформувати та освічувати, впливати на соціум та його окремих представників³. Цей процес сьогодні вивчають у межах таких дослідницьких підходів, як візуальна семіотика⁴, соціологія⁵, антропологія⁶, гуманітарна географія тощо. Об'єктами візуальної куль-

тури серед інших є мурали⁷. Метою цієї розвідки є виявлення та аналіз муралів Харкова як маркерів історичної політики та медіаторів пам'яті у міському просторі. Для цього дослідження важливими були методологічні підходи імажинальної географії, центральною категорією якої є поняття географічного образу – образ території, місця, культурного ландшафту. Його аналіз відбувається з урахуванням когнітивно-географічного контексту і локального (регіонального, просторового) міфу⁸. Тому завданням роботи було проаналізувати мурали Харкова з погляду їх належності/ретрансляції радянського, регіонального та національного дискурсу. Їхні сюжети та контексти створення символічно вписують Харків до загальносоюзного чи загальнонаціонального українського політичного і культурного простору, або підсилюють його регіональне значення. До про-

⁹ Касьянов, Г. (Ред.). (2018). *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні*. Львів; Посохов, С. (2017). Професійні історики і політика пам'яті в харківському регіоні (доба незалежної України). В *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України* (с. 277–291). Дніпропетровськ; Боженко, А. (2020). Столичний Харків: утопія, конструктивізм, пам'ять (1919–1934 рр.). *City History, Culture, Society*, 8, 36–44.

¹⁰ Мусієздов, О. (2011). Ідентифікація Харкова: досвід конструювання образу міста. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, 15, 217–234.

¹¹ Культурний проєкт «П'ятий Харків» розпочинає новий сезон. Retrieved from <https://kharkivoda.gov.ua/news/104979>.

¹² Топ-12 муралов Харькова. Retrieved from <https://kharkivoda.gov.ua/news/104979>; <https://mykharkov.info/news/top-12-muralov-harkova-10027.html>.

¹³ Самые красивые и креативные муралы, арт-объекты и граффити Харькова. Retrieved from <https://mural.kh.ua/>.

¹⁴ Ковалевська, О. Візуальні студії, 152.

блем ідентичності харків'ян та образу міста, політики пам'яті в регіоні вже неодноразово зверталися історики ⁹, соціологи ¹⁰, митці й письменники ¹¹.

Останніми роками вулиці і площі, монументи і пам'ятники стали ареною боротьби різних візій минулого та відповідно майбутнього України. Трансформація міського простору із початком декомунізації отримала нові імпульси. Суспільно-політична ситуація у країні зумовила збільшення суспільного запиту на зміну урбаністичного ландшафту. Журналісти регіональних та центральних видань і телеканалів регулярно складають рейтинги найкращих муралів міста ¹². Упродовж останніх років можемо спостерігати збільшення кількості арт-об'єктів (мурали, графіті, стріт-арт тощо) вуличного мистецтва у місті. Вони мають різне смислове навантаження, від нейтрального і філософського до ідеологічного. Виявити їхню кількість досить складно, адже простір міста повсякчас змінюється, одні зображення зникають, інші з'являються, їх офіційного реєстру немає. Втім, є волонтерські проєкти, що фіксують мурали у міському ландшафті. Зокрема, аналіз бази даних проєкту «МуХа Муралы Харькова», створеного із залученням ГІС-технологій, виявив 57 (найбільших) муралів міста ¹³. За допомогою методів залученого спостереження та візуального аналі-

зу міського простору було виявлено мурали, що мають чітке символічне навантаження та репрезентують культурні орієнтири місцевої влади, оскільки вони створюються за рахунок місцевого бюджету, та запити громадськості. Можемо констатувати, що яскраво виражене символічне (до певної міри ідеологічне) значення мають 24 об'єкти (див. табл.). До аналізу також було долучено один об'єкт із Харківської області (Лозова) як показовий приклад.

Мурали проаналізовано як візуальні історичні джерела за усталеним алгоритмом: опис (кого/що зображено, аналіз композиції тощо), первинна інтерпретація (визначення того, ким є зображені постаті, які об'єкти чи символічні предмети зображено, яке інформаційне навантаження вони мають), вторинна інтерпретація (визначення контексту появи джерела муралу) ¹⁴. Звісно, аналіз цих муралів не дає вичерпного уявлення про домінуючий та релевантний образ пам'яті про минуле у регіоні. Втім, така розвідка, на нашу думку, демонструє широту і перспективу дисциплінарного поля історичної урбаністики.

Одні з перших муралів у місті з'явилися у 2008 р. під час реалізації проєкту Муніципальної галереї «Пушкін на Пушкінській і Гоголь на Гоголя». Їх створили провідні українські художники, харків'яни Р. Мінін

Мурали Харкова

№	Назва, хто/що зображений/о	Рік	Наратив	Агентність	Чому присвячено	Гендер
1	«Гоголь на Гоголя»	2008	Національний	Громада		Чол.
2	Т. Шевченко, О. Пушкін	2010	Національний, радянсько- ностальгійний	Міська влада		Чол.
3	В. Гризодубова	2013	Радянсько- ностальгійний, регіональний	Міська влада	70-річчю визволення Харкова від німецької окупації та до Дня міста	Жін.
4	Маршал Жуков на коні	2013	Радянсько- ностальгійний	Міська влада	70-річчю визволення Харкова від німецької окупації та до Дня міста	Чол.
5	К. Шульженко	2013	Радянсько- ностальгійний, регіональний	Міська влада	70-річчю визволення Харкова від німецької окупації та до Дня міста	Жін.
6	П. Набойченко	2013	Радянсько- ностальгійний, регіональний	Міська влада	70-річчю визволення Харкова від німецької окупації та до Дня міста	Чол.
7	Л. Биков	2013	Радянсько- ностальгійний, регіональний	Міська влада	70-річчю визволення Харкова від німецької окупації та до Дня міста	Чол.
8	Ю. Гагарін	2013	Радянсько- ностальгійний	Міська влада		Чол.
9	Л. Ландау	2013	Радянсько- ностальгійний	Міська влада		Чол.
10	Кукла-мотанка	2013	Національний	Громада		Жін.

11	Т. Шевченко	2014	Національний	Міська влада	До 200-ї річниці від дня народження	Чол.
12	Герб України	2015	Національний	Громада		
13	Н. Фатєєва	2016	Радянсько-ностальгійний, регіональний	Міська влада	До Дня міста	Жін.
14	Л. Гурченко	2016	Радянсько-ностальгійний, регіональний	Міська влада	До Дня міста	Жін.
15	Герб Харкова	2016	Регіональний	Громада		
16	Герої Крут	2016	Національний	Громада	До 98-ї річниці події	
17	Успенський собор	2017	Регіональний	Громада, міська влада	До Дня міста	
18	Петриківський розпис	2017	Національний	Міська влада		
19	І. Бугримова	2018	Радянсько-ностальгійний, регіональний	Міська влада		Жін.
20	К. Скрябін	2018	Національний	Громада, міська влада		Чол.
21	І. Дунаєвський	2019	Радянсько-ностальгійний, регіональний	Міська влада		Чол.
22	Вишиванка (орнамент)	2019	Національний	Міська влада		
23	Символи Харкова	2020	Регіональний	Міська влада		
24	«Контррозвідка поруч»	2020	Національний	Громада		

Рис. 1. Мурал «Гоголь на Гоголя»

¹⁵ В воскресенье в Харькове пройдет фестиваль «День одной улицы». Retrieved from <https://www.city.kharkov.ua/ru/news/u-nedilyu-v-kharkovi-proyde-festival-den-odniei-vulitsi-30615.html>.

Рис. 3. Мурал «Олександр Пушкін»

та Г. Зеньківський. Мурали із зображенням М. Гоголя намальовані на будинках обабіч вулиці (рис. 1). Зміна політичної ситуації в країні у 2014 р. підсилила національну складову образу письменника. У 2016 р. під час святкування Дня однієї вулиці – мистецької акції, організованої ініціативною групою «День музики», відбулися традиційний ярмарок, цикл лекцій та екскурсій містом. Організатори акції не порушували популярні у публіцистиці та медіа проблеми національної ідентифікації М. Гоголя. Однак сама ідея фестивалю та обрання конкретної вулиці не були випадковими. Загалом деполітизований, мистецький захід поєднує історію міста із національним дискурсом. Національним, оскільки М. Гоголь входить до пантеону символів української культури. Разом із тим, захід мав чіткий регіональний вимір, який підкреслював особливості та мультикультурність міста. Зокрема, екскурсовод О. Стадник у своєму інтерв'ю наголосив на тому, що «история этой улицы очень показательна в масштабах исторического и культурного облика Харькова... Таким образом, улица Гоголя, по меньшей мере в дореволюционное время, была одной из самых космополитичных в нашем космополитичном городе». Вочевидь, таке визначення міста сподобалось його очільникам, оскільки саме цей фрагмент інтерв'ю було опубліковано на сайті міської ради ¹⁵.

У 2010 р. у місті з'явився перший мурал із зображенням Т. Шевченка (рис. 2). Поява таких і подібних символів у міському просторі, як правило, зумовлена вшануванням «Шевченківських місць». Проте Т. Шевченко у Харкові ніколи не був. Тому поява муралу з його зображенням є символічною дією. Особливим є те, що зображення Кобзаря з'явилося у міському просторі одночасно

Рис. 2. Мурал «Тарас Шевченко»

із зображенням О. Пушкіна (рис. 3), власне, один навпроти одного. Ці зображення розташовані на Белгородському узвозі, де сходяться вулиці Пушкінська та Шевченка – вуличні магістралі, названі на честь національних героїв і символів двох окремих народів, що перебували під дахом однієї імперії. Розміщення поруч цих представників свого часу можна вважати репрезентацією радянсько-

¹⁶ Кравченко, В. (2010). *Харьков/Харків: столица Пограничья*. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 283.

¹⁷ Див. про це: Черномаз, П. (2012). *Еврорегион «Слобожанщина»: становление и роль в развитии украинско-российского трансграничного сотрудничества, Междисциплинарные исследования в науке и образовании: Экономические науки, 1*. Retrieved from <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/6669>.

¹⁸ Портрет Гризодубовой величиной с дом – на Московском проспекте. Retrieved from <https://www.mediaport.ua/portret-grizodubovoy-velichinoy-s-dom-na-moskovskom-prospekte>.

го дискурсу «братніх народів», концепту пограниччя регіону. До речі, за висновками В. Кравченка, українсько-російський кордон у межах Харківщини після розпаду СРСР не мав конфліктогенного потенціалу ¹⁶. Зауважимо, що на початку 2000-х рр. політичні еліти Харкова та Белгорода активно шукали шляхи співпраці, зокрема було створено міжрегіональний проєкт «Єврорегіон «Слобожанщина» ¹⁷. До цього проєкту була залучена й академічна спільнота. Упродовж 2009–2013 рр. проводили студентські наукові школи на тему «Історико-культурна спадщина Єврорегіону “Слобожанщина”». Отже, поява муралів із зображенням Т. Шевченка та О. Пушкіна є логічною у контексті міжрегіональних ініціатив 2003–2013 рр.

Сім муралів міста, що мають ідеологічне семантичне навантаження, з'явилися у 2013 р. Їх поява зумовлена активністю міської ради, яка в той час була провідним агентом пам'яті. У 2013 р. Харків відзначав 70-річчя визволення від німецької окупації. Очільники міста ініціювали проєкт «Гордость Харькова», в межах реалізації якого у місті з'явилися мурали із зображенням харків'ян, життя та творчість яких безпосередньо пов'язані з подіями «Великої Вітчизняної війни». У центрі міста розташовані портрети льотчиці, першої жінки-героя СРСР В. Гризодубової ¹⁸ (рис. 4) та співачки К. Шульженко (рис. 5).

Рис. 4. Мурал «Валентина Гризодубова»

Рис. 5. Мурал «Клавдія Шульженко»

Рис. 6. Мурал «Георгій Жуков»

¹⁹ Одну из стен харьковского дома украсил маршал Жуков на вальсирующем коне. Retrieved from <https://www.057.ua/news/706954/odnu-iz-sten-harkovskogo-doma-ukrasil-marsal-zukov-na-valsiruusem-kone-fotofakt>.

²⁰ В Харькове туристов «удивил» мурал с «георгиевской ленточкой». Retrieved from <https://kh.depo.ua/rus/kh/u-harkovi-turistiv-zdivuvav-mural-iz-georgiyivskoyu-strichkoyu-foto-20171129684617>.

²¹ Мурал Леониду Быкову. Retrieved from <https://mural.kh.ua/bykov/>.

Ці зображення є найбільш нейтральними, хоча й відповідають головним канонам радянсько-ностальгійного дискурсу. Ідеологічно марковане й відверто невіддале з художнього погляду зображення Г. Жукова (рис. 6) на коні на тлі святкового салюту ¹⁹ розміщено на околиці міста. Прикметно, що «негативної преси» це зображення не зібрало. Вочевидь, причиною інформаційного штилю було віддалене від центру міста розташування. Ще один мурал у межах проекту «Гордость Харькова» присвячено П. Найбойченку (рис. 7), герою СРСР.

Рис. 7. Мурал «Петро Набойченко»

Воїна зображено із георгіївською стрічкою ²⁰. Одним із символів Харкова є режисер та актор Л. Биков (рис. 8), який став відомим після фільму «В бой идут одни

Рис. 8. Мурал «Леонід Биков»

старики». Мурал із його зображенням розташовано у самому центрі міста ²¹. Отже, зазначені образи репрезентують поєднання радянсько-ностальгійного та регіонального дискурсів. Радянськість виявляється у виборі героїв та контексті появи – 70-річчя від дня визволення міста. Поява цих муралів свідчить про те, що міські еліти у 2013 р. повністю перебували під впливом радянсько-ностальгійного дискурсу, із домішками регіоналізму.

Рис. 9. Мурал «Юрій Гагарін»

Цього ж році у місті з'явилися мурали, що ілюструють здобутки радянської науки, – присвячені Ю. Гагаріну (рис. 9)²² та Л. Ландау (рис. 10)²³.

Рис. 10. Мурал «Лев Ландау»

Рис. 11. Мурал «Лялька-мотанка»

Події, що сталися в Україні у 2014 р., загострили питання ідентичності й культури пам'яті. У Харкові з'явився другий мурал із зображенням Т. Шевченка (рис. 12), що є

²² Мурал Юрій Гагарин. Retrieved from <https://mural.kh.ua/gagarin/>.

²³ Фотофакт: тепер за ХТЗ слідить Лев Ландау. Retrieved from https://kh.vgorode.ua/news/dosuh_y_eda/184658-fotofakt-teper-za-khtz-sledyt-lev-landau.

²⁴ Украинская кукла-мотанка. Retrieved from <https://mural.kh.ua/kukla-motanka/>.

Лише один із семи муралів, що з'явилися у просторі Харкова у 2013 р., репрезентує українську національну ідентичність міста. Це зображення ляльки-мотанки (рис. 11), яке створив французький художник Ж. Маллан у межах заходу «Французька весна», організованого Посольством Франції в Україні та Французьким інститутом в Україні²⁴. Цей приклад демонструє, що українська ідентичність вбрана у шати класичного етнографізму XIX ст. і певною мірою дисонує з гаслами про Харків як сучасне місто молоді тощо.

Рис. 12. Мурал «Тарас Шевченко»

²⁵ Мурал Тарас Шевченко. Retrieved from <https://mural.kh.ua/shevchenko/>.

²⁶ В Харькове появилось 15-метровое патриотичное граффити. Retrieved from <https://www.newsroom.kh.ua/news/v-harkove-poyavilos-15-metrovoe-patriotichnoe-graffiti>.

²⁷ Багатоповерхівку в Харкові прикрасив барвистий мурал. Retrieved from <https://www.segodnya.ua/ua/regions/kharkov/mnogoetazhku-v-harkove-ukrasil-krasochnyy-mural-744255.html>.

Рис. 14. Мурал «Наталья Фатеева»

найбільшим портретом Кобзаря ²⁵. Його було створено до 200-ї річниці з дня народження поета. В такий спосіб Харків продемонстрував належність до українського національного проекту. Зазначимо, що громадські активісти, міська еліта, коли йдеться про образ «Український Харків», згадують лише хрестоматійного Т. Шевченка. Натомість не згадують представників української літератури і мистецтва, які проживали у будинку «Слово» в Харкові. Вони зробили значний внесок у розвиток української модерної культури і напряду пов'язані з міським простором. Більшість цих митців були репресовані у 1930-х рр., тож «пригадування» про них може вступати у конфлікт із радянсько-ностальгійним дискурсом. Образ Т. Шевченка, який експлуатується у Харкові для маркування останнього як українського міста, за змістом – це радянізований образ Кобзаря у середовищі селянства. Все це ще раз підтверджує домінантність радянсько-ностальгійного дискурсу і загальну тенденцію до уникання політизації і конфронтації різних версій минулого у просторі Харкова.

У 2015 р. така тенденція зберіглася. Однак, з огляду на політичну ситуацію в країні і великий суспільний інтерес, на тлі недопущення проросійського сценарію та створення ХНР, простір міста збагатився ще одним національним символом – гербом України (рис. 13) ²⁶.

Рис. 13. Мурал «Герб України»

У 2016 р. відбулося стрімке збільшення кількості муралів у місті. Якщо упродовж 2014–2015 рр. у Харкові з'явилося два семантично навантажені мурали, то у 2016 р. – чотири. Вони репрезентують радянський ностальгійний (2), регіональний (1) та національний (1) наративи.

Зокрема, у місті створили мурал із зображенням Н. Фатеевої (рис. 14). Глава адміністрації Московського району Харкова О. Товкун підкреслив, що актриса є харків'янкою, яка «знімалася в легендарних фільмах, її пам'ятають і люблять». Її портрет мав стати «подарунком для всіх до Дня міста» ²⁷. Зображення відомої у СРСР актриси є відлунням фантомного болю Харкова, яке він відчуває, знову опинившись на порубіж-

Рис. 15.
Мурал
«Людмила
Гурченко»

жі. Міські еліти в такий спосіб намагаються нагадати усім, що Харків був у *core* радянського проєкту, який досі «пам'ятають і люблять». Цю візію минулого уособлює також відома актриса Л. Гурченко (рис. 15). Зазначимо, що у новинах було акцентовано на тому, що мурал із її зображенням створено на будинку, у якому актриса пережила окупацію²⁸. Це спроба влади вписати загалом деполітизовану постать Л. Гурченко у річище радянського наративу. Зображення, що символізують регіональний наратив, з'явилися у місті за ініціативи небайдужих харків'ян (рис. 16)²⁹.

Рис. 17. Мурал «Герої Крут»

Вартий окремої уваги мурал на честь героїв Крут (рис. 17), що з'явився у місті у 2016 р. до 98-ї річниці бою під Крутами. За свідченням журналістів, «ініціаторами створення муралу виступили бійці “Азову” і “Східного корпусу”, які служили в зоні АТО»³⁰. Вочевидь, зображення воїнів, що загинули у битві із радянськими військами, є інструменталізацією історичних подій. Річниця події не ювілейна, сама подія ніяк не пов'язана з Харковом. Тому можна констатувати, що це є спробою вписати Харків до національного наративу, продемонструвати перебування міста у *core* українського політичного проєкту.

Наступного року така тенденція продовжилася: у міському просторі з'явилися два семантично навантажені мурали, що репрезентують регіональний і національний на-

²⁸ На доме в Харькове нарисовали портрет Людмилы Гурченко. Retrieved from <https://www.city.kharkov.ua/ru/news/na-budinku-v-kharkovi-namalyuvali-portret-lyudmili-gurchenko-32899.html>.

²⁹ Гигантский герб Харькова появился на Новгородской. Retrieved from <https://redpost.com.ua/photo/culture/1181274.html>.

³⁰ У Харкові створили мурал на честь героїв Крут. Retrieved from https://espresso.tv/news/2016/01/29/u_kharkovi_stvoryly_mural_na_chet_geroyiv_krut.

Рис. 16. Мурал «Герб Харкова»

Рис. 18. Мурал «Успенський собор»

Рис. 19. Мурал «Петриківський розпис»

³¹ В Харькове появится мурал с изображением Успенского собора. Retrieved from <https://www.mediaport.ua/v-harkove-poyavitsya-mural-s-izobrazheniem-uspenskogo-sobora>.

³² Гігантський мурал в стилі петриківського розпису з'явиться в Харкові. Retrieved from <https://www.slk.kh.ua/news/kultura/gigantskij-mural-v-stili-petrikivskogo-rozpisu-zyavitsya-v-kharkovi.html>.

³³ Возле цирка: в Харькове появился мурал с портретом дрессировщицы. Retrieved from <https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/371496-voztse-syrka-v-kharkove-poiavylsia-mural-dressirovshchitse-yryne-buhrymovo>.

ративи. На першому зображено Успенський собор (рис. 18) – одну з найстаріших кам'яних будівель міста ³¹, на другому – петриківський розпис (рис. 19), символ народного мистецтва ³². Зауважимо, що петриківка як вид декоративного малярства характерний для центрального Подніпров'я, є типовим маркером українськості. Натомість апологети національного дискурсу в Харкові не апелюють до специфічного орнаменту вишивки, властивого саме Слобожанщині, – білим

по білому. Хоча актуалізація цього могла б із легкістю поєднати національний та регіональний наративи.

У 2018 р. знову бачимо відтворення радянського та національного образів Харкова. Зокрема, на одному з будинків, розташованих біля міського цирку, з'явилося зображення І. Бугримової (рис. 20) ³³. Критерії вибору персоналії є типовими для Харкова – уродженка й мешканка Харкова, відома на загальносоюзному рівні. Винятком із

Рис. 20.
Мурал
«Ірина
Бугримова»

³⁴ У Харкові з'явився мурал з Кузьмою Скрябіним. Retrieved from <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/u-kharkovi-zyavivsy-mural-z-kuzmoyu-skryabinim-38875.html>.

³⁵ Мурал И. О. Дунаевскому в Харькове. Retrieved from <https://gatta-bianka.livejournal.com/532888.html>.

³⁶ У Харкові заради піару Кернеса знищили мурал із Нобелівським лауреатом. Retrieved from <https://kh.depo.ua/ukr/kh/u-kharkovi-zaradi-piaru-kernesa-znishchili-mural-iz-nobelivskim-laureatom-202007141188071>.

цього правила є образ львів'янина К. Скрябіна (рис. 21), розташований у центрі міста біля філармонії. Біографія і творчість співака не пов'язані з Харковом. Його портрет було створено в межах Другого фестивалю графіті Kharkiv Mural Fest, що проводився під патронатом мера міста Г. Кернеса ³⁴. Патріотична позиція та волонтерська діяльність, популярність і трагічна смерть артиста вписали його до пантеону творців «нової України». Поява його образу у просторі міста є символічним проявом небайдужості Харкова до сучасного національного українського проєкту.

Рис. 21. Мурал «Кузьма Скрябін»

У 2019–2020 рр. можемо спостерігати ослаблення радянського дискурсу. Зокрема, із п'яти муралів із символічним змістом до

радянського нарративу можна віднести лише зображення композитора І. Дунаєвського (рис. 22) ³⁵. Зауважимо, що інколи сюжети з регіональної історії, історії Харкова для чинної влади є більш значущими, ніж радянські. Приміром, під час передвиборчої кампанії на посаду мера міста, за ініціативи тодішнього керманича, було знищено мурал Л. Ландау, а на тому самому місці створено зображення символів Харкова (рис. 23) ³⁶. Образ

Рис. 22. Мурал
«Ісаак Дунаєвський»

Рис. 23. Мурал «Успішний Харків»

Рис. 24. Мурал «Вишиванка»

Рис. 25. Мурал «Контррозвідка поруч»

Л. Ландау відповідав усім канонам регіональної культури пам'яті: він працював у Харкові, був відомим у СРСР та у всьому світі. Втім, наголос на регіоналізмі та досягненнях сучасного міста для його очільників виявився важливішим. Інші мурали символізують залучення Харкова до національної культури (рис. 24)³⁷, актуалізують проблему українсько-російського протистояння на сході України (рис. 25)³⁸.

У 2019 р. було створено мурал у Лозовій, що є типовим містом Харківської області. Під час аналізу муралів у міському просторі Харкова ми бачили поєднання радянського та регіонального дискурсів; національний, як правило, не об'єднувався з іншими, навіть із регіональними. Тому нетиповим є зображення у м. Лозова двох воїнів, які загинули: один – у лавах радянської армії в Афганістані, другий – у складі української армії під час АТО (рис. 26)³⁹. Цей приклад свідчить про можливість на регіональному рівні

поєднання дискурсів, які по суті є взаємозаперечними.

Рис. 26.
Мурал
«Сергій
Моторний і
Олександр
Лавренко»

Отже, аналіз муралів як медіаторів певного образу минулого у просторі Харкова засвідчив, що із 24 зображень, створених упродовж 2008–2020 рр., які мають яскраво виражене ідеологічне забарвлення, 13 демонструють належність Харкова до регіонального дискурсу, 12 – радянського, 10 – національного. Можемо констатувати, що у 2008–2013 рр. у міському просторі переважно з'являлися мурали, що репрезентують радянсько-ностальгійний дискурс, який часто поєднується із регіональним. Зображення є персоніфікованими. Одним із критеріїв відбору зображень була успішність діячів на загальносоюзному рівні. В такий спосіб міська влада, що зазвичай була ініціатором їх створення, конструювала образ Харкова

³⁷ Шевченко, вишиванка, пугицы: в Харькове появился новый мурал. Retrieved from https://kh.vgorode.ua/news/dosuh_y_eda/410200-za-99-000-v-kharkove-poiavytsia-novyi-mural.

³⁸ «Контррозвідка поруч»: У Харкові з'явився мурал для дипломатів Путіна. Retrieved from <https://kh.depo.ua/ukr/kh/kontrrozvidka-poruch-u-kharkovi-zyavivsia-mural-dlya-diplomativ-putina-202006111173434>.

³⁹ Під Харковом створили мурал в честь загиблих воїнів. Retrieved from <https://rubryka.com/2019/08/16/mural-lozova/>.

як успішного міста. Від 2014 р. у місті почали з'являтися мурали із зображенням загальнонаціональних символів, що можна інтерпретувати як спробу вписати Харків до національного наративу, продемонструвати перебування міста у *core* українського політичного проєкту. Зазначимо, що національний наратив майже ніколи не поєднується з регіональним. Утім, зафіксовано випадки, коли радянсько-ностальгійний, регіональний і національний дискурси поєднувалися в одному зображенні.

References

Aleksandrov, Ye. (2003). *Opyt rassmotreniya teoreticheskikh i metodologicheskikh problem vizual'noy antropologii*. Moskva [in Russian].

Avanesov, S. Chto mozžno nazvat' vizual'noy semiotikoy? *Praksema. Problemy vikhual'noy semiotiki*, 1, 10–22 [in Russian].

Bahatopoverkhivku v Kharkovi prykrasyv barvy-styy mural. Retrieved from <https://www.segodnya.ua/ua/regions/kharkov/mnogoetazhku-v-harkove-ukrasil-krasochnyy-mural-744255.html> [in Ukrainian].

Bozhenko, A. (2020). Stolychnyy Kharkiv: utopiya, konstruktyvizm, pamyat' (1919–1934 rr.). *City History, Culture, Society*, 8, 36–44 [in Ukrainian].

Chernomaz, P. (2012). Yevroregion “Slobozhan-shchina”: stanovleniye i rol' v razvitii ukrainsko-rossiyskogo transgranichnogo sotrudnichestva. *Mezhdisiplinarnyye issledovaniya v nauke i obrazovanii: Ekonomicheskije nauki*, 1. Retrieved from <http://ekhnur.univer.kharkov.ua/handle/123456789/6669> [in Russian].

Fotofart: teper' za KHTZ sledit Lev Landau. Retrieved from https://kh.vgorode.ua/news/dosuh_y_eda/184658-fotofakt-teper-za-khtz-sledyt-lev-landau [in Russian].

Hihantskyy mural v styli petrykivs'koho rozpysu z'yavyt'sya v Kharkovi. Retrieved from <https://www.slk.kh.ua/news/kultura/gigantskij-mural-v-stili-petrykivskogo-rozpysu-zyavitsya-v-kharkovi.html> [in Ukrainian].

Hyhantskyy herb Khar'kova poyavyl'sya na Novhorodskoy. Retrieved from <https://redpost.com.ua/photo/culture/1181274.html> [in Russian].

Kas'yanov, H. (Ed.). (2018). *Polityka i pam'yat'. Dnipro – Zaporizhzhya – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do s'ohodni*. Lviv [in Ukrainian].

“Kontrrozvidka poruch”: U Kharkovi z'yavyvsya mural dlya diplomativ Putina. Retrieved from <https://kh.depo.ua/ukr/kh/kontrrozvidka-poruch-u-kharkovi-zyaviv-sya-mural-dlya-diplomativ-putina-202006111173434> [in Ukrainian].

Kravchenko, V. (2010). *Khar'kov/Kharkiv: stolytsa Pohranych'ya*. Vyl'nyus: Evropeyskyy humanitarnyy unyversytet [in Russian].

Kul'turnyy proyekt “P'yaty Kharkiv” rozpochynaye novyy sezon. Retrieved from <https://kharkivoda.gov.ua/news/104979> [in Ukrainian].

Kovalevs'ka, O. (2018). Vizual'ni studiyi. In V. Smoliiy (Ed.), *Narysy z sotsiokul'turnoyi istoriyi ukraine'koho istoriyepysannya: subdystyplinarni napryamy* (pp. 119–184). Kyiv.

Mural Leonidu Bykovu. Retrieved from <https://mural.kh.ua/bykov/> [in Russian].

Mural Taras Shevchenko. Retrieved from <https://mural.kh.ua/shevchenko/> [in Russian].

Mural Y. O. Dunaevskomu v Khar'kove. Retrieved from <https://gatta-bianka.livejournal.com/532888.html> [in Russian].

Mural Yuriy Gagarin. Retrieved from <https://mural.kh.ua/gagarin/> [in Russian].

Musiyezdov, O. (2011). Identyfikatsiya Kharkova: dosvid konstruyuvannya obrazu mista. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kul'turolohichnyy zbirnyk*, 15, 217–234 [in Ukrainian].

Na dome v Khar'kove narysovaly portret Lyudmyly Hurchenko. Retrieved from <https://www.city.kharkov.ua/ru/news/na-budinku-v-kharkovi-namalyuvali-portret-lyudmili-gurchenko-32899.html> [in Russian].

Odu iz sten khar'kovskogo doma ukrasil marsal Zhukov na val'siruyushchem kone. Retrieved from <https://www.057.ua/news/706954/odnu-iz-sten-harkovskogo-doma-ukrasil-marsal-zukov-na-valsiruusem-kone-fotofakt> [in Russian].

Pid Kharkovom stvoryly mural v chest' zahyblykh voyiniv. Retrieved from <https://rubryka.com/2019/08/16/mural-lozova/> [in Ukrainian].

Portret Grizodubovoy velichinoy s dom – na Moskovskom prospekte. Retrieved from <https://www.mediaport.ua/portret-grizodubovoy-velichinoy-s-dom-na-moskovskom-prospekte> [in Russian].

Posokhov, S. (2017). Profesiyni istoryky i polityka pam'yati v kharkivs'komu rehioni (doba nezalezhnoyi Ukrayiny). In *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istoriyi Ukrayiny* (pp. 277–291). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

Samyye krasivyye i kreativnyye muraly, art-ob'yekty i graffiti Khar'kova. Retrieved from <https://mural.kh.ua/> [in Russian].

Shevchenko, vyshyvanka, ptytsy: v Khar'kove poyavlylsya novyy mural. Retrieved from https://kh.vgorode.ua/news/dosuh_y_eda/410200-za-99-000-v-kharkove-poiavlylsia-novyi-mural [in Russian].

Shtompka, P. (2007). *Vizual'naya sotsiologiya. Fotografiya kak metod issledovaniya*. Moskva [in Russian].

Top-12 muralov Khar'kova. Retrieved from <https://mykharkov.info/news/top-12-muralov-harkova-10027.html> [in Russian].

U Kharkovi stvoryly mural na chest' heroyiv Krut. Retrieved from https://espreso.tv/news/2016/01/29/u_kharkovi_stvoryly_mural_na_chet_geroyiv_krut [in Ukrainian].

kharkovi_stvoryly_mural_na_chet_geroyiv_krut [in Ukrainian].

U Kharkovi zarady piaru Kernesa znyshchyl mural iz Nobelivs'kym laureatom. Retrieved from <https://kh.depo.ua/ukr/kh/u-kharkovi-zaradi-piaru-kernesa-znishchili-mural-iz-nobelivskim-laureatom-202007141188071> [in Ukrainian].

U Kharkovi z'yavyvsya mural z Kuz'moyu Skryabinym. Retrieved from <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/u-kharkovi-zyavivsya-mural-z-kuzmoyu-skryabinim-38875.html> [in Ukrainian].

Ukrainskaya kukla-motanka. Retrieved from <https://mural.kh.ua/kukla-motanka/> [in Russian].

V Khar'kove poyavilos' 15-metrovoe patryotichnoe hraffity. Retrieved from <https://www.newsroom.kh.ua/news/v-harkove-poyavilos-15-metrovoe-patriotichnoe-graffiti> [in Russian].

V Khar'kove poyavyt'sya mural s yzobrazhenyem Uspenskoho sobora. Retrieved from <https://www.mediaport.ua/v-harkove-poyavitsya-mural-s-izobrazheniem-uspenskogo-sobora> [in Russian].

V Khar'kove turistov “udivil” mural s “georgiyevskoy lentochkoy”. Retrieved from <https://kh.depo.ua/rus/kh/u-harkovi-turistiv-zdivuvav-mural-iz-georgiyevskoyu-strichkoyu-foto-20171129684617> [in Russian].

V voskresen'ye v Khar'kove proydet festival “Den' odnoy ulitsy”. Retrieved from <https://www.city.kharkov.ua/ru/news/u-nedilyu-v-kharkovi-proyde-festival-dennednie-vulitsi-30615.html> [in Russian].

Vozle tsyrka: v Khar'kove poyavlylsya mural s portretom dressyrovshchysy. Retrieved from <https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/371496-voze-tsyrka-v-kharkove-poiavlylsia-mural-dressyrovshchysy-tse-ryne-buhrymovoi> [in Russian].

Zamyatin, D. (2010). Gumanitranaya geografiya: predmet izucheniya i osnovnyye napravleniya razvitiya. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost'*, 4, 126–138 [in Russian].

Roman Liubavskiy

MURALS OF KHARKIV: SPACE, MEMORY, HISTORICAL POLITICS

The article analyzes the murals of Kharkiv that appeared in the city during 2008–2020. They are considered as mediators of historical memory, retransmitting various narratives/discourses: Soviet-nostalgic, regional, national. 24 art objects located in the urban space have been analyzed, the context of their creation, the practice of their instrumentalization by various agents of historical memory have been revealed.

The city authorities are the initiators of the appearance of murals representing the Soviet-nostalgic discourse. Most of these images appeared in the city in 2013, on the eve of the celebration of the City Day and the celebration of the 70th anniversary of liberation from German occupation. The city leaders initiated the Pride of Kharkiv project, in the framework of which in the city appeared murals depicting Kharkiv residents, whose life and work are directly connected with the events of the Great Patriotic War. Among them are V. Grizodubova, G. Zhukov, K. Shulzhenko, P. Naboychenko. These and other images illustrate the Soviet-nostalgic and regional dimensions of the city's public space. They are often combined with each other, latently or directly actualizing the phantom pains of the "first capital". Such images are always personalized. Criteria for choosing a person include being a native and resident of Kharkiv, known at the All-Union level (L. Gurchenko, I. Bugrymova, etc.).

Since 2014, in the city we have observed the appearance of images of nationwide symbols, which can be interpreted as an attempt to fit Kharkiv into the national narrative, to demonstrate the city's presence in the core of the Ukrainian political project. Such murals are personalized and abstract-symbolic (T. Shevchenko, Krut's warriors-heroes, the coat of arms of Ukraine, Petrykivka painting, vyshyvanka (embroidered shirt) (ornament), motanka doll, etc.). The initiators of the creation of these murals are the city authorities and the city community. It should be noted that the national narrative was almost never combined with the regional one. However, there are cases when Soviet-nostalgic, regional and national discourses were projected in one image. Thus, there is a mural depicting both soldiers who died during the war in Afghanistan and during the anti-terrorist operation. This may indicate the multi-layered historical memory of the region's inhabitants.

To sum up, the analysis of murals as mediators of a certain image of the past in space of Kharkiv showed that out of 24 murals created during 2008-2020, which have a pronounced ideological coloring, 13 retransmit the Soviet-nostalgic narrative in Kharkiv, 12 – regional, 10 – national.

Keywords: murals, Kharkiv, public space, historical politics.

<https://doi.org/10.15407/mics2020.12.041>

УДК 94(477.25)Правдич-Немінський

Олексій Болдирєв,

кандидат біологічних наук

Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України, Київський академічний університет

Oleksiy.boldyriev@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8685-2890>

КИЇВСЬКІ АДРЕСИ ВОЛОДИМИРА ПРАВДИЧА-НЕМІНСЬКОГО

Біографія українського нейробіолога та фізіолога професора Володимира Правдича-Немінського (1879–1952), якому належить світовий пріоритет у вивченні електроенцефалограми ссавців, є малодослідженою. Історіографічний огляд демонструє низьку увагу дослідників до особистого життя науковця, що пов'язано з його арештом, засланням і подальшими репресіями з боку радянських органів державної безпеки. У рамках цієї розвідки вдалося зібрати та опрацювати найповніший матеріал щодо київського періоду його життя (1879–1929). Досліджено адреси в Києві, за якими мешкав або перебував Правдич-Немінський: будинки у власності його батьків, орендовані та службові квартири, установи, де він навчався чи працював. Уперше описано його родинне коло – це батьки Володимир та Анна, дядько Микола, брат Павло. Також виявлено невідомі раніше факти його особистого життя, зокрема щодо одруження 1906 чи 1907 р. з Анною Людвигівною, зміни прізвища, таємного шлюбу й смерті його другої доньки, родинного побуту. Досліджено коло знайомих Правдича-Немінського в Київському політехнічному інституті й Всеукраїнській академії наук. Важливим джерелом для дослідження біографії є виявлена та опрацьована архівно-кримінальна справа 1929 року, за якою його було репресовано. Поставлено питання про необхідність збереження історичної пам'яті про непересічного науковця й киянина.

Ключові слова: історія науки, Київ, Володимир Правдич-Немінський, київські адреси, репресовані науковці, нейробіологи, біографії.

¹ Винятками з правила є Леся Українка, якій станом на 1987 р. було присвячено сім дощок, Тарас Шевченко і Олександр Богомолець – по п'ять (чотири дошки останньому розміщено на будинках вулиці Академіка Богомольця), Микола Островський, Пилип Козицький, Євген Патон, Олександр Бойченко, Григорій Петровський, Микола Лисенко – по три меморіальні дошки (Галайчук, А. М., & Воронцов И. Н. (1987). *Киев. Страницы мемориальной летописи: фотопутеводитель-справочник*. Київ). Прикро, але автору не вдалося відшукати повного сучасного переліку меморіальних та анотаційних дощок Києва, окрім зібраного волонтерами українського розділу Вікіпедії, який містить неточності. Немає навіть повного переліку меморіальних дощок, присвячених Тарасові Шевченку, яких суттєво додалося у Києві в часи незалежності України.

² Васильев, К. К., & Бородулин, В. И. (2019). Материалы для биографии лидера терапевтической науки Украины Ф. Г. Яновского (1860–1928). *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*, 1, 63–73.

³ Див. зокрема: Юркова, О. В. (2016). Світлина з ювілею М. Грушевського 1926 р.: проблеми атрибуції. *Український історичний журнал*, 6, 24.

Ми ходимо вулицями Києва, іноді звертаючи увагу на старовинні будинки, які вціліли в місті попри війни ХХ століття й забудову століття ХХІ, але рідко задумуємося, хто там мешкав і як ці люди жили понад сто років тому. Про деякі персоналії нагадують меморіальні дошки на будинках, але зазвичай їх одна-дві: на будинку, де особа мешкала, та на будівлі, де працювала ¹. Утім, для киян, які за час життя в місті змінили декілька помешкань, сліди в наш час стають зовсім непомітними. Навіть щодо такої відомої особи, як лікар Феофіл Яновський (про якого містянам нагадують дві меморіальні дошки та пам'ятник), у сучасних виданнях зазначено неправильну адресу квартири, яка сама вже ввійшла в міські легенди ². Що вже казати про видатних киян, біографії яких рясніють білими плямами та досі не описані на належному рівні. Серед «неканонічних» науковців першої половини ХХ ст., які зазнали переслідувань радянської влади й не потрапили у фокус уваги суспільства в незалежній Україні, таких чимало. Тому для відтворення умов життя в той період важливо прослідкувати їхній рух у просторі та часі міського середовища, виявити зв'язки з будівлями помешкань і установ, відомими сучасниками. Виявлення деталей помешкань та міського оточення навіть добре вивчених персоналій минулого потребує великих зусиль, але

й дає змогу відтворити значно точніше перебіг історичних подій. Зокрема для автора цієї розвідки великим джерелом натхнення були результати подібних досліджень щодо світлини, зробленої у квартирі Михайла Грушевського, опубліковані в низці праць Оксани Юркової ³.

Цю працю присвячено непересічному, але забутому в Києві науковцеві – фізіологу Володимиру Правдичу-Немінському (1879–1952), який народився і прожив у місті майже пів століття. Виходець зі шляхетного українсько-польського роду, він працював у Київському університеті, Київському політехнічному інституті, Київському сільськогосподарському інституті, був одним із перших співробітників Української академії наук. Правдич-Немінський відомий науковими працями з електрофізіології і нейрофізіології, серед яких найважливішими є запис і аналіз першої у світі електроенцефалограми (ЕЕГ) із непошкодженого черепа ссавця. Саме він уперше розробив методику ЕЕГ, яка дає змогу оцінити електричну активність головного мозку людини і яку нині використовують у клініках у всьому світі. У своїх працях 1913 і 1926 рр. він уперше описав хвилі потенціалів мозку, які згодом перевірив німець Ганс Бергер (альфа-, бета-, дельта-ритми тощо). Арешт у 1929 р. й подальші поневіряння на півночі Росії перервали

⁴ Быков, К. М. (1958). Владимир Владимирович Правдич-Неминский. У В. В. Правдич-Неминский, *Электроце-ребрография, электромиография и значение ионов аммония в жизненных процессах организма* (с. 5–16). Ленинград. (Нарис датовано 1956 р.)

⁵ Воронцов, Д. С. (1959). Развитие физиологии в Киеве. У Д. С. Воронцов, В. М. Никитин, & П. М. Серков, *Нариси з історії фізіології на Україні* (с. 122). Київ: Вид-во АН УРСР.

⁶ Профессор В. В. Правдич-Неминский (к 100-летию со дня рождения). (1979). *Нейрофизиология*, 11 (4), 393–394.

наукову кар'єру Правдича-Немінського. Лише часткова реабілітація у 1949–1952 рр. урятувала його ім'я від повного наукового забуття на батьківщині, втім, дослідники його біографії та наукової діяльності переважно уникали деталей, пов'язаних із репресіями. Немінський не встиг отримати суспільне визнання та нагороди у період Російської імперії, був затаврований радянською владою як представник «поміщицького класу», втратив світовий науковий пріоритет у галузі фізіології унаслідок арешту й подальших переслідувань, а в незалежній Україні не став відомим, імовірно, через те, що був далеким від політичного життя. Тим не менш, це був учений світового рівня, який заслуговує на увагу так само, як Іван Пулюй із його Х-променями чи ракетник Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей). Метою цього дослідження було описати київський період життя Володимира Правдича-Немінського як важливу частину його майбутньої біографії, а для цього визначити адреси в місті, пов'язані з його перебуванням, і проаналізувати коло його знайомств.

Опубліковано лише декілька нарисів біографії Володимира Правдича-Немінського. Найповніший із них (автор – Костянтин Биков, 1958 р.) ⁴ містить чимало неточностей і замовчувань, оскільки написаний у радянські часи, коли питання походження і репресій не могло було висвітлено правди-

во (Биков був одним із ключових організаторів антинаукової «павловської сесії», яка впродовж 1950–1953 рр. добряче попсувала життя фізіологам усього СРСР та України зокрема). Зокрема, у нарисі не згадано про статки родини науковця, арешт, звільнення з роботи тощо. Крім того, Биков, вочевидь, мав доступ лише до матеріалів останнього, московського періоду життя Правдича-Немінського, натомість київські матеріали використовував лише частково. Саме тому є низка помилок, зокрема згаданий у нарисі й довгий час незрозумілий автору цієї публікації професор хімії Бордзиловський, який керував дипломною роботою Правдича-Немінського в університеті (насправді це був Яків Миколайович Барзиловський).

Деякі дані про Правдича-Немінського наводить Данило Воронцов у «Нарисах розвитку фізіології на Україні» (1959) ⁵, однак вони стосуються переважно наукової діяльності вченого, а у біографічних відомостях також не згадано про репресії. Оминає біографічні відомості про науковця і редакційна стаття журналу «Нейрофізіологія», присвячена століттю від його народження (1979) ⁶.

У посібнику «Історія медицини» Сергія Верхратського (1978, 1983, 1991 рр. видання) ім'я Правдича-Немінського не згадується взагалі серед видатних українських і російських фізіологів, що зробили внесок

⁷ Варивода, К. С. (2015). *Становлення і розвиток електрофізіології в Україні (кінець XIX – перша половина XX століття)*. (Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.07). ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди».

⁸ Герасимова, Л. И., Лупандин, Ю. В., & Мейгал, А. Ю. (2013). Памяти нейрофизиолога В. В. Правдича-Неминского. *Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Биологические науки*, 2 (131), 372–384.

⁹ Болдирев, О. (2016). Правдич-Немінський (1879–1952): перша ЕЕГ та боротьба за нейронауку. *Моя наука*. Retrieved from <https://my.science.ua/pravdych-neminskyj-1879-1952-persha-eeg-ta-borotba-za-nejronauku/>.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 13364.

¹¹ Balinsky, B. I. (2009). *Memoirs*. Global Print, 79–82.

¹² Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год с адресами квартир и алфавитным указателем фамилий. (1888). Киев, 28.

¹³ Тарановский, Н. (Сост.). (1882). *I-е прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности»: улицы, домовладельцы и номера их домов во всех восьми частях города Киева с его предместьями*. Киев, 44.

у медицину, – і це при тому, що електроенцефалограми знімали хоч раз у житті чи не кожній людині в Європі! У сучасних українських підручниках із фізіології це виправлено, й згадки наявні, хоча й недетальні. Деяку інформацію наведено у дисертації Катерини Вариводи ⁷ та дотичних публікаціях, але вони також здебільшого присвячені добре описаній частині наукового внеску. Наукову творчість Правдича-Немінського описують російські фізіологи Петрозаводська, де професор завідував кафедрою фізіології у 1940–1941 рр. ⁸, однак звернення автора щодо деталей життя вченого до музею Петрозаводського університету не дало результату.

Найповнішу біографічну картину вдалося зібрати автору цієї праці в рамках історичного проєкту, підтриманого Федерацією європейських товариств нейронаук у 2016 р. ⁹ Серед опрацьованих матеріалів окрім зіставлення даних літератури була групова карна справа Правдича-Немінського та Станіслава Непокойчицького ¹⁰, що зберігається в Центральному державному архіві громадських організацій (ЦДАГО) України. Деякі відомості вдалося також віднайти в документах і публікаціях ВУАН за 1920-ті рр., мемуарах біолога-емігранта Бориса Балінського ¹¹, матеріалах, зібраних російським краєзнавцем Олександром Рашкевичем, адресних книгах Києва за 1899–1916 рр., вихідних даних наукових статей нейрофізіолога.

Київське життя Володимира Немінського (а саме таке прізвище він мав при народженні) можна розділити на два періоди. Найменш дослідженим є період від народження 1879 р. до від'їзду для навчання до Казанського університету 1901-го – 22 роки. Народився і мешкав він у Києві, а навчався у Першій київській гімназії. У Казані він перебував недовго (Биков повідомляє про «адміністративні репресії», однак не наводить деталей), і вже 1903 р. знову повернувся до Києва. Другий період – 1903–1930 рр. – пов'язаний із найважливішими науковими відкриттями та подіями особистого життя.

Батьками Володимира були Володимир Станіславович та Анна Юхимівна Немінські. Немінський-старший був банківським службовцем і багатим землевласником, який володів чималим наділом землі в Подільській губернії. У адрес-календарі Київської губернії за 1888 р. ¹² зазначено, що він був секретарем Київського земельного банку, хоча в такому самому виданні за 1878 р. його прізвища немає. Адресні книги «Весь Киев» називають Немінського секретарем банку до 1906 р., а надалі – працівником його канцелярії.

Де саме мешкали батьки науковця на момент його народження, наразі невідомо, проте в переліку власників будинків у Києві за 1882 р. у власності Володимира Немінського зазначено будинок № 9 по вулиці Малопадвальної ¹³ (зруйнований у XX ст.) у середміс-

¹⁴ Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год.

¹⁵ Богуславский, С. М. (1914). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев. Див. іменний покажчик.

¹⁶ Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання. (2004). (Кн. 1: Київ. Ч. 2: М–Ст.), Київ, 605.

¹⁷ Ковбасюк, Ю. В. та ін. (Ред.). (2012). *Державне управління: підручник* (Т. 1, с. 179). Київ; Дніпропетровськ.

¹⁸ Давидов, Д. Я. (Сост.). (1899). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев, 15, 37.

¹⁹ Звід пам'яток, 657.

ті Києва. Імовірно, в цьому будинку й розпочалося дитинство Володимира-молодшого. У адрес-календарі 1888 р. надруковано, що Володимир Станіславович мешкав у будинку № 17 по тій самій Малопадвальної ¹⁴. Цей будинок указаний у адресних книгах Києва в 1899–1916 рр. як власність Анни Юхимівни Немінської, а його мешканцем 1914 р. записаний її молодший син Павло ¹⁵. Про брата Правдича-Немінського нічого невідомо, окрім того, що він пропав безвісти під час російсько-української війни в 1918–1919 рр. Будинок до наших днів не зберігся, а за даними «Зводу пам'яток історії і культури Києва» ¹⁶ за цією адресою у 1910-ті мешкав С. Бразуль-Брешковський – журналіст, який вів приватне розслідування відомої «справи Бейліса», а пізніше (1918 р.) очолював 1-й відділ Бюро преси Українського телеграфного агентства ¹⁷. Будинки по сусідству – номер 14 із 1905 р. і 16 із 1907 р. – належали родині відомого лікаря й професора університету Феофіла Яновського. Яновські продали ці помешкання 1912 р. Імовірно, в будинку 17 і мешкав Володимир-молодший під час навчання у гімназії. Звідси можна було пішки дістатися Першої гімназії на Бібіковському бульварі, 14.

В адресній книзі за 1899 р. ¹⁸ також зазначені два будинки неподалік, що були у володінні Володимира Станіславовича: по вулиці

ці Михайлівській, 17 та в Михайловському провулку, 2 (рис. 1). Цей подвійний будинок середини ХІХ століття належав з 1864 р.

Рис. 1. Будинок, який належав В. С. Немінському до 1900 р. по вулиці Михайлівській, 17. Фото 2012 р. (автор: AMY-81 з Wikimedia Commons; ліцензія: CC BY 3.0)

статському раднику С. Тархову, потім купцеві першої гільдії І. Ванштейну. 1879 року будинок перебудував архітектор Володимир Ніколаєв для іншого купця першої гільдії С. Френкеля. У 1890-ті та до 1901 р. будинком деякий час володів Володимир Станіславович Немінський. У садибі окрім будинку (що зберігся дотепер) були сарай для екіпажу, стайні, корівник, сінник, комори, колодязь. У «Зводі пам'яток історії та культури Києва» ¹⁹ стверджується, що будинком від 1898 р. володів О. Агранов, проте в адресних книгах за 1899 і 1900 рр. зазначено, що

²⁰ Петров, И. Д. (Сост.). (1900). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев, 114.

²¹ Радоминский, М. А. (Сост.). (1901). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев, 123.

²² Богуславский, С. М. (1914). *Весь Киев*.

²³ Богуславский, М. А. (Сост.). (1913). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев, 215.

²⁴ Там же, 1913.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 13364, арк. 21.

власником був Немінський-старший. Купець другої гільдії Олександр Миколайович Агранов володів сусіднім будинком номер 19 у 1900 р.²⁰, а будинок 17 купив 1901 р.²¹

По сусідству з цим будинком у 1890-ті мешкали чимало науковців і лікарів, зокрема, в будинку № 21 до 1898 р. – Олексій Семенович Лесков, директор Олександрівської лікарні та головний санітарний лікар Києва, а в будинку 22б – лікар-невропатолог Йосип Дейч.

Немінський-старший 1901 р. купив інший подвійний будинок: на Малій Васильківській (нині – Шота Руставелі), 5/6 та Прозорівській, 6/5 (нині – Еспланадна)²². Обидва будинки не збереглися. З 1913 року Володимир Станіславович володів також землею у Пущі-Водиці, популярному місці відпочинку заможних киян. Володимир Станіславовичу належали ділянки № 166 і 167 по Гоголівській (нині – вулиця Федора Максименка)²³, на розі з 8-ю лінією. Імовірно, там були садиби з будинками, зокрема, про це зазначено у карній справі Правдича-Немінського (рис. 2).

У 1900 році в довідниках з'являється ім'я брата Володимира Станіславовича і дядька Володимира Володимировича – Миколи Немінського. Він, як і брат, працював у Земельному банку за адресою Інститутська 7, а мешкав у 1900–1902 рр. неподалік у

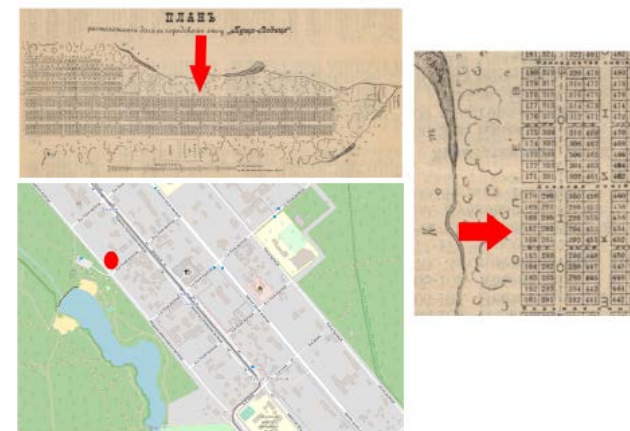

Рис. 2. Карта Пущі-Водиці з ділянками 166–167, які належали Немінським (1913 р., із «Весь Киев») та сучасна карта (з OpenStreetMap, © OpenStreetMap contributors)

орендованому помешканні на Левашовській, 30 (нині – Шовковична). З 1903 року Микола Станіславович записаний власником садиби на Брест-Литовському шосе, 58 (нині – проспект Перемоги). Можливо, хтось із родини володів цією землею і раніше, оскільки 1902 р. вона записана на когось на ім'я «Немінський И. Е.». У 1913 році Микола Немінський був членом правління Київського відділу Імператорського російського товариства рибництва та риболовлі²⁴. За даними чекістів, Микола Станіславович Немінський був відомим діячем київського Клубу російських націоналістів. Його одним із перших розстріляли більшовики після захоплення влади в Києві 1919 р.²⁵

²⁶ Богуславский, М. А. (Сост). (1906). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев.

²⁷ Быков, К. М. Владимир Владимирович Правдич-Неминский, 5.

²⁸ Богуславский, М. А. (Сост). (1907). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев. Див. іменний покажчик.

²⁹ Богуславский, М. А. (Сост). (1909). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев. Див. іменний покажчик.

³⁰ Богуславский, М. А. (Сост). (1910). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев. Див. іменний покажчик.

³¹ Богуславский, М. А. (Сост). (1911). *Весь Киев: адресная и справочная книга*. Киев. Див. іменний покажчик.

³² Маевский, В. (1998). Догнать уходящий поезд. *Зеркало недели*, 45, 6–13 ноября.

³³ *Весь Киев... 1916*. Див. іменний покажчик.

1906 року в адресній книзі згадано ім'я Володимира Володимировича Немінського, який орендував помешкання на Малій Володимирській (нині – Олеся Гончара) ²⁶. 1907 року Немінський-молодший закінчував фізико-математичний факультет Київського університету й паралельно навчався і працював у хімічній лабораторії Київського політехнічного інституту під керівництвом професора Володимира Плотникова ²⁷. У довіднику за цей рік імені Володимира немає (і у наступному за 1908-й також), зате зазначено, що в будинку власності його батька на Малій Васильківській проживала Олександра Людвігівна Немінська ²⁸, дружина науковця впродовж наступних понад 40 років, похована разом із ним на Міуському цвинтарі Москви. Отже, імовірно 1906 чи на початку 1907 р. Володимир Немінський одружився. Походження Олександри Немінської та деталі її біографії невідомі. Вона мешкала з ним у останні роки в Москві, на кілька років пережила його й допомагала оформити помертне видання його праць.

У 1909–1916 рр. родина Володимира Немінського жила в орендованих квартирах. Цікаво, що нащадок заможної родини не тільки не обрав стабільну кар'єру банківського службовця, щоб зайнятися науковими дослідженнями в галузях хімії та фізіології, а й винаймав житло. 1909 року родина

орендувала помешкання в будинку № 58 на Малій Володимирській (не зберігся), який належав Марії Степанівні Галенковській ²⁹. З 1908 року Немінський працював у лабораторії при кафедрі фізіології медичного факультету Київського університету, що розташовувалася в Червоному корпусі на Володимирській, 58, хоча це жодного разу не згадано в адресних книгах. У 1910 році Немінські мешкали на Пироговській, 10 ³⁰. У 1911 році вони переїхали на Львівську, 37 ³¹ (нині вулиця Січових Стрільців, будинок не зберігся), у двоповерховий будинок, що належав Михайлові Єлисейовичу Солов'ю – купцю селянського походження, що за постачання харчів до армії під час російсько-японської війни отримав особисте дворянство ³². У 1913–1915 роках Немінські орендували помешкання в будинку № 26 на вулиці Нестерівській (нині – Івана Франка), який належав депутату IV Державної думи та гласному Київської міської думи Олександрі Киху. До 1907 р. в цьому будинку мешкав майбутній географ Отто Юлійович Шмідт. У 1916-му Немінські орендували квартиру в прибутковому будинку Олени Бокій на вулиці Святославській, 14 ³³ (нині – вулиця Липинського). Цікаво, що в будинку № 8 неподалік у 1906–1909 рр. мешкав майбутній колега Немінського з Політехнічного та Сільськогосподарського інститутів Воло-

³⁴ *Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання.* (2011). (Кн. 1: Київ. Ч. 3: С–Я), Київ, 1898–1899

³⁵ Донік, О. М. (2014). Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*, 3, 22–37.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 13364, арк. 21.

³⁷ Быков, К. М. Владимир Владимирович Правдич-Неминский, 6.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 13364, арк. 32.

³⁹ Там само, арк. 21.

димир Колкунов ³⁴, – тісним і невеликим був Київ століття тому.

Легко побачити, що рухи ці відбувалися все одно в радіусі 10–15 хвилин пішки від університету, що було важливо, адже була можливість потрапити в лабораторію в будь-який час. Саме в цей період (1910–1913) Володимир Немінський зробив свої видатні вимірювання спонтанних і стимульованих потенціалів головного мозку собаки й жаби під керівництвом професора кафедри фізіології Василя Чаговця. У 1915 році Немінський вирішив, що його знань із фізики, хімії та біології недостатньо для наукової кар'єри, а тому скористався правом випускника фізико-математичного факультету вступити до медичного факультету Університету святого Володимира одразу на третій курс. Паралельно у 1909–1910 роках Немінський викладав природознавство й географію у заснованій напередодні Шостій гімназії на Лук'янівці (тоді вулиця Велика Дорогожицька, 50, нині – вулиця Юрія Іллєнка, 16). З 1912 року він викладав у Київському реальному училищі на вул. Великій Житомирській, 2–11 хімію, а з 1913 – природознавство (принаймні до 1917 р.).

Закінчивши медичний факультет із відзнакою 1917 р., Немінський пішов добровольцем до шпиталю Всеросійського союзу міст. У Києві наприкінці 1916 р. працювали

дев'ять шпиталів ³⁵; на допиті ³⁶ вчений розповів, що він працював у 3-му перев'язувальному пункті, який розташовувався у «старих казармах». Можливо, мова йде про Миколаївські казарми (Арсенальна площа). Згідно з даними К. Бикова, Немінський паралельно почав дослідження механізмів явища втоми в лабораторії загальної патології медичного факультету, якою тоді завідував Володимир Ліндеман (розташовувалася на вулиці Фундуклеєвській, 37, нині – Б. Хмельницького, Музей медицини). Результати цього дослідження так і не було опубліковано ³⁷.

Політичні погляди Володимира Немінського під час Української революції залишаються невідомими. У кримінальній справі слідчий стверджує ³⁸, що декілька сторінок щоденника Немінського періоду 1919–1920 рр. було знищено пізніше. Можна припустити, що його позиція була принаймні антибільшовистською. Дивно було б очікувати іншого, адже під час захоплення міста червоними в лютому 1919 р. був розстріляний дядько Володимира Микола. Того ж року більшовики залучили Немінського до боротьби з тифом. У стенограмі допиту є такі слова професора у відповідь на запитання слідчого: «...был призван – Вами – на военную службу. Получил задание по физиологической части – по изучению сыпного тифа» ³⁹. Висипний тиф у той час вивчала

⁴⁰ Быков, К. М. Владимир Владимирович Правдич-Неминский, 6.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 13364, арк. 21.

⁴² Там само, арк. 24 зв.

⁴³ Архірейський, Д., & Ченцов, В. (2000). Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. і погляд на проблему криз архівні джерела. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ, 2/4, 3–55 (Центральний архів ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, спр. 63, арк. 75).

лабораторія у Бактеріологічному інституті на Протасовому Яру (нині – вулиця Миколи Амосова, 5а), яким завідував уже згаданий Володимир Ліндеман, отже, цілком імовірно, що співпраця вчених тривала. Під час допиту Немінському поставили у провину, що він не залишив Київ після приходу білогвардійців, на що науковець відповів, що не бачив для себе небезпеки. К. Биков зазначає, що в грудні 1919 р. радянська влада, яка повернулася до Києва, мобілізувала Немінського лікарем-ординатором шпиталю 12-ї армії, паралельно призначивши членом Всеукраїнської надзвичайної комісії із боротьби з висипним тифом («Чрезсыптитиф»). Там Володимир захворів на тиф і був демобілізований ⁴⁰.

У травні–червні 1920 р. більшовики знову втратили контроль над Києвом. Доля Володимира Немінського в цей час невідома, зокрема не встановлені адреси, за якими він мешкав. У стенограмі допитів є згадка, що він безуспішно клопотав щодо денаціоналізації його будинку. Імовірно, йдеться про частину власності його батьків. Долю самих батьків також не встановлено. За словами Немінського на допиті, його брат Павло служив у караульній роті Червоної армії та зник безвісти ⁴¹.

У червні 1920 р., тобто після остаточного встановлення радянської влади, він став викладачем кафедри фізіології агрономічного факультету Київського політехнічного інсти-

туту (КПІ, нині – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського). Принаймні з цього часу він відомий як Володимир Правдич-Немінський. До прізвища він додав назву родового герба Немінських, найпевніше, для того, щоб не асоціюватися з розстріляним дядьком. Із кримінальної справи відомо, що вже в 1920–1921 чи 1922 рр. була спроба вислати або перевести Правдича-Немінського з Києва до Харкова: *«В 1920–21 г. – профобр предложил 7 проф[ессорам] и преподав[ателям]. в личном прошении на имя каждого, перейти на службу в другие города. Мне лично – предложено было приехать в наробраз для получения назначения. Завед. губнаробраз, т. Шрайбер – издал приказ [нерозбірливо] профессор высылался из гор[ода] Киева от чтения лекц[ий] – В приказе слово “высылающих” было зачеркнуто и было написано “переводился”... Надпись была сделана не почерком Шрайбера. Исправление это не было оговорено»* ⁴². Також він повідомив слідчому, що радянська влада його вже арештовувала на початку 1920-х, хоча його слідчої справи того періоду знайти поки не вдалося. Відомо, що 1922 р. ім'я Правдича-Немінського згадувалося серед «реакційної професури» Київської губернії поряд із його колегами Шапошниковим і Колкуновим ⁴³.

⁴⁴ Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання. (2004). (Кн. 1: Київ. Ч. 2: М-С). Київ, 948.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 13364, арк. 32.

За свідченнями на допиті, у 1920–1926 рр. професор мешкав спочатку в одному з будинків на території Політехнічного інституту, а потім переїхав до іншої квартири. Загалом у КПІ на Брест-Литовському шосе було п'ять житлових будинків. Поруч мешкали його колеги, що він їх визнав своїм колом на допиті: професор агрономії Володимир Колкунов (житловий будинок № 2, квартира 18), бібліотекар Пундак (?), професор хімії Дмитро Добросердов (будинок № 5, переїхав до Одеси 1923 р.), професор металургії Василь Іжевський (певний час принаймні у 1910-х проживав у будинку № 2, квартира 22, помер 1926 р.), хімік і колишній керівник професор Володимир Плотников (будинок № 5), академік-хімік Володимир Шапошников ⁴⁴. Заходили до квартири й професор металургії Є. П. Бабич із дружиною. У квартирі 4 будинку № 1 мешкала родина професора математики Василя Єрмакова, який помер 1922 р., а з його донькою Ніною був одружений інший знайомий Немінського – Станіслав Непокойчицький, з яким професора пов'язує спільна кримінальна справа. За даними слідства, він також був близьким до професора тваринництва Василя Устьянцева, який мешкав у квартирі 26 будинку № 2. Отже, можна з певною часткою імовірності припустити, що Правдич-Немінський мешкав у будинку № 2 або № 5. Автор цієї публікації схиляється до

версії про будинок № 2, оскільки з Плотниковим і Добросердовим із № 5 (і Шапошниковим) Немінський був знайомий ще з часів навчання на кафедрі хімії у 1907–1908 рр., а от інші його колеги мешкали дуже щільно в будинку № 2: у квартирах 18, 22 і 26. Можна припустити, що Правдич-Немінський мешкав і в будинку №1 (наприклад, до чи після зміни квартири): він був знайомий із Непокойчицьким, який не працював у КПІ, тож, дуже ймовірно, що вони були сусідами.

З вересня 1922 р. агрономічний факультет було перетворено на Київський сільсько-господарський інститут (КСГІ), а 1926 р. нова установа повністю відокремилася від КПІ. У 1924 році до квартири Правдичів-Немінських, де професор мешкав із дружиною та двома доньками, підселили студента-комуніста Едельштейна. Останній привів із собою ще й дівчину, яка, на думку науковця, була сексотом ДПУ. Після численних побутових конфліктів родина Правдичів-Немінських отримала нову квартиру в іншому будинку КПІ. Проте невдовзі цей будинок передали на баланс КСГІ, а професора почали виживати звідти. Попри виграні суди та підтримку ректора КПІ Вікторина Боброва, Немінських все-таки позбавили квартири ⁴⁵.

Безхатнім професору не дала лишитися ВУАН. Йому надали квартиру як співробітникові Академії в будинку на Овруцькій, 6, де

Рис. 3. Будинок № 6 по вулиці Овруцькій, остання адреса Володимира Правдича-Немінського в Києві. Фото 2016 р.

⁴⁶ Balinsky, B. I. Memoirs, 79.

⁴⁷ Довгалюк, І. (2015). Фонографічні записи української народної музики у Берлінському фонограмархіві. *Наукові збірки Львівської національної музичної академії ім. М. В. Лисенка*, 37, 17–28.

⁴⁸ Шмальгаузен, І. І. (1926). Біологічний Інститут Української Академії Наук. *Збірник праць Біологічного Інституту*, 1, 1–4.

⁴⁹ Про премію згадує К. Биков і всі інші джерела, які на нього спираються. Що це за премія, встановити поки не вдалося. Однак у листі до ОДПУ 1931 р. з Архангельська Правдич-Немінський згадує про дві премії, одна з яких, напевно, ця.

також мешкали інші співробітники, зокрема Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач-Драгоманова) (рис. 3). Завдяки пам'яті про матір Лесі Українки будинок вдалося врятувати від знесення 1980 р., тому він зберігся, нині там розташоване посольство Лівії в Україні. У ВУАН Правдич-Немінський працював принаймні з 1923 р., коли його запросив одним із трьох співробітників до свого Біологічного інституту академік Федір Омельченко. Створений у складі Українського наукового товариства, а в липні 1921 р. переданий до складу Другого, або Фізико-математичного відділу ВУАН цей інститут займав 9-кімнатну квартиру самого академіка Омельченка в будинку на вулиці Володимирській, 37. Як розповідає у своїх мемуарах тодішній студент академіка Івана Шмальгаузена Борис Балінський, після смерті Омельченка 1924 р. в інституті працювали лише Правдич-Немінський і Олександр Сковорода-Зачиняєв, причому обидва бували там рідко, а робили свої дослідження деінде. За словами Балінського, який явно передає настрій свого керівника, «вони не були видатними науковцями» ⁴⁶. Цікавою персоною, що варта окремого дослідження, був Сковорода-Зачиняєв (1877–1936). Учителю і редактору педагогічного журналу в Санкт-Петербурзі між 1900 та 1917 рр., Олександр Іванович Зачиняєв мав українське походження і досліджував укра-

їнську й російську етнографію, зокрема зібрав звукозаписи коломийок із сіл початку ХХ ст. Після революції 1917 р. він додав до свого прізвища префікс «Сковорода» й опинився в Україні, де викладав у низці вишів, а також працював у Біологічному інституті. Імовірно, був короткочасно репресований, а в першій половині 1930-х рр. був першим завідувачем кафедри фізіології Вінницького медінституту ⁴⁷.

Скорочення штатів ВУАН за наказом Наркомпросу УСРР від 1925 р. призвело до зменшення Біологічного інституту з трьох ставок до двох ⁴⁸. Напевно, новий директор Біологічного інституту Іван Шмальгаузен не дуже прагнув зберегти науковця з іншими науковими інтересами, тому Правдичу-Немінському місця в цій установі після 1925 р. не знайшлося. Двома роками пізніше Шмальгаузен виклопотав і для Сковорода-Зачиняєва окрему лабораторію, перебудувавши інститут повністю під свої теми еволюції та біології розвитку. Не пропав і Правдич-Немінський: з 1926 р. він працював у Другому відділі ВУАН на посаді штатного наукового співробітника для особливих доручень. Допомогла йому, вочевидь, і виграна 1926 р. на конкурсі ВУАН премія імені Мечникова ⁴⁹.

У 1929 році в Києві на вулиці Відрадній, 8 (нині – Майбороди) відкрився Український інститут охорони материнства і дитинства.

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 13364, арк. 32.

⁵¹ Там само, арк. 28.

⁵² Рашковский, А. (2012). Выдающийся нейрофизиолог и читатель Герценки. *Блоги журнала «7 искусств»*. Retrieved from <https://blogs.7iskusstv.com/?p=17869>.

⁵³ Быков, К. М. Владимир Владимирович Правдич-Неминский, 6.

Правдич-Немінський працював там у фізико-хімічному відділі (зовсім близько від дому). Однак хмари вже згустилися над професором.

Якщо в 1920–1922 рр. він намагався утриматися в Києві, то за кілька років життя стало вже нестерпним. У справі ⁵⁰ наведено цитату зі щоденника науковця, де він скаржиться на владу якогось Дудникова, партійного адміністратора у КПІ. У справі Правдича-Немінського є лист-відповідь професора-фізіолога Василя Болдирева ⁵¹, учня Івана Павлова, який працював тоді у власному дослідницькому інституті в американському штаті Мічиган. Як впливає з відповіді, Правдич-Немінський звертався до Болдирева з проханням допомогти переїхати до Сполучених Штатів. Болдирев відповів позитивно, але зазначив, що не має засобів організувати переїзд і сприяти отриманню візи. Вочевидь Правдич-Немінський безуспішно клопотав і про виїзд до Німеччини, про що він згадує у свідченнях по справі. О. Рашковський повідомляє, що 1926 р. Правдича-Немінського було обрано професором Пермського університету ⁵². За даними К. Бикова, які підтверджують відповіді науковця на допитах, восени 1929 р. Правдич-Немінський був обраний професором кафедри фізіології Томського університету. Хоча деталі цих посадових переміщень

невідомі, ймовірно, участь у різноманітних конкурсах і подання на офіційні звання були своєрідним захистом професора від тиску. Того ж 1929 р. рішенням Народного комісаріату освіти РРФСР Правдичу-Немінському було надано звання професора фізіології, а на Всеукраїнському конкурсі наукових праць в Харкові він виграв Премію імені В. Я. Данилевського ⁵³.

Ще однією можливою причиною бажання залишити Київ була родинна трагедія, про що можна припустити із даних кримінальної справи. Слідчий ОДПУ Яків Спіноза дуже активно намагався «прив'язати» Правдича-Немінського до вже засудженого за антирадянську діяльність лікаря-психіатра Миколи Зинов'єва-Іконникова (1900–1938). Однак професор, схоже, розгадав задум слідчого, а тому давав дуже скупі свідчення про це, підкреслюючи своє негативне ставлення до цього лікаря. Більш-менш точно можна стверджувати, що Зинов'єв-Іконников був студентом Немінського в Першому реальному училищі, а потім вони підтримували знайомство. Імовірно також, що Зинов'єв-Іконников приятелював із його дочкою. Компрометуючим фактором для професора була релігійність його колишнього учня: Микола був християнином та активним учасником християнських гуртків. На допиті Правдич-Немінський стверджував, що його доч-

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 13364, арк. 31–35.

⁵⁵ Там само, арк. 27.

⁵⁶ Запис у телефонній книзі м. Санкт-Петербурга (<http://nomer-org.website>), який збігається із записом на платформі MyFamily; спроби зв'язатися з родичами Т. В. Правдич-Немінської були невдалими.

⁵⁷ Державний архів м. Києва, ф. Р-1654, оп. 1899/12/31 «Фонд і меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр"». Retrieved from <https://babynyar.org/ua/about>.

ка один раз була на такому гуртку, де читали Євангеліє, а він як батько заборонив їй ходити вдруге. Утім, це не завадило слідчому в заключній постанові звинуватити професора у зв'язках із нелегальними християнськими гуртками ⁵⁴.

У наведеному у справі витягу зі щоденника Правдича-Немінського є запис за листопад 1926 р. ⁵⁵: «Вечером был у меня Зиновьев-Иконников. Эти два дня я болел и плохо и мало работал.

Вечером был у нас Зиновьев-Ик. /как выяснилось 19/XI с тем, чтобы подготовить брачную регистрацию в ЗАГС'е Н... со ст. Мих. Ив. Белоусом.

18/XI Состоялась без нашего ведома эта регистрация в присутствии Зиновьева-Иконникова и Толмачева. Я просидел этот день дома и было пасмурно и чувствовал себя плохо. Сам ездил к зубному врачу. Тишка кашляет».

Отже, імовірно, старша дочка Правдича-Немінського Н. (Ніна? Наталія? Надія?) одружилася таємно від батьків зі студентом Михайлом Івановичем Білоусом 18 листопада 1926 р., свідками були Зинов'єв-Іконников та невідомий Толмачов. Окрім шлюбної реєстрації за наполяганням Зинов'єва-Іконникова відбувся й обряд православного вінчання. Тишка – імовірно, родинне прізвище іншої, молодшої доньки Тетяни (за неточними да-

ними, народилась 25 травня 1919 р. ⁵⁶), яка захистила 1951 р. дисертацію кандидата біологічних наук «Влияние новокаина на передачу возбуждения в верхнем шейном симпатическом ганглии» в Інституті хірургії ім. О. В. Вишневського. Пошук реєстрації у матеріалах київських ЗАГСів, які зберігаються в Державному архіві міста Київ, результатів не мав ⁵⁷.

А з відповідей Правдича-Немінського на допиті стає зрозуміло, що дочка померла, батьки розпочали справу проти лікаря, який її лікував, а Зинов'єв нібито відмовляв їх від переслідування винного. Зинов'єва заарештували у липні 1929 р., отже, дочка Н. померла десь між кінцем 1926 р. і серединою 1929 р. Де розташована її могила, наразі невідомо (рис. 4).

Рис. 4. Фотографія Володимира Правдича-Немінського під час слідства в листопаді–грудні 1929 р.

⁵⁸ Іскорко-Гнатенко, В. М. (2019). Сторінками київського життя Олени Пчілки (до 170-річчя від дня народження). *Слово і Час*, 7, 33–52.

⁵⁹ Бажан, О. (2011). Репресивна діяльність органів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1 (36), 156–234.

⁶⁰ Спіноза Яків Іонович. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Retrieved from <https://martyrology.org.ua/record/125792>.

Так чи так, але до Томська Правдичу-Немінському поїхати не вдалося, у листі до ОДПУ 1931 р. він називає причиною цього саме арешт – 5 листопада 1929 р. у квартирі 2 на вулиці Овруцькій. Арешт проводив уповноважений особливого відділу 14-го стрілецького корпусу Тротт. Свідком трусу був представник домового управління Шереметьєвський Хома (?) Павлович. Ще 17 серпня того ж року такий самий обшук і спробу арешту було здійснено стосовно його колеги з ВУАН та сусідки з квартири 4 Олени Пчілки – матері Лесі Українки ⁵⁸. Правдича-Немінського відвезли на Липську, 16, до Київського окружного відділу ОДПУ. Слідство тривало майже два місяці, допитував його уповноважений секретного відділу Київського окружного відділу ОДПУ ⁵⁹ Яків Спіноза. За успішну роботу у 1933 р. він був уже старшим уповноваженим, а загинув у вересні 1941 р. на фронті лейтенантом держбезпеки ⁶⁰. Справу Правдича-Немінського було об'єднано зі справою його сусіда з КПП Станіслава Непокойчицького, колишнього офіцера царської армії, який працював інженером у Дніпровському пароплаванні. У справі згадуються імена професорів Устьянцева, Колкунова, академіка Шмальгаузена, лікаря Зинов'єва-Іконникова. Обоє обвинувачених було засуджено до 5 років концтабору за статтю 54-10 Карного кодексу

УСРР. Прокурор замінив Правдичу-Немінському термін на 3 роки заслання в Архангельську область. Щонайменше два місяці професора утримували у Київському БУПР № 2-ц на бульварі Шевченка, 27, а в лютому 1930 р. він залишив Київ назавжди.

Коротко переповімо його подальшу долю. У 1930–1931 рр. Володимир Правдич-Немінський працював лікарем на засланні в Архангельську. Після звільнення був професором кафедри Вологодського ветеринарного інституту, невдовзі був звільнений звідти як ворожий елемент. У 1933 році завідував кафедрою фізіології новоствореного В'ятського зооветеринарного інституту, але не пізніше 1935 р. був знову звільнений за доносом директора Вологодського ветінституту. Де він мешкав у 1935–1938 рр., невідомо. У 1939/1940 навчальному році Правдич-Немінський повернувся в Україну: працював у Полтавському сільськогосподарському інституті. У 1940–1941 був завідувачем кафедри фізіології людини й тварин новоствореного Петрозаводського державного університету в Карелії. За непідтвердженими даними, завідував кафедрою фізіології Саратовського університету в 1941–1944 рр. Наприкінці 1940-х був частково реабілітований і в 1949–1952 рр. завідував лабораторією фізіології і електроцеребрографії при Академії наук СРСР у Москві. Звісно, всі ці нега-

⁶¹ Київ інтерактивний 1916 року. Центр міської історії. Retrieved from <https://kyiv.lvivcenter.org/about-project/>.

разди позначалися на науковій роботі, низка рукописів наукових прав ученого лишилися неопублікованими.

Отже, завдяки зібраному матеріалу виявлено 23 адреси в Києві, які пов'язані з перебуванням Володимира Правдича-Немінського (таблиця). Це будинки його батьків у історичному центрі Києва (Малопідвальна, 9, Малопідвальна, 17, Михайлівська, 17, Михайлівський пров., 2, Мала Васильківська (Шота Руставелі), 5, Прозорівська (Еспланадна), 6) та у Пущі-Водиці, орендовані помешкання часів молодості (Мала Володимирська (Олеся Гончара), 92, Мала Володимирська, 58, Львівська (Січових стрільців), 37, Пироговська, 10, Нестерівська (Івана Франка), 26, Святославська (Липинського), 14), службові помешкання (Брест-Литовське шосе (просп. Перемоги) та Овруцька, 6), місця роботи й навчання (Перша гімназія, Реальне училище, кафедра фізіології, лабораторія загальної патології, Бактеріологічний інститут, КПП і КСПІ, Біологічний інститут ВУАН, Інститут материнства й дитинства) і, нарешті, місця допитів і арешту на Липській, 16 та бульварі Шевченка, 27. Значну частину цих будівель зруйновано, однак деякі збереглися дотепер, тож на них варто встановити меморіальні дошки чи таблички, щоб увічнити пам'ять про видатного нейрофізіолога. Зокрема, потрібно відновити меморіальну дошку Олені

Пчілці на будинку по Овруцькій, 6, і поруч вшанувати її сусіда-науковця.

Наявних матеріалів достатньо для створення екскурсійного маршруту та/чи онлайн-проєкту, який би висвітлював шлях молодого науковця в дореволюційному місті, а також труднощі життя професора в радянському Києві.

Вочевидь несправедливим є той факт, що ім'я Правдича-Немінського не згадано у Зводі пам'яток історії та культури Києва (там фігурує лише його батько В. Немінський, як власник будинку на Михайлівській), і ця публікація може бути джерелом для такого доповнення в майбутньому. Маючи вдалий приклад проєкту «Інтерактивний Київ 1916 року» ⁶¹ з описом основних громадських місць тогочасного Києва, варто вписати в цей ландшафт і долі відомих киян, насамперед науковців, лікарів, митців. Окрім фундаментально наукового інтересу такі мапи можна використовувати для музейно-просвітницької діяльності як у межах міста, так і для його окремих частин. Автору лишається тільки мріяти, щоб у Києві з'явилися урбаноніми на честь видатного фізіолога та нейронауковця.

Утім, ця праця є початковою і не заповнює всіх лакун у київському періоді біографії Правдича-Немінського. Дуже мало відомо про його життя до 22 років у Києві,

⁶² Курсивом виділено адреси будівель, які збереглися станом на 2021 р.

невідомі його адреси з 1917 до 1921 р., не визначено точного місця помешкання на території КПП, невідомо, в якому шпиталі він працював під час Першої світової й російсько-української війни 1918–1921 рр. Неповними й ненадійними є дані щодо роботи на кафедрі загальної патології та в Київському бактеріологічному інституті. Потребують детальнішого аналізу його зв'язки з науковцями КПП, КСГІ, сусідами з ВУАН. Невідомими є точна дата й обставини одруження, походження його дружини. Насамкінець, лишається питання щодо імені його першої

дочки та місця її поховання, як і можливості виявлення її нащадків. Важливу інформацію можуть зберігати архівні документи гімназії, училища та наукових закладів, у яких працював Володимир Правдич-Немінський, що розпорошені по різних архівних установах.

Ця публікація ще раз демонструє складність реконструкції біографії навіть визначних мешканців Києва, пам'ять про яких знищувала радянська влада, а також необхідність подальшої праці з відновлення пам'яті та популяризації її серед спеціалістів і широкої громадськості.

Таблиця

Періодизація життя Володимира Правдича-Немінського в Києві

Періодизація	Помешкання	Додаткові адреси	Навчання/робота	Інші робочі адреси
Раннє дитинство, 1879–1881	Невідомо			
Раннє дитинство, 1882	Малопідвальна, 9			
Раннє дитинство, 1883–1887	Імовірно, Малопідвальна, 9 або 17			
Раннє дитинство, 1888–1892	Малопідвальна, 17			
Навчання в гімназії, 1893–1901	Малопідвальна, 17	Михайлівська, 17/2 ⁶²	Перша гімназія, Бібіковський бульвар, 14	

Навчання в університеті, 1903–1905	Малопідвальна, 17	Мала Васильківська, 5, Прозорівська, 6	Університет святого Володимира, Володимирська 58	
Навчання в університеті, 1906	Мала Володимирська, 92 (оренда)	Малопідвальна, 17		
Навчання в університеті, 1907	Мала Васильківська 5			
Асистент лабораторії фізіології, 1908	?	Малопідвальна, 17, Мала Васильківська, 5, Прозорівська, 6		
Асистент лабораторії фізіології, 1909	Мала Володимирська 58 (оренда)			Шоста гімназія, Велика Дорогожицька, 50
Асистент лабораторії фізіології, 1910	Львівська, 37 (оренда)			
Асистент лабораторії фізіології, 1911				Реальне училище, Велика Житомирська, 2–11
Асистент лабораторії фізіології, 1912	Пироговська, 10 (оренда)			
Асистент/студент медичного факультету, 1913–1915	Нестерівська, 26 (оренда)	Малопідвальна, 17, Мала Васильківська, 5, Прозорівська, 6; Пуща-Водиця, Гоголя, 166/167		
Студент медичного факультету, 1916	Святославська, 14 (оренда)			
Студент медичного факультету, 1917	?			
Лікар, 1918–1920	?		Лабораторія загальної патології, Фундуклеївська, 37	Бактеріологічний інститут, Протасів яр, 5а Невідомий шпиталь, ?

Викладач КПІ, 1921–1926	Брест-Литовський проспект, кампус КПІ, невідомий будинок		КПІ/КСГІ, Брест-Литовський проспект	Біологічний інститут Омеляченка, Володимирська, 37 (1923–1925)
Співробітник ВУАН, 1927–1929	Овруцька, 6, кв. 2		Український інститут охорони материнства і дитинства, Відрадна, 8 (1929)	
Арешт, 1929–1930	БУПР № 2ц, бульвар Шевченка, 27			Київське окружне ОДПУ, Липська, 16

Подяки

Автор висловлює глибоку вдячність усім, хто допомагав підготувати публікацію цього дослідження, зокрема Віталію Скальському, Сергію Гіріку та Сергію Білоконю – за важливі уточнення щодо київської географії, Оксані Юрковій та Ксенії Гулак – за цінні поради, а також Сергію Водотиці – за критичні зауваження під час обговорення статті. Вдячний Тетяні Водотиці за повідомлення про створення журналу «МІКС» на засіданні Ради молодих вчених відділення історії, філософії і літератури НАН України в далекому 2016 р. Це дослідження ініційовано й частково профінансовано в рамках історичного проекту, підтриманого Федерацією європейських товариств нейронаук у 2016 р. (FENS History Online Project 2016 grant).

References

- Adres-kalendar' Kievskoy gubernii na 1888 god s adresami kvartir i alfavitnym ukazatelem familiy.* (1888). Kiev [in Russian].
- Arhyreis'kiy, D., & Chentsov, V. (2000). Antyradians'ka natsional'na opozytsiya v USSR v 20-ti rr. i poglyad na problemu kriz' arhivni dzherela. *Z arhyviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 2/4, 3–55 [in Ukrainian].
- Balinsky, B. I. (2009). *Memoirs*. Global Print.
- Bazhan, O. (2011). Represyivna diyal'nist' organiv VUCHK-DPU-NKVS-KDB na Kyivshchini u 1919–1980-ti rr. *Z arhyviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1 (36), 156–234 [in Ukrainian].
- Boguslavskij, S. M. (Ed.). (1906). *Ves' Kiev: adresnaja i spravochnaja kniga*. Kiev [in Russian].
- Boguslavskij, S. M. (Ed.). (1907). *Ves' Kiev: adresnaja i spravochnaja kniga*. Kiev [in Russian].
- Boguslavskij, S. M. (Ed.). (1909). *Ves' Kiev: adresnaja i spravochnaja kniga*. Kiev [in Russian].
- Boguslavskij, S. M. (Ed.). (1910). *Ves' Kiev: adresnaja i spravochnaja kniga*. Kiev [in Russian].

- Boguslavskij, S. M. (Ed.). (1911). *Ves' Kiev: adresnaja i spravocchnaja kniga*. Kiev [in Russian].
- Boguslavskij, S. M. (Ed.). (1913). *Ves' Kiev: adresnaja i spravocchnaja kniga*. Kiev [in Russian].
- Boguslavskij, S. M. (Ed.). (1914). *Ves' Kiev: adresnaja i spravocchnaja kniga*. Kiev [in Russian].
- Boldyriev, O. (2016) *Pravdych-Neminsky (1879-1952): first EEG and struggle for neuroscience research*. Moya nauka. Retrieved from <https://my.science.ua/pravdych-neminsky>
- Bykov, K. M. (1958). Vladimir Vladimirovich Pravdich-Neminskiy. In *Electrotserbrografiya, electro-miografiya I znachenije ionov ammoniya v zhiznennykh protsessah organisma* (pp. 5–16). Leningrad [in Russian].
- Davidov, D. Ja. (Ed.). (1899). *Ves' Kiev: adresnaja i spravocchnaja kniga*. Kiev [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva, f. R-1654, op. 1899/12/31 “Fond i memorialnyi tsentr Holokostu «Babyn Yar»”. Retrieved from <https://babynyar.org/ua/about>.
- Donik, O. M. (2014). Vserosiys'kiy zems'kyi soyuz v Ukrayini: struktura, napriamy ta rezultaty diyal'nosti. *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal*, 3, 22–37 [in Ukrainian].
- Dovhaliuk, I. (2015). Fonografichni zapysy ukrayins'koyi narodnoyi muzyky u Berlins'komu fonogramarhivi. *Naukovi zbirky L'vivs'koyi natsional'noyi muzychnoyi akademiyi im. M. V. Lysenka*, 37, 17–28 [in Ukrainian].
- Gerasimova, L. I., Lupandin, Yu. V., & Meygal, A. Yu. (2013). Pamiati neirofizyologa V. V. Pravdicha-Neminskogo. *Uchonyie zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta. Biologicheskie nauki*, 2 (131), 372–384 [in Russian].
- Halaychuk, A. M., & Vorontsov, I. N. (1987). *Kiev. Stranitsy memorialnoy letopisi*. Kiev [in Russian].
- Iskorko-Gnatenko, V. M. (2019). Storinkamy kyivskogo zhyttia Oleny Pchilky (do 170-richchia vid dnia narodzhennia). *Slovo i Chas*, 7, 33–52 [in Ukrainian].
- Kovbasiuk, Yu. V, et al. (Ed.). (2012). *Derzhavne upravlinnia* (Vol. 1). Kyiv; Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Kyiv interaktyvnyi 1916 roku. Tsentr mis'koyi istoriï. <https://kyiv.lvivcenter.org/about-project/> [in Ukrainian].
- Mayevskiy, B. (1998). Dognat' uhodiashchiy poesd. *Zerkalo nedeli*, 45 [in Russian].
- Petrov, I. D. (Ed.). (1900). *Ves' Kiev: adresnaja i spravocchnaja kniga*. Kiev [in Russian].
- Professor V. V. Pravdich-Neminskij (k 100-letiju so dnja rozhdenija). (1979). *Nejrofiziologija*, 11, 293–294 [in Russian]. <https://doi.org/10.1007/BF01066661>
- Radominskij, M. A. (Ed.). (1901). *Ves' Kiev: adresnaja i spravocchnaja kniga*. Kiev [in Russian].
- Rashkovskii, A. (2012). Vydayushchysia neirofizyolog I chital' Gertsenki. Blogi zhurnala “7 iskusstv”. Retrieved from <https://blogs.7iskusstv.com/?p=17869> [in Russian].
- Shmalhauzen, I. I. (1926). Biologichnyi Instytut Ukrayins'koyi Akademiyi Nauk. *Zbirnyk prats' Biologichnogo Instytutu*, 1, 1–4 [in Ukrainian].
- Spinoza Yakiz Ionovych. Natsionalnyi musey istorii Ukrayiny u Druhiy svitoviy viyni. <https://martyrology.org.ua/record/125792> [in Ukrainian].
- Taranovskiy, N. (Ed.). (1882). *1-e pribavlenie k putevoditeliu “Kiev I ego okresnosti”: ulitsy, domovladel'tsy i nomera ih domov vo vseh vos'mi chastiah goroda Kieva c ego predmest'yami*. Kiev [in Russian].
- Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh orhanyatsii, f. 263, op. 1, spr. 13364.
- Varyvoda, K. S. (2015). *Stanovlennia i rozvytok elektrofiziologii v Ukraini (kinets' XIX – persha polovyna XX stolittia)* (2015). (Dys. kand. ist. nauk). DVNZ “Pereiaslav-Khmelnitskyi derzh. ped. un-t im. Hryhoriia Skovorody” [in Ukrainian].

Vasil'yev, K. K. & Borodulin, V. I. (2019). Materialy dlja biografii lidera terapevticheskoy nauki Ukrainy F. G. Janovskogo (1860–1928). *Shidno-Evropeys'kyi zhurnal vnutrishn'oyi i simeynoyi medytsyny*, 1, 63–73 [in Russian].

Vorontsov, D. S., Nikitin, V. M., & Sierkov, P. M. (1959). *Narysy z istorii fiziologii na Ukraini*. Kyiv [in

Ukrainian].

Yurkova, O. V. (2016). Svitlyna z yuvileyu M. Grushevs'kogo 1926 r.: problemy atrybutsi. *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal*, 6, 24 [in Ukrainian].

Zvid pamyatok istorii ta kultury Ukrayiny: Entsyklopedychne vydannia. (2004). 2011). (Book 1: Kyiv, Ch. 2, 3). Kyiv [in Ukrainian].

Oleksii Boldyriev

KYIV ADDRESSES OF VOLODYMYR PRAVDYCH-NEMINSKI

Biography of Ukrainian neuroscientist and physiologist Volodymyr Pravdych-Neminski (1878-1952) is not known well despite his pioneering research on mammal electroencephalography. Historiographic review shows low interest of previous researchers in his private life history as his detainment, exile and forecoming repressions by Soviet state security organs made this topic dangerous. In this study the widest to date material on his Kyiv period of life was collected and analyzed. Historical addresses in Kyiv connected to Pravdych-Neminski are described: his parents' real estate, rented and office accommodations, working and teaching institutions. His closest relatives were parents Volodymyr and Anna, uncle Nicolas, brother Pavlo. Some unknown facts of his private life are uncovered, i.e. his marriage in 1906 or 1907 with Oleksandra Ludvigivna, secret marriage and death of his second daughter, everyday life details. This work also shows Pravdych-Neminsky close circle in Kyiv Polytechnics and Ukrainian Academy of Sciences. Newly found and studied archived criminal case of 1929 is an important source of historical data for Pravdych-Neminski life story. Together these findings improve our knowledge of his biography. It is highly important to preserve historical memory of this prominent Kyiv citizen and researcher.

Keywords: history of science, Kyiv, Volodymyr Pravdych-Neminski, Kyiv addresses, repressed scientists, neurobiologists, biographies.

¹ Статтю підготовлено за підтримки дослідницького ґранту програми «Українське XX століття» Українського католицького університету.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.061>

УДК 94(477.51)

Аліна Година,

магістр історії Українського католицького університету

hodyna.alina@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5764-8030>

АЛЕЯ ГЕРОЇВ У ЧЕРНІГОВІ: ЗМІНА У СПРИЙНЯТТІ РАДЯНСЬКИХ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ (1991–2019 рр.) ¹

Радянське минуле в сучасному українському соціумі продовжує функціонувати в антиномії «Свій–Чужий». Дихотомія у сприйнятті минулого не може не провокувати дискусії та конфлікти у сфері політики пам'яті. У статті розглянуто ставлення до радянських пам'ятників на Алеї Героїв у Чернігові у період після проголошення незалежності. На підставі локального прикладу можна прослідкувати рецепцію процесів декомунізації у пам'яті місцевих жителів та, відповідно, побачити ставлення до пам'ятників, які пов'язані із радянським періодом. У місті на час здобуття незалежності була велика кількість радянських монументів. Пам'ятники і надалі виконували таку саму функцію, що і в радянський час: на традиційні радянські свята навколо них формувалися зібрання, відбувалися мітинги. Великою мірою місто продовжувало жити у заданому радянським режимом історичному наративі святкування. Пам'ять чи/і амнезія? Це ті слова, якими можна описати дискусійне поле навколо Алеї Героїв упродовж 28 років. Періодично це місце стає полем боротьби мнемонічних акторів за право «володіти» ним. Утім згодом воно взагалі зникає із публічного дискурсу, стаючи, у такий спосіб, звичайною алеєю, яка є в кожному місті України.

Для написання статті було використано неопубліковані матеріали Державного архіву Чернігівської області. Оскільки тематика дослідження охоплює недавній хронологічний період, під час підготовки праці було залучено інформацію з інтернет-ресурсів (сайтів «Події і коментарі: Чернігівщина», «Високий Вал (VAL.UA)» та «Svoboda.FM»), що спеціалізуються на висвітленні подій Чернігівщини, а тому є важливим джерелом для аналізу політики пам'яті щодо пам'ятників на Алеї Героїв.

Ключові слова: пам'ятник, декомунізація, Алея Героїв, Чернігів.

© Аліна Година, 2021

Декомунізаційні процеси активізували суспільну дискусію про сприйняття радянського минулого, позиціонуючи радянське як «Чуже». Проте на локальному рівні тривали конфлікти пам'яті, оскільки статус «Чужого» щодо сприйняття радянських пам'ятників не завжди був закріплений у пам'яті місцевих жителів. Відповідно відбувалися зіткнення двох наративів («Свій» і «Чужий») у тлумаченні конкретних місць пам'яті.

У статті ми використовуємо пам'ятники Алеї Героїв у Чернігові як кейс для вивчення взаємодії офіційної та локальної політики пам'яті. На Алеї розміщено вісім радянських пам'ятників та один, встановлений уже в період після проголошення незалежності України. Присвячені різним періодам історії та діячам, пам'ятники створюють символічний простір, у якому розгортаються різні дискурсивні системи та практики, що, втім, об'єднані одним просторовим об'єктом – Алеєю Героїв.

Історія Алеї Героїв – це історія змін політики пам'яті та політичного світогляду населення Чернігова. Постійні трансформації простору центральної алеї міста так чи так були пов'язані з політикою пам'яті, яку здійснювали центральна та місцева влада.

Історія формування Алеї Героїв

Повоєнна відбудова Чернігова, як і більшості міст Української Радянської Соціалістичної Республіки, тривала роки. Втім, відновлення зруйнованого міста було радше складовою процесу перетворення міського простору. Нові плани відбудови та реконструкції мали на меті створення соціалістичного міста із значною кількістю площ, алеї пам'яті та пам'ятників, що вкотре маркували простір радянської влади. У щойно звільнених містах споруджували або відновлювали пам'ятники Леніну та встановлювали обеліск на честь звільнення міста. Чернігів не був винятком, і вже у перші роки післявоєнної відбудови у місті встановили новий пам'ятник Леніну на Валу та відновили зруйнований у Міському саду, звели пам'ятники радянському партизанові Миколі Попудренку та жертвам Другої світової війни у сквері імені Попудренка ².

Генеральна схема планування Чернігова передбачала розбудову широких і прямих вулиць, площ, побудову будинку Ради, театру, шкіл, інститутів ³. Перші плани створення Алеї Героїв з'явилися у звіті про роботу Чернігівської міської ради депутатів трудя-

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-9035, оп. 3, спр. 2, арк. 32.

³ На основі звіту про роботу Чернігівської міської ради депутатів трудящих (за час 21 вересня 1943 року по 20 листопада 1947 року). Там само, ф. Р-90, оп. 3, спр. 1, арк. 6.

⁴ Там само, ф. Р-90, оп. 3, спр. 1, арк. 1-6.

⁵ Там само, ф. Р-9035, оп. 3, спр. 2, арк. 1-3.

⁶ Єкельчик, Сергій (2018). Розділ 4. Громадянський обов'язок робітника. В *Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни* (с. 116-153). Київ: Laurus.

⁷ ДАЧО, ф. Р-90, оп. 3, спр. 1, арк. 4.

⁸ Там само, арк. 66.

⁹ Портал Чернігова Gorod.cn.ua. Retrieved from <https://www.gorod.cn.ua/news/lyudjam-o-lyudjah/42155-viktor-ustinov-chelovek-kotoryi-sozdal-alleyu-geroev-v-chernigove.html>.

¹⁰ Там само.

щик (за час від 21 вересня 1943 р. до 20 листопада 1947 р.): ішлося про алею, яка мала «увічнити пам'ять і славу героїв, що впали за звільнення міста Чернігова»⁴.

Нове планування часто передбачало перенесення центру міста у новий простір. Повоєнний план відбудови Чернігова відводив для площі Куйбишева (нині – Красна площа) роль центра міста. Натомість історичний Вал відходив на другорядний план. Функцію об'єднання нового центру (площі Куйбишева) зі старим історичним (Валом) відігравала саме Алея Героїв⁵.

Для відбудови міст залучали жителів: від школярів до працівників на заводах, а також селян з околиць. Як зазначає Сергій Єкельчик, праця стає символічним зв'язком

громадянина і держави, який у такий спосіб засвідчує свої почуття патріотизму та політичної лояльності⁶. Тому працю громадськості активно використовували і в Чернігові: «У попелі і руїнах стоїть древній Чернігів і чекає патріотів-будівників, які відновлять місто заново, повернуть йому красу і славу, примножать його древні пам'ятки новими пам'ятниками епохи соціалізму, пам'ятниками сталінської епохи»⁷.

Не оминуло використання праці громадськості і Алею Героїв. Наприкінці 1940-х було збудовано першу чергу, «розчищено трасу нової бульварної вулиці, збудовано новий театральний сквер... Силами громадськості виконано ряд робіт із благоустрою міста більш ніж у півмільйона рублів»⁸.

У 1950-х рр. було впорядковано простір Алеї Героїв, зокрема розмістили пам'ятник Сталіну, який у період десталінізації демонтували. У центрі встановили пам'ятник солдатам Сталінградської битви, який згодом перенесли на територію військового училища⁹.

У 1960-х рр. при вході зі сторони площі Куйбишева встановили дошки пошани, звели скульптури робітника та колгоспниці. У цей період на території Алеї Героїв, імовірно, не було жодних пам'ятників. Тож Алея Героїв перетворилася на алею героїв праці¹⁰.

Рис. 1. Краєвид на Алею Героїв зі сторони площі Куйбишева. 1957 р.
Особистий архів Ірини Рябчук

¹¹ Там само.

¹² ДАЧО ф. Р-1043, оп. 1, спр. 708, арк. 1.

¹³ Там само, спр. 608, арк. 1.

Рис. 2. Пам'ятник солдатам Сталінградської битви.
1957 р. Особистий архів Ірини Рябчук

Новий вигляд алея отримала у 1970-х рр. Після уже згаданих етапів формування пам'яті навколо Другої світової війни розпочалося відродження культу геро-

їчності, який було сформовано новим поколінням. Разом з тим, нове покоління формує запит на переосмислення сталінських репресій, а тому здійснює спроби впровадити це у міський простір за допомогою монументальної скульптури. Ідеї про перетворення Алеї Героїв витали у середовищі чернігівських архітекторів. Реалізовувати їх розпочав архітектор Віктор Устінов. Для спорудження у центрі міста алеї з пам'ятниками репресованим у 1937–1938 рр. особам був потрібен дозвіл Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Під час однієї з поїздок до Москви Устінов зустрівся із сином Миколи Подвойського і попросив, щоб діти репресованих звернулися до Центрального комітету з проханням про створення у Чернігові Алеї Героїв ¹¹.

Дозвіл було надано, і у 1970 р. на Алеї Героїв встановили пам'ятник Юрію Коцюбинському. У 1972-му – погруддя Віталія Примакова, з нагоди 75 років від дня його народження (Чернігівський історичний музей разом із музеєм Михайла Коцюбинського організували вечір, присвячений цій даті) ¹². Відкриття пам'ятників відбувалося за однаковою процедурою: мітинг, вітальне слово В. Нікуліщева та М. Уманця, покладання квітів ¹³.

18 вересня 1973 р. на Алеї Героїв встановили пам'ятник Володимирові Антоно-

¹⁴ Деснянська правда. (1981). № 180 (16213), 19 вересня.

¹⁵ Zhurzhenko, T. *Heroes into victims. The Second World War in post-Soviet memory politics*. Retrieved from <https://www.eurozine.com/heroes-into-victims/>.

ву-Овсієнку, у 1977 р. – Миколі Подвойському, Миколі Кропив'янському, Миколі Щорсу. У вересні 1981 р. відбулося святкове відкриття погруддя Михайлові Кирпоносу: «Позавчора тут відбувся багатолюдний мітинг представників громадськості міста, присвячений відкриттю пам'ятника генерал-полковнику, Герою Радянського Союзу Михайлу Петровичу Кирпоносу. [...] Сюди прийшли рідні і близькі воїна-патріота, його бойові побратими, учасники Великої Вітчизняної війни, представники трудових колективів, молодь. В руках у багатьох квіти [...]»¹⁴.

У 1989 р. відкрили пам'ятник-погруддя Василеві Сеньку. Ймовірно, постамент було встановлено з нагоди п'ятої річниці від дня смерті.

Історія створення Алеї Героїв – це спроба продовжити дію двох пов'язаних між собою наративів – «героїчності» та «радянського народу». Тому частина розташованих тут пам'ятників були присвячені особам, які пов'язані зі встановленням радянської влади на Чернігівщині, інші – із Другою світовою війною. Як пише Тетяна Журженко, у радянський час офіційні розповіді про боротьбу проти нацистського режиму наголошували на героїзмі людей, а створення цього наративу сприяло зміцненню ідентичності «радянського народу»¹⁵.

Аналізуючи мнемонічних акторів радянського періоду, можемо виокремити головного гравця – державу (втілену у КПРС), яка була вирішальною у творенні політики пам'яті. Вище вже згадано про ініціативу архітектора Віктора Устінова, що мала бути узгоджена із Центральним комітетом партії.

Після 1991 р. збільшується кількість мнемонічних акторів. Провідну роль тепер виконує міська влада, яка, залежно від фінансових ресурсів, може визначати, які комеморативні заходи проводити, які пам'ятники встановлювати тощо. Проте також з'являються суспільні ініціативи щодо встановлення, демонтажу та перенесення пам'ятників. У публічному дискурсі вперше радянське минуле починають трактувати як «Чуже», але тільки окрема група активістів.

У період незалежності було двічі змінено планування Алеї Героїв. Спочатку в 1996 р., коли до 10-річчя було відкрито меморіал «Пам'ять Чорнобиля». Як повідомляє газета «Деснянська правда», на мітингу, присвяченому відкриттю, був присутній тодішній Президент України Леонід Кучма, який у своєму слові зазначив, що пам'ятник – це нагадування про страшну біду минулого. Автори ж проєкту – Геннадій Єршов, Асан Султанов, Олександр Гагарін – «вкладають у цей пам'ятник надію, з якою можна подолати

¹⁶ Деснянська правда. (1996). № 51–52 (25839–25840), 27 квітня.

¹⁷ Антонова, Л. (2012). Зірки кохання на Алеї Героїв. *Деснянська правда*, 82 (28343), 4 жовтня.

все»¹⁶. Проте саме розташування пам'ятника на алеї створювало навколо нього інший сенс – мотив героїчної боротьби. Зрештою, місцеві жителі та журналісти різних видань здебільшого називають його «пам'ятник Героям Чорнобиля».

У 2012 р. у планування Алеї Героїв втрутився комерційний проєкт агентства «Імперія свята», який профанував героїчний наратив місця. Ідея полягала у встановленні «своїх» зірок із іменем на алеї. Спершу у бруківку було вкладено п'ять зірок з іменами закоханих. Ініціативу підтримала міська влада, а на відкритті був присутній мер міста. Місце втілення проєкту, як зазначає «Деснянська правда», було затверджено за всіма правилами¹⁷. Після здійснення реконструкції Алеї Героїв зірки демонтували, а проєкт не продовжували.

Політика пам'яті щодо Алеї Героїв

Докорінні зміни у символічному просторі Алеї розпочалися у 2015 р. Дискусії про подальшу долю Алеї Героїв, що точилися у суспільстві серед публічних інтелектуалів Чернігівщини, залишалися у вигляді різнобічних думок. Після подій Євромайдану та декомунізаційних законів різко загострилася напруга навколо символічного значення

цього простору. З одного боку, від початку алею закладали з метою глорифікації героїв Другої світової війни, тому прямо вона не підпадала під дію нового закону. З іншого, у суспільному дискурсі радянське минуле позиціонувалося як чуже, як таке, що не варте збереження. На місцевому рівні було кілька акторів, що підтримували різні позиції. Реалізовувати політику пам'яті щодо демонтажу пам'ятників розпочав громадський сектор. 27 січня 2015 р. представники «Правого Сектора» зібрали круглий стіл із метою з'ясувати експертну думку щодо черговості демонтажу пам'ятників на Алеї Героїв. Зазначалося, що необхідно узгодити вирішення питання щодо пам'ятників із міською владою до 29 січня. Присутній на зустрічі історик Сергій Леп'явко зауважив: «Ми, як експерти, говорили, хто і яке місце займає в історії. Але історики – це не судді. Не переносьте на нас те, щоб ми приймали суддівське рішення... Кувалда зіграла свою роль в перші дні революції, а сьогодні, якщо потрібно прибрати пам'ятники, то слід це робити за допомогою крана, щоб акуратно перевезти їх, щоб все зберегти. Не варто забувати, що ці пам'ятники виготовлені на непоганому художньому рівні, на відміну від пам'ятника Леніну, на відміну від абсолютної халтури – пам'ятника Фрунзе. Але для тих, хто не знає: насправді бюст Фрунзе існує. Зберігся, і виготовлений

¹⁸ Правий Сектор погрожує своїми силами прибрати пам'ятники з Алеї Героїв у Чернігові. (2015, 27 січня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/13851/>.

¹⁹ Чернігівські ветерани вважають фашизмом наміри знести Алею Героїв. (2015, 30 січня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/13900/chernigivski-veterani-vvazhayut-fashizmom-namiri-znesti-aleyu-geroyiv/>.

²⁰ Там само.

²¹ Третя позиція про звільнення центру Чернігова від знаків комуністичного тероризму. (2015, 8 лютого). *Чернігівський формат*. Retrieved from http://format.cn.ua/news/tretja_pozicija_pro_zvylennja_centru_chernigova_vid_znakiv_komunistichnogo_terorizmu/2015-02-08-907.

²² Bernhard, M., & Kubik, J. (2017). Introduction. In M. Bernhard, J. Kubik, *Twenty Years After Communism. The politics of memory and commemoration* (pp. 7–36). Oxford University Press.

дуже хорошої якості. Але де він знаходиться, я вам не скажу...»¹⁸.

Згодом, 29 січня, відбувся пленум міської організації ветеранів. З одного боку, учасники засудили рішення про демонтаж пам'ятників. Герард Кузнецов, чернігівський краєзнавець, під час виступу зазначив про важливість Алеї Героїв, оскільки «фактично жінки та діти у повоєнні роки звільняли знищений фашистськими загарбниками Чернігів від руїн, прагнули в центрі відтворити сторінку славетної історії свого краю. А сьогодні дехто заявляє про те, що ці бюсти є свідченням тоталітарного режиму. Ні, вони є свідченням безприкладного подвигу нашого звитяжного народу. І доки ми ще живі, ми не дозволимо вчинити свавілля»¹⁹.

З іншого боку, учасники пленуму підтримали ідею загальноміського референдуму щодо майбутнього Алеї Героїв²⁰.

Щоб вирішити це питання, Чернігівська міська рада на своєму сайті 5 лютого створила опитування щодо подальшої долі алеї. 8 лютого в опитуванні взяли участь близько 13 тисяч інтернет-користувачів: «Нічого не змінювати – це наша історія» (37, 22 %, або 4771 голос), «Перенести пам'ятники радянських діячів до музею» (60,81 %, або 7795 голосів), «Продовжити алею до Катерининської церкви, встановивши пам'ятники сучасним героям» (1,98 %, або 253 голоси)²¹.

Рис. 3. Краєвид на Алею Героїв зі сторони Катерининської церкви. Кінець 1950-х рр. Особистий архів Ірини Рябчук

Проте цим діяльність міської ради обмежилася. Використовуючи типологію мнемонічних акторів М. Бернгарда і Я. Кубіка²², місцеву владу можна характеризувати, з одного боку, як прагматиків, оскільки до звернення активістів вона воліла уникати питань, пов'язаних із історією та пам'ятниками, а з іншого, як плюралістів, оскільки була спроба діалогу шляхом проведення опитування, а згодом спроби провести обговорення, про які мова піде далі.

У лютому 2015 р. громадський рух «Третя позиція» оприлюднив заяву про заплановане знесення пам'ятників на Алеї Героїв: «Тому ми, патріоти України, беремо на себе відповідальність за звільнення центру Чернігова від знаків комуністичного

²³ Третя позиція вирішила долю пам'ятників на Алеї Героїв в Чернігові. (2015). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://newvv.net/culture/Culture/237160.html>.

²⁴ На Алеї героїв в Чернігові знесли два пам'ятники. (2015, 9 лютого). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/crime/events/237194.html>.

²⁵ Чернігівські депутати ініціюють проведення громадських слухань щодо подальшої долі пам'ятників на Алеї героїв. (2015, 14 лютого). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14154/chernigivski-deputati-initsiyuyut-provedennya-gromadskih-sluhan-shchodo-podalnoyidoli-pamyatnikov-na-aleyi-geroyiv/>.

²⁶ Розпорядження міського голови «Про перенесення дати проведення громадських слухань» від 2 квітня 2015 року № 75-р. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/rozporiad-mr-golovy/sid-41/id-7983/>.

Рис. 4. Вхід на Алею Героїв. Дошки пошани. 1969 р. Особистий архів Ірини Рябчук

тероризму і повідомляємо про майбутнє знесення пам'ятників Щорсу, Коцюбинському, Примакову, Антонову-Овсієнку, Подвойському та Кропив'янському»²³.

Уже через декілька днів, 9 лютого, було знесено два пам'ятники – Володимирові Антонову-Овсієнку та Миколі Подвойському. Демонтовані монументи відвезли до Чернігівського історичного музею. Як повідомили організатори акції, це мало бути попере-

дженням для міської влади щодо вирішення питання з Алеєю Героїв. На місце події виїхала міліція, яка опитала свідків та внесла інформацію про подію до єдиного журналу обліку²⁴.

14 лютого депутати міської ради ініціювали проведення громадських слухань «Про подальше місцезнаходження погрудь, які встановлені у місті Чернігові на Алеї Героїв». Спочатку запропонували провести захід 5 березня, але згодом встановили нову дату – 3 квітня²⁵. Проте 2 квітня оприлюднили розпорядження міського голови про скасування слухань через неутворення Дорадчого комітету з проведення громадського слухання експертних груп²⁶. Громадське обговорення

Рис. 5. Пам'ятник І. Сталіну на Алеї Героїв у м. Чернігові. 23 вересня 1951 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 0-1121. Автор Кругерський

²⁷ Громадське слухання щодо подальшої долі Алеї Героїв у Чернігові переноситься на 15 травня. (2015, 6 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14964/gromadske-sluhannya-shchodo-podalshoyi-doli-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-pereunositsya-na-15-travnya/>.

²⁸ Громадські слухання про подальшу долю погрудь з Алеї Героїв перенесли на 5 червня. (2015, 14 травня). *Високий Вал*. Retrieved from <https://val.ua/uk/79928.html>.

²⁹ Громадських слухань про майбутнє Алеї Героїв у Чернігові взагалі не буде. (2015, 8 червня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/16072/gromadskih-sluhan-pro-maybutne-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-vzagali-ne-bude/>.

³⁰ На Алеї Героїв у Чернігові знесли ще два пам'ятники. (2015, 17 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15205/na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/>.

³¹ У Чернігові націоналісти вночі знесли погруддя Юрієві Коцюбинському (фото). (2015, 25 квітня). *УНІАН*. Retrieved from <https://www.unian.ua/politics/1071570-u-chernigovi-natsionalisti-vnochi-znesli-pogruddya-yurievi-kotsyubinskomu-foto.html> (25.04.2015)

³² Вихідними націоналісти демонтували ще одне погруддя на Алеї Героїв у Чернігові. (2015, 27 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogruddya-na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi/>.

вирішили провести 15 травня ²⁷. Проте згодом також перенесли, на 5 червня у зв'язку з проведенням монтажних робіт ²⁸. 5 червня громадські слухання не відбулися через прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Поки міська влада із різних причин переносила слухання, – активісти демонтували чотири погруддя ²⁹.

17 квітня цього року було знесено ще два пам'ятники – Миколі Щорсу та Миколі Кропив'янському. Демонтувати погруддя Віталія Примакова та Юрія Коцюбинського не дозволила міліція ³⁰. Проте вже через декілька днів, 25 квітня близько першої ночі представники «Третьої сили» знесли погруддя Юрія Коцюбинського та перемістили у сміттєвому баку до Чернігівської міської ради ³¹. Під час цих подій до активістів підійшла спочатку охорона, потім – представники міліції. Розпочалася суперечка про правомірність таких дій. Міліція затримала активістів, опитала й відпустила ³².

У квітні 2016 р. у додатку до наказу Міністерства культури України по Чернігівській області до переліку об'єктів культурної спадщини, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток

Рис. 6. Пам'ятник І. Сталіну у м. Чернігові. Березень 1953 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 096-52

України, було шість пам'ятників (В. Антонову-Овсієнку, М. Подвойському, Ю. Коцюбинському, М. Кропив'янському, В. Примакову, М. Щорсу), які розташовані на Алеї

³³ Додаток 13 до наказу Міністерства культури України від 04.04.2016 № 200 «Перелік об'єктів культурної спадщини у Чернігівській області, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Retrieved from <http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?artid=245079196&catid=244950594>.

³⁴ Додаток до розпорядження голови обласної державної адміністрації 20 травня 2016 року № 276 «Перелік пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок Чернігівської області, які підлягають демонтажу відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»».

³⁵ З Алеї Героїв прибрали «привиди комунізму». (2016, 23 червня). *Високий Вал*. Retrieved from <https://val.ua/uk/88243.html>.

³⁶ Два погруддя з колишньої Алеї в Чернігові перевезли на Яцево. (2018, 25 жовтня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://193.151.107.238/39000/dva-pogruddya-z-kolishnoyi-aleyi-v-chernigovi-perevezli-na-yatsevo/>.

³⁷ Проєкт реконструкції Алеї Героїв містобудівна рада схвалила одноголосно. *Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради*. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-24912/>.

Рис. 7. Пам'ятник Ю. Коцюбинському на Алеї Героїв у м. Чернігові. 1 жовтня 1984 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 195-к. Автор А. Пивовар

Героїв. Отже, лише у 2016 р. було знято з реєстрації пам'ятники з Алеї Героїв, демонтовані у 2015–2016 рр. ³³

Спираючись на згаданий реєстр, у травні 2016 р. голова обласної державної

адміністрації Валерій Куліч оприлюднив розпорядження, яке стосувалося символічного простору Алеї Героїв. У переліку пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок Чернігівської області, які підлягають демонтажу відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» було зазначено лише один, ще не демонтований, пам'ятник, що розташовувався на Алеї Героїв, – пам'ятник

Примакову ³⁴. 23 червня комунальні служби демонтували цей монумент ³⁵.

Під дію закону про декомунізацію не підпадали два пам'ятники – Михайлові Кирпоносу та Василеві Сеньку. З початком реконструкції Алеї пам'ятники також було демонтовано. Упродовж 2015–2016 рр. споруди, що входили до переліку декомунізованих, – були перенесені до історичного музею у Чернігові. Виникли дискусії щодо подальшого розташування пам'ятників М. Кирпоносу та В. Сеньку. Спочатку їх планували розмістити на Болдиній горі, але згодом перенесли на кладовище Яцево, до Спеціалізованого комбінату комунально-побутового обслуговування ³⁶.

У травні 2017 р. міська влада ухвалила проєкт реконструкції Алеї Героїв. Проєкт архітектури Тетяни Мазур передбачав демонтаж восьми постаментів, розташованих на алеї. Головна ідея проєкту – поєднати адміністративний центр та історичну частину ³⁷.

8 грудня 2017 р. пройшли громадські слухання щодо подальшої долі алеї та реконструкції парку Коцюбинського на Валу. Мета зустрічі – врахувати думку громадськості та удосконалити проєкти, запропоновані архітекторами. Попередні розробки було оприлюднено та узгоджено на Архітектурно-містобудівній раді. Проте громадські слухання завершилися без ухвалення рішен-

Рис. 8. Пам'ятник
В. Антонову-Овсієнку
на Алеї Героїв у м. Чернігові.
Березень 1974 р. Державний
архів Чернігівської області.
Архівний номер 1-871

Рис. 9. Пам'ятник
М. Кропив'янському на Алеї Героїв
у м. Чернігові. 1 жовтня 1984 р.
Державний архів
Чернігівської області. Архівний номер
198-к. Автор А. Пивовар

³⁸ Громадські слухання відбулися. Рішення не ухвалили. (2017, 11 грудня). Svoboda.FM. Retrieved from <http://svoboda.fm/politics/chernigov/256305.html>.

ня. Частина учасників вимагала скасувати поточний проєкт і розпочати конкурс спочатку. Заступник чернігівського міського голови Олександр Атрощенко поставив цю пропозицію на голосування, однак вона не набрала необхідної кількості голосів. Згодом міська влада запропонувала створити робочу групу для вдосконалення проєктів ³⁸.

3 липня 2019 р. відбулося засідання комісії з питань міської топонімії, охорони та

збереження історико-культурного середовища міста Чернігова. Питання щодо Алеї Героїв виникали неодноразово. Зокрема, було розглянуто звернення місцевого жителя Міткевича щодо встановлення пам'ятника з прізвищами всіх Героїв Радянського Союзу і погрудь Федорова та Молодчого на Алеї Героїв. Проте рішення не було прийнято.

Управління культури та туризму міської ради винесли на розгляд пропозицію про

³⁹ Протокол № 2 засідання комісії з питань міської топонімії, охорони та збереження історико-культурного середовища м. Чернігова. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/protokoly-zasidan-komisiy/id-35769/>.

Рис. 10. Пам'ятник М. Подвойському на Алеї Героїв у м. Чернігові. 1 жовтня 1984 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 196-к. Автор А. Пивовар

перейменування Алеї Героїв на Арт Авеню. На думку одного із учасників комісії О. Шевчука, настав час нового бачення та осмислення цієї території. Було вирішено провести

громадське обговорення щодо нової назви алеї ³⁹.

Історія декомунізації Алеї Героїв показує «декомунізацію знизу» як один із елементів політики пам'яті Чернігова, проте вона здійснювалася на підставі уявлень не мешканців, а вузької групи активістів.

До 2013 р. в очах місцевої влади пам'ятники на Алеї Героїв були радше другорядним питанням. Поодинокі дії активістів артикулювали альтернативні голоси щодо радянського минулого як чужого, проте сформовані уявлення щодо радянської спадщини, що домінували у міському просторі, залишали їх на маргінесі.

Упродовж 2015–2016 рр. дискусії навколо пам'ятників на Алеї Героїв пожвавлюються, подеколи стаючи справжніми «війнами за пам'ятники» між різними мнемонічними акторами. Натомість міська влада намагалася дистанціюватися від вирішення питань про подальшу долю Алеї Героїв, що, своєю чергою, викликало обурення у вже згаданих мнемонічних акторів.

Уже після реконструкції Алеї Героїв та демонтажу пам'ятників часом виринають дискусії про планування цього простору, продукуючи цим формування вже інакшої політики пам'яті з її новими агентами та сенсами.

⁴⁰ Коннертон, П. (2013). Вступ. В *Як суспільства пам'ятають* (Пер. з англ. С. Шліпченко). Київ: Ніка-Центр, 18.

Дискусії щодо долі Алеї Героїв як спосіб визначити «Своє» та «Чуже»

Як і що пам'ятають суспільства? Чи політика визначає те, що вони пам'ятатимуть?

У вступі до книжки «Як суспільства пам'ятають» Пол Коннертон пише, що пам'ять про минуле передається через певні ритуальні дії або практики ⁴⁰. Відповідно, якщо такі практики зникають, – пам'ять починає заміщувати пам'яттю про інші події.

Алея Героїв у Чернігові є добрим прикладом до цієї тези Пола Коннертона. За період 1991–2017 рр. кількість та різноманітність відзначуваних подій змінилися, зникло ідеологічне навантаження цього місця, пам'ять про діячів, яким присвячені пам'ятники, було заміщено іншими подіями. Довгий час Алея Героїв була місцем для прогулянки місцевих жителів. Проте у суспільстві зберігається негативне ставлення до зміни символічного простору міста, зокрема до демонтажу пам'ятників.

Для аналізу дискусій щодо Алеї Героїв ми вибрали видання «Деснянська правда» – чернігівську обласну газету, яка інформує своїх читачів про поточні події у місті та області. Звісно, про події, які стосуються декомунізації або демонтажу пам'ятників, також

ішлося на її сторінках. Зокрема свою позицію мали змогу висловити передплатники, надсилаючи для друку статті. Тож матеріали з газети «Деснянська правда» дають можливість проаналізувати думки як місцевої влади, так і жителів щодо процесів, пов'язаних з Алеєю Героїв. Найяскравіше висвітлено на сторінках газети різноманітні ініціативи та обговорення щодо ставлення до «декомунізації знизу» у 1990-х рр.

Першу публікацію, яка стосується політики пам'яті, знаходимо ще у липневому номері «Деснянської правди» за 1991 р. Тоді, ще до проголошення незалежності, стурбованість ситуацією висловив один із чернігівських дописувачів газети. Автор А. Петренко починає свій допис під назвою «Не все слід переймати», аналізуючи події у Львові: «Сумна практика львівських “демократів”, котрі не лише демонтували пам'ятник В. І. Леніну, але й перейменували 140 вулиць міста, не дає спокою чернігівським послідовникам із Руху, УРП, СНМУМу. Зараз вони розгорнули наступ на Чернігівську міську раду, вимагаючи негайно перейменувати ряд вулиць, щоб повернути їм дореволюційні назви.

Хочеться вірити, що процес перейменування вулиць не стане виливатися у політичну вакханалію, подібно львівській, коли під приводом повернення вулицям старих назв

⁴¹ Деснянська правда. (1991). № 130 (18662), 20 липня.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, № 144, Чернігів, 8 серпня.

⁴⁴ Там само, № 210 (18742), 7 листопада.

постаралися, в першу чергу, прикрасити їх іменами Бандери, Шухевича та ін., які заплямували себе кров'ю невинних жертв»⁴¹.

У тому ж номері газети А. Деменко, учасник Другої світової війни (у виданні зазначено – Великої Вітчизняної війни), у дописі під назвою «Що робимо до ювілею» пише про благоустрій міста, якому варто приділяти більше уваги. Побіжно автор повідомлення згадує Алею Героїв, яку теж потрібно «привести у порядок»⁴².

Продовжує обговорення благоустрою міста М. Солодчук у номері за 8 серпня 1991 р. у статті «Планувалося, а що насправді?», зокрема автор згадує про стан історичних пам'ятників: «Руйнуються історичні пам'ятники – зокрема, огорожа на могилі Коцюбинського, пам'ятник Леніну на Валу. Тривалий час реконструюються фонтани на Алеї Героїв. Вже немає надії побачити їх працюючими. До речі, хто господар Алеї? Вона начебто доглянута, а от за порядком тут нікому. Не раз був свідком знищення квітів біля пам'ятників видатних людей Чернігова. Від цих неприємностей болить серце за рідне місто»⁴³.

7 листопада 1991 р. у рубриці «Позиція» І. Городецький у дописі під назвою «Історію не переписати» висловлює своє ставлення до пам'ятників та історії загалом: «Жовтневі події, які відбулися 74 роки тому, сьогодні оцінюються неоднозначно. Різні люди, ви-

словлюють різні думки. Але історія залишається історією.

[...] Я проти того, щоб знищувати пам'ятники, паплюжити все підряд, що було в нашій історії. Про все, що було, повинно знати не тільки нинішнє, а й прийдешнє покоління»⁴⁴.

Отже, у 1991 р. відбувалося обговорення подальшої долі пам'ятників та перейменування вулиць, продовжуючи тим самим радянський наратив щодо цих питань. Натомість у публікаціях за 1992 р. немає жодних згадок про ці проблеми. Принагідно зазначимо, що указ Л. Кравчука про демонтаж радянської символіки на шпальтах газети не друкували.

На початку травня 1993 р. газета «Деснянська правда» публікує статтю П. Дяченка «Мертвим все одно. А живим?». У матеріалі описано дві події, що сталися у Чернігові. Одна з них – пошкодження близько 40 пам'ятників на єврейському кладовищі в районі Ялівщини, інша – розфарбування пам'ятників на Алеї Героїв (Кирпоносу, Кропив'янському, Фрунзе). В першому випадку осіб не було встановлено, натомість у другому причетних до події було виявлено, зокрема стаття містить інформацію про сім'ї чотирьох учасників, рід занять та освіту.

Автор публікації подає коментарі учасників акції: «Про Кирпоноса, Кропив'ян-

⁴⁵ Там само, № 70 (24411), 11 травня.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Дяченко, П. (1993). Хто дестабілізує становище? *Деснянська правда*, 74 (24415), 20 травня.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Інтерв'ю із Сергієм Солов'єм. 8.11.2019. Особистий архів А. Години.

ського, Фрунзе знає тільки те, що це “якісь військові люди”; “Комуністи, нищили церкви. Фрунзе? У війну Київ відстоював, вже помер. А втім, я точно не знаю”; “Кирпонос, Кропивнянський, Коцюбинський багато людей знищили. Фрунзе – те ж саме. Розумію, що обливати пам'ятники фарбою – це не цивілізовано. Втім, я тільки стояв на шухері”»⁴⁵.

Один із учасників, Валерій Диль, розповів, що «це була політична акція»; що пам'ятник Кирпоносу не хотіли обливати фарбою, а просто сплутали його із пам'ятником Подвойському.

Автор статті наприкінці матеріалу засуджує такі акції: «Вандалізм і справді ніколи й нічого схожого з культурою, з порядністю, з елементарною грамотністю не мав»⁴⁶.

Ця історія могла так і залишитися згадкою про «вандалізм» на сторінках газети «Деснянська правда», проте вже за декілька днів дістала продовження. Із заявою до прокурора міста прийшов заступник голови Чернігівського обласного комітету Української національної асамблеї (УНА) Олег Мірошніченко. Він зокрема стверджував, що одного з учасників, який обіймає посаду голови обласного комітету УНА, та трьох його знайомих «під фізичним та моральним тиском змушували давати неправдиві свідчення проти себе». Копію заяви УНА було пере-

дано до газети, однак редакція надрукувала лише витяги з неї у статті «Хто ж “дестабілізує становище”?». Було наголошено, що міліція порушила кримінальну справу «не через політичні погляди, а через те, що даний вчинок дестабілізує взагалі нормальне життя області»⁴⁷.

Зазначимо, що у цьому ж випуску «Деснянської правди» було надруковано звернення чернігівської крайової організації Народного Руху і міської організації Демократичної партії України: «В Чернігові знову вчинили акти вандалізму. На єврейському цвинтарі зруйновано 16 могил, пошкоджено 40 пам'ятників на кладовищі в районі Ялівщини. Хто посмів вчинити наругу над пам'яттю українців, євреїв, росіян, що поховані на кладовищах нашого міста? Чернігівська крайова організація Народного Руху та міська організація Демократичної партії України засуджують акти вандалізму і звертаються до правоохоронних органів з вимогою якомога швидше знайти зловмисників»⁴⁸. У цій заяві не прозвучали ні слова засудження, ні слова підтримки акції на Алеї Героїв. Тобто згадані організації відсторонилися від акції.

Інше бачення цієї ситуації висвітлено 2019 р. в інтерв'ю⁴⁹ з одним із учасників подій на Алеї Героїв – Сергієм Солов'єм, який у 1992 р. був головою обласної орга-

⁵⁰ Інтерв'ю із Сергієм Солов'єм.
8.11.2019. Особистий архів А. Години.

нізації «Українська національна асамблея – Українська націоналістична самооборона» (УНА – УНСО). За розповідями респондента, відбулися дві акції. На першій акції він не був присутній, а вже долучився до другої. Учасники взяли фарбу у церкві Михайла та Федора, де тривав ремонт, і пішли до алеї (один із учасників акції був церковнослужителем у Михайлівській церкві). Зупинилися на початку Алеї Героїв, сховали у кущах фарбу і чекали, поки зсутеніє. Міліцейський патруль, що проходив поруч, вирішив перевірити хлопців і випадково знайшов фарбу. Тож друга акція зазнала поразки, учасників затримали. Валерій Диль, як організатор, потрапив до СІЗО. Відбувалися слідчі дії.

Сергій Соловей зазначив, що ще на початку 1990-х рр. члени його організації учиняли символічні протестні дії: розмальовували пам'ятник Леніну, демонтували меморіальних дошки тощо. Акція на Алеї Героїв була однією із останніх таких маніфестацій: «Та вже після 93, навіть, здається, навіть ніхто і не проводив. Якби, основне ці протидії до 1993 року там були і про Леніна, там на площі знищення комуністичних символів, спалювали Леніна плакати, ще кримінальні справи були. З нашого боку, з Демократичного Союзу. А вже після 93, тобто, йшло та йшло. Якби таких саме акцій вже і не було. Там можливо йшло на якомусь рівні. Ну до

94 року це питання не вирішувалося. Навіть при Ющенку це не вийшло зробити. А в 2014 році – це і Леніна повалили, здається, у лютому після 18–21 лютого. Тоді у Чернігові просто зібралися, зачепили та і звалили. Все. На цьому питання Леніна у Чернігові вирішилося. Ну і пізніше рішенням міської ради була демонтована Алея Героїв. Це у 15 році, здається. Після виборів. Вибори у 15 році були до місцевих рад. Але в цьому я якби, після 14 не приймав, бо в Чернігові мене не було фізично»⁵⁰.

Останню статтю, у якій розглянуто політику пам'яті щодо монументів на Алеї Героїв, було надруковано у 1997 р. у березнево-му номері «Деснянської правди» під назвою «Пам'ятники і пам'ять». Автор В. Паливода виступає на захист пам'ятників Чернігова, аргументуючи їх збереження передусім тим, що історію не перепишеш, що минуле не обирають: «А народна пам'ять все одно не хоче підкоритися історичним та істеричним забаганкам нових “прибиральників” нашого минулого. Можна, звичайно, погодитися з тим, що якійсь частині, особливо так званих “нових українців”, заважають пам'ятники Леніну, Щорсу, Кропив'янському, Юрію Коцюбинському, Миколі Попудренку та іншим сподвижникам минулої епохи “розбудувати” ринкову Україну. Заважають, можливо, своїм мовчазним нагадуванням і пересторогою

⁵¹ Деснянська правда. (1997). № 37, 29 березня.

⁵² Там само.

⁵³ У 2007 р. пам'ятник Леніну розмалювали фарбою (див.: Леніна облили фарбою в Чернігові. За Крути? *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/politics/chernigov/186509.html>). У 2010 р. напередодні візиту Віктора Ющенка до Чернігова пам'ятник Леніну облили фарбою (див.: В Чернігове пам'ятник Леніну облили синей и желтой краскою. *Корреспондент.net*. Retrieved from <https://korrespondent.net/ukraine/1034812-v-chernigove-pamyatnik-leninu-oblili-sinej-i-zheltoj-kraskoj>).

про те, що волелюбний і трудящий українець ще буде здатний на те, щоб розтроштити розцяцьковане псевдodemократичними гаслами ярмо. Та все одно і “новим українцям”, як би вони не волали сьогодні про негайне знесення “символів тоталітаризму”, не під силу знищити пам'ять багатьох мільйонів інших українців, які через оті символи сприймають свої особисті життєві долі та історію свого народу»⁵¹.

Автор статті засуджує акцію, під час якої було облито пам'ятники Леніну та на Алеї Героїв, дискусію навколо спроб перейменування вулиць: «Від дикунського ритуалу знищення чи понівечення пам'ятників історія врешті-решт не змінює саму себе, вона стає лише доступнішою для зазіхань майбутніх насильників»⁵².

У 1990-х рр. обговорення щодо демонтажу пам'ятників та перейменування вулиць періодично з'являлися на сторінках «Деснянської правди». Ці матеріали свідчать про те, як пам'ятають жителі про радянський період та як сприймають пам'ятники у просторі свого міста. Здебільшого, радянські пам'ятники для дописувачів газети «Деснянська правда» були втіленням ідеї «нашої історії», а тому будь-які дії, пов'язані із монументами, сприймалися як зазіхання на руйнування «нашої історії». Проте все ж варто нагадати, що редакція газети дотримувалася політики попереднього періоду, а отже не висвітлюва-

ла на своїх шпальтах будь-які альтернативні сприйняття радянської спадщини. Зрештою, «Деснянська правда» є добрим прикладом для ілюстрації діяльності мнемонічних воїнів у полі публіцистики.

Після 2000-х рр. у газеті не було згадок про Алею Героїв. Зокрема, указ Президента В. Ющенка про демонтаж пам'ятників особам, які причетні до встановлення радянської влади в Україні, не викликав дискусій у Чернігові. Періодично розфарбовували пам'ятник Леніну перед річницями певних подій⁵³. Здавалося, що Алея як символічне місце не існує у місцевому медіадискурсі. Лише під час Євромайдану цей простір почав відігравати роль активного місця пам'яті, відбулося перепрочитання його символічного значення.

Революція гідності та післяреволюційний період: вплив на сприйняття Алеї Героїв

Революція гідності, крім того, що встановила нові стандарти та вимоги до влади, також прагнула покінчити із старим ладом. Режим Януковича впав, а старі символи радянського періоду стали полем боротьби. З-поміж населення ставлення до радянської спадщини було неоднозначним. Одні вважали, що це частина «нашої» історії, інші ж пов'язували її зі злочинами комуністичного режиму,

⁵⁴ Леніна зробили винним. (2013). *Деснянська правда*, 50 (28405), 12 грудня.

⁵⁵ Чепурний, В. (2014). Як Ленін упав у Чернігові. *Деснянська правда*, 8 (28415), 27 лютого.

⁵⁶ Героїв із Алеї – у музей «Совка». (2015). *Деснянська правда*, 4 (28462), 29 січня.

а тому вважали недоцільним зберігати старі пам'ятники у просторі населених пунктів. На полі битв зішлись два мнемонічні воїни, продовжуючи конфлікти у сфері пам'яті.

Як і в інших містах, боротьба за простір і символи тривала в Чернігові. 12 грудня 2013 р. газета «Деснянська правда» надрукувала позицію редакції щодо повалення пам'ятника Леніну у Києві. У статті під назвою «Леніна зробили винним» було засуджено ці дії («бо воювати з пам'ятниками – невдячна і марна справа») і водночас подано альтернативну «думку читачів», які наголошували, що не Ленін має стояти у центрі міста в сучасній вільній Україні ⁵⁴. Редакція «Деснянської правди», як актор творення політики пам'яті, й надалі займала позицію мнемонічного воїна, засуджуючи будь-які прояви інакомудства.

Проте вже за декілька місяців у газеті було надруковано статтю «Як Ленін упав в Чернігові», у якій описано повалення пам'ятника як одну із визначних подій в історії Чернігова ⁵⁵. З лютого 2014 р. редакція змінює свій вектор у артикуляції минулого.

Під час Революції гідності на початку Алеї Героїв збиралися представники Антимайдану. Євромайдан розташовувався на Красній площі. Символічно, що учасники Антимайдану збиралися посеред радянських пам'ятників (такі дії можна пояснити

за допомогою концепції місць пам'яті П'єра Нора).

29 січня 2015 р. у газеті «Деснянська правда» вийшла стаття під назвою «“Героїв” із Алеї – у музей “Совка”», що розповідала про зустріч журналістів та істориків у дискусійному клубі «Експертна думка» з питання демонтажу погрудь комуністичних діячів з Алеї Героїв. На думку Сергія Леп'явка, рішення про демонтаж мала ухвалити міська влада, а постаменти потрібно було перемістити на територію історичного музею. Інші учасники пропонували провести освітню роботу з чернігівцями, а вже потім демонтувати. Лунали ідеї щодо створення музею «Совка» на частині території Центрального парку культури та відпочинку ⁵⁶.

Нова дискусія щодо пам'ятників розгорнулася на сторінках газети 12 лютого 2015 р. Стаття із красномовною назвою «Боротися не з пам'ятниками, а за пам'ять» описує події навколо Алеї Героїв, зокрема демонтаж погрудь В. Антонова-Овсієнка та М. Подвойського. Автор статті наводить також коментарі чотирьох місцевих жителів. Студентка історичного факультету Чернігівського національного педагогічного університету Ірина називає людей, які демонтували пам'ятник, «вандалами», а дії – «варварськими». Крім того, вона вважає дивним, що ці скульптури можуть комусь заважати. Інший респондент,

⁵⁷ Деснянська правда. (2015). № 6 (28464), 12 лютого.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само, № 10 (28468), 12 березня.

⁶¹ Там само, № 16 (28474), 23 квітня.

⁶² На Алеї Героїв у Чернігові знесли ще два пам'ятники. (2015, 17 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15205/na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/>.

⁶³ Там само.

інженер Олександр, наголосив, що пам'ятникам тоталітарної доби у Чернігові не місце, їх потрібно прибрати, але у цивілізований спосіб; як приклад навів парки пам'ятників у інших країнах. Катерина, молода мама, яка загалом негативно ставиться до демонтажу: «Особисто мені ці пам'ятники зовсім не заважали. Я проти подібного вирішення проблеми. Так чи інакше, але це частина нашої історії. Для мене особисто це все – жах» ⁵⁷. Схожу позицію виголошує Дмитро, боєць батальйону «Чернігів»: «Нині для людей з чіткою громадянською позицією є куди докласти зусилля, а не демонтажем пам'ятників займатися. Проблеми в економіці, війна в країні, зрештою, треба допомагати нашим бійцям. Навіщо нісенітницею страждати? Не подобаються ці бюсти – так треба їх цивілізовано прибрати, а не трошити» ⁵⁸. Наприкінці статті автор висловлює сподівання на реакцію міської влади щодо подій навколо Алеї Героїв ⁵⁹.

У березні 2015 р. на сторінках газети «Деснянська правда» продовжились дискусії щодо Алеї Героїв. Автор статті наголошує на бездіяльності міської влади та активній позиції громадських активістів: «[...] саме тому міські громадські патріотичні утворення вже заявили, що вони беруть на себе функції демонтажу пам'ятників з Алеї Героїв. Та вимагають від міськради Чернігова

внести зміни до Генплану міста й передбачити реконструкцію центральної алеї. На їхню думку, там мають бути монументи сучасним борцям за незалежність України» ⁶⁰.

Конфлікти пам'яті виникали періодично внаслідок спроб демонтажу монументів з Алеї Героїв громадськими активістами. Один із них, що стався під час знесення пам'ятників Щорсу та Кропив'янському, описує «Деснянська правда». Директорка та працівниці закладу громадського харчування «Варенична» підійшли до учасників акції та дорікнули їм, що вони не знають історію ⁶¹. Загалом знесення цих пам'ятників було однією із найбільш конфліктних подій, оскільки одночасно на одній алеї зійшлися декілька мнемонічних акторів-воїнів. Носії радянського бачення історії, здебільшого люди похилого віку, оцінювали події як «знищення або руйнування нашої історії» ⁶². Ті, хто безпосередньо брав участь у демонтажі, зазначали, що ці особи були причетні до знищення української державності на початку ХХ ст. Міліція ж, оточивши пам'ятник Кропив'янському, не дозволила здійснити демонтаж. За повідомленням організатора знесення, погруддя мали перенести на територію Чернігівського історичного музею ⁶³.

За декілька днів пам'ятник Коцюбинському таки демонтували й символічно віднесли до міської ради. Міліція вступила у

⁶⁴ Вихідними націоналісти демонтували ще одне погруддя на Алеї Героїв у Чернігові. (2015, 27 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogruddya-na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi/>.

суперечку з активістами. Останні запевнили, що повернуть сміттєвий бак, яким доставляли пам'ятник, на попереднє місце ⁶⁴.

У цих двох випадках зіткнення різних акторів під час демонтажу звучали зокрема такі аргументи: «це наша історія», «вони ж стоять і нікого не чіпають».

Висновки

Історія Алеї Героїв у Чернігові свідчить, що сприйняття радянського минулого залишається доволі амбівалентним в українському суспільстві. На підставі локального прикладу можна прослідкувати рецепцію процесів декомунізації у пам'яті місцевих жителів і, відповідно, побачити ставлення до пам'ятників, які пов'язані з радянським періодом. Більшість мешканців їх не позиціонує як «Чужі».

Межовою точкою в історії Алеї Героїв стала Революція гідності. Відтоді символічне значення цього простору починають активно переосмислювати у дискусіях, однак сторони не доходять згоди. Між мнемонічними акторами довгий час точилися суперечки, що переходили у активні конфлікти пам'яті, які супроводжувалися актами вандалізму або призводили до знесення пам'ятників. Проте ці конфлікти не сприяли радикальному переосмисленню радянського минулого.

Аналізуючи сприйняття пам'ятників у пам'яті жителів міста, натрапляємо на різні тлумачення монументів. Наприклад, пам'ят-

ник «Героям Чорнобиля», який встановлено у 1996 р., місцеві жителі називають «Жертвам Чорнобиля». Чи герої є жертвами? А жертви є героями? Запитання, на які дає відповідь пам'ять місцевих жителів: герої та жертви ототожнюються.

Імовірно, через брак відкритої публічної дискусії та відповідного майданчика жителі були здебільшого пасивними. Обговорення щодо майбутнього Алеї Героїв відбувалися лише у колах науковців і громадських активістів. Показово, що міська влада намагалася дистанціюватися від вирішення питань, пов'язаних з Алеєю.

Із початком реконструкції Алея Героїв втратила свій статус місця пам'яті. Сталася повна трансформація простору у зону відпочинку. Напевно, для міської влади таке рішення було найбільш прийнятним, дало їй змогу уникнути конфліктів.

References

- Antonova, L. (2012). Zirky koxannya na Aleyi Heroyiv. *Desnyanska pravda*, 82 (28343), 4 zhovtnya [in Ukrainain].
- Bernhard, M., & Kubik, J. (2014). *Twenty Years After Communism. The politics of memory and commemoration*. Oxford University Press, 7–36.
- Chernihivski deputaty iniciyuyut provedennya hromadskykh slukhan shhodo podalnoyi doli pamyatnykiv na Aleyi heroyiv. (2015, 14.02). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14154/chernihivski-deputati-initsiyuyut-provedennya-gro->

madskih-sluhan-shchodo-podalnoyi-doli-pamyatnikiv-na-aleyi-geroyiv/ [in Ukrainain].

Chernihivski veterany vvazhayut fashyzmom namiry znesty Aleyu Heroyiv. (2015, 30.01). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/13900/chernigivski-veterani-vvazhayut-fashizmom-namiri-znesti-aleyu-geroyiv/> [in Ukrainain].

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-9035, op. 3, spr. 2, ark. 1–3.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-1043, op. 1, spr. 608, ark. 1.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-1043, op. 1, spr. 708, ark. 1.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-90, op. 3, spr. 1, ark. 1–6, 66.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-9035, op. 3, spr. 2, ark. 32.

Desnyanska pravda. (1981). № 180 (16213), 19 veresnya.

Desnyanska pravda. (1991). № 130 (18662), 20 lypnya.

Desnyanska pravda. (1991). № 144, 8 serpnia.

Desnyanska pravda. (1991). № 210 (18742), 7 lystopada.

Desnyanska pravda. (1993). № 70 (24411), 11 travnya.

Desnyanska pravda. (1993). № 74 (24415), 20 travnya.

Desnyanska pravda. (1996). № 51–52 (25839–25840), 27 kvitnya.

Desnyanska pravda. (1997). № 37, 29 bereznia.

Desnyanska pravda. (2013). № 50 (28405), 12 hrudnya.

Desnyanska pravda. (2014). № 8 (28415), 27 lyutoho.

Desnyanska pravda. (2015). № 4 (28462), 29 sichnya.

Desnyanska pravda. (2015). № 6 (28464), 12 lyutoho.

Desnyanska pravda. (2015). № 10 (28468), 12 bereznia.

Desnyanska pravda. (2015). № 16 (28474), 23 kvitnya.

Desnyanska pravda. (2015). № 17 (28475), 30 kvitnya.

Dva pohruddya z kolyshnoyi Aleyi v Chernihovi perevezly na Yacevo. (2018, 25.10). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://193.151.107.238/39000/dva-pohruddya-z-kolyshnoyi-aleyi-v-chernigovi-perevezli-na-yatsevo/> [in Ukrainain].

Emily Otto Kaplan. *Victors and Victims: Collective Memory of World War II in the Eastern Bloc*. Retrieved from https://www.academia.edu/7206312/Victors_and_Victims_Collective_Memory_of_World_War_II_in_the_Eastern_Bloc.

Hromadske slukhannya shchodo podalshoyi doli Aleyi Heroyiv u Chernihovi perenosytsya na 15 travnya. (2015, 06.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14964/gromadske-sluhannya-shchodo-podalshoyi-doli-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-perenositsya-na-15-travnya/> [in Ukrainain].

Hromadski slukhannya pro podalshu dolyu pohrud z Aleyi Heroyiv perenesly na 5 chervnya (2015, 14.05). *Vysokyj Val*. Retrieved from <https://val.ua/uk/79928.html> [in Ukrainain].

Hromadski sluxannya vidbulysya. Rishennya ne ukhvalyly. (2017, 11.12). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/politics/chernigov/256305.html> [in Ukrainain].

Hromadskyx slukhan pro majbutnye Aleyi Heroyiv u Chernihovi vzahali ne bude. (2015, 08.06). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14964/gromadske-sluhannya-shchodo-podalshoyi-doli-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-perenositsya-na-15-travnya/>

cn.ua/16072/gromadskih-sluhan-pro-maybutne-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-vzagali-ne-bude/ [in Ukrainain].

Intervyu iz Serhiyem Solovyem. 8.11.2019. Osoby-styj arkhiv A. Hodyny.

Konnerton, P. (2013). Yak suspilstva pamyatayut. Kyiv: Nika-Centr, 2013 [in Ukrainain].

Na Aleyi Heroyiv u Chernihovi znesly shche dva pamyatnyky. (2015, 17.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15205/na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/> [in Ukrainain].

Na Aleyi heroyiv v Chernihovi znesly dva pamyatnyky. (2015, 09.02). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/crime/events/237194.html> [in Ukrainain].

Pamyatnyky Chernihova peredayut Upravlinnyu kultury. (2018, 03.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/34717/pamyatniki-chernigova-peredayut-upravlinnyu-kulturi/> [in Ukrainain].

Portal Chernihova Gorod.cn.ua. Retrieved from <https://www.gorod.cn.ua/news/lyudjam-o-lyudjah/42155-viktor-ustinov-chelovek-kotoryi-sozdal-alleyu-geroev-v-chernigove.html>.

Pravyj Sektor pohrozhuje svoymy sylamy prybraty pamyatnyky z Aleyi Heroyiv u Chernihovi. (2015, 27.01). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/13851/> [in Ukrainain].

Protokol № 2 zasidannya komisiyi z pytan miskoyi toponimiyi, okhorony ta zberezheniya istoriko-kulturnoho seredovyssha m. Chernihova. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/protokoly-zasidan-komisiy/id-35769/> [in Ukrainain].

Proyekt rekonstrukciyi Aleyi Heroyiv mistobudivna rada sxvalyla odnoolosno. *Oficijnyj veb-portal Chernihivskoyi miskoyi rady*. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-24912/> [in Ukrainain].

Rozporyadzhennya miskoho holovy “Pro pereznesennya daty provedennya hromadskykh slukhan vid

2 kvitnya 2015 roku № 75-r”. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/rozporyad-mr-golovy/sid-41/id-7983/> [in Ukrainain].

Tretya pozyciya pro zvilnennya centru Chernihova vid znakiv komunistychnoho terorizmu. (2015, 08.02). *Chernihivskyj format*. Retrieved from http://format.cn.ua/news/tretja_pozicija_pro_zvilnennja_centr_u_chernigova_vid_znakiv_komunistichnogo_terorizmu/2015-02-08-907 [in Ukrainain].

Tretya pozyciya vyrishyla dolyu pam'yatnykiv na Aleyi Heroyiv v Chernihovi. (2015, 06.02). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://newvv.net/culture/Culture/237160.html> [in Ukrainain].

U 2007 roci pam'yatnyk rozmalyuvaly farboyu. Dyv. Lenina oblyly farboyu v Chernihovi. Za Kruty. (2007). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/politics/chernigov/186509.html> [in Ukrainain].

U Chernihovi nacionalisty vnochi znesly pohruddya Yuriyevi Kocyubyns'komu. (2015, 25.04). UNIAN. Retrieved from <https://www.unian.ua/politics/1071570-u-chernigovi-natsionalisti-vnochi-znesli-pogruddya-yurievi-kotsyubinskomu-foto.html> [in Ukrainain].

U Chernihovi znesly dva pamyatnyky na Aleyi Heroyiv. (2015, 09.02). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14063/> [in Ukrainain].

Vykhidnymy nacionalisty demontuvaly shche odne pohruddya na Aleyi Heroyiv u Chernihovi. (2015, 27.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogruddya-na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi/> [in Ukrainain].

Vykhidnymy nacionalisty demontuvaly shche odne pohruddya na Aleyi Heroyiv u Chernihovi. (2015, 27.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogruddya-na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi/> [in Ukrainain].

Yekelchuk, Serhij. (2018). Rozdil 4. Hromadyan-skyj obov'yazok robitnyka. In *Povsyakdennyj stalinizm: Kyiv ta kyany pislya Velykoyi vijny* (pp. 116–153). Kyiv: Laurus [in Ukrainain].

Z Aleyi Heroyiv prybraly “pryvydy komunizmu”. *Vysokyj Val*. (2016, 23.06). Retrieved from <https://val.ua/uk/88243.html> [in Ukrainain].

Zhurzhenko, T. *Heroes into victims. The Second World War in post-Soviet memory politics*. Retrieved from <https://www.eurozine.com/heroes-into-victims/>.

Alina Hodyna

HEROE'S ALLEY IN CHERNIHIV: CHANGES IN THE PERCEPTION OF SOVIET MEMORY SPACES IN UKRAINE (1991–2019)

The Soviet past in the modern Ukrainian society continues to function in the continuum “Our – Alien”. The dichotomy in the perception of the past cannot provoke discussions and conflicts in the field of memory policy. The article discusses the memory of Soviet monuments on the Heroe's Alley in Chernihiv in the aftermath of independence. Based on a local example, one can trace the reception of decommunization processes in memory of locals. According to this, see attitude to monuments that are associated with the Soviet period. The city has preserved a significant number of Soviet monuments since independence. Monuments continued to perform their function as they did in Soviet times: on traditional Soviet holidays, gatherings were formed around them, rallies were held. The city continued to live in the historical narrative set by the Soviet regime. Memory or/and amnesia? These are words that can describe a debate around Heroe's Alley for 28 years. From time to time, the Alley becomes a field for mnemonic actors to fight for the right to “own” this place. However, it eventually disappears from public discourse, thus becoming a usual alley like any other Ukrainian city has. Unpublished materials of the State Archives of Chernihiv Region were used to write the article. As the research topic includes a recent chronological period, Internet resources such as site “Podiyi i komentari: Chernihiv Region”, “Vysoky Val (VAL.UA)” and “Svoboda.FM” were used during the writing of the article. These information resources specialize in covering events of Chernihiv region, and therefore are an important center for analysis of memory policy regarding monuments on the Alley of Heroes.

Keywords: monument, decommunization, Heroe's Alley, Chernihiv.

¹ У статті подано результати дослідження, здійсненого авторкою під час міждисциплінарної дослідницької практики «(Не)комфортна (не)околиця: Чоколівка», що була організована Центром урбаністичних студій за підтримки Фонду ім. Гайнріха Бюлля, Бюро Київ – Україна.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.084>

УДК 94(477.25)Чоколівка

Світлана Довгань,

студентка кафедри історії Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

s.dovhan@ukma.edu.ua

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.081>

ЧОКОЛІВКА ЯК ПРОСТІР ПАМ'ЯТІ: ЗАБУТІ ШІСТДЕСЯТНИКИ В ДЕКОРАЦІЯХ «РАДЯНСЬКОЇ МРІЇ»¹

Чоколівка є унікальною частиною міського простору Києва. У другій половині 1950-х рр. вона зазнала активних трансформацій, перетворившись із рустикальної околиці на прогресивну частину Києва. Під час масового житлового будівництва тут з'явився перший в УРСР житловий масив. Зрештою Чоколівка стала втіленням «радянської мрії»: як для зовнішніх спостерігачів, коли через місцеві новобудови було прокладено екскурсійний маршрут для американських журналістів, так і для радянських громадян, які щиро раділи появі власної, окремої квартири. В одній із чоколівських «хрущовок» 1960 р. оселилися Іван і Леоніда Світличні, помешкання яких стало «епіцентром українського шістдесятиництва». У середині 1960-х рр. на Чоколівці замешкав також Іван Дзюба. Для Віктора Могильного масове житлове будівництво, навпаки, обернулося безальтернативним переїздом.

Для згаданих шістдесятників Чоколівка була місцем перебігу (не)нормального радянського повсякдення: зі щоденними походами в гастроном, з одного боку, та систематичними обшуками, арештами, з іншого. У статті розглянуто історію Чоколівки у сплетінні з особистими історіями шістдесятників та окреслено, якою мірою пам'ять про них втілено в просторі району.

Ключові слова: шістдесятники, Чоколівка, міський простір, пам'ять.

² Хрущев, Н. (1956). *Доклад на закрытом заседании XX съезда КПСС «О культе личности и его последствиях»*. Москва: Госполитиздат, 3–61.

³ Лебина, Н. (2019). *Пассажиры колбасного поезда*. Москва: Новое литературное обозрение, 385.

⁴ Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4 листопада 1955 р. № 1871 «Про усунення надлишків у проектуванні та будівництві».

⁵ У 1960-ті роки поняття не було вживаним, оскільки населення ставилося до новобудов лояльно. Див.: Лебина, Н. *Пассажиры колбасного поезда*, 384.

⁶ Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1957 р. № 931 «Про розвиток житлового будівництва у СРСР».

⁷ Чоколівка – історична назва місцевості в теперішньому Солом'янському районі Києва. Виникла на початку XX ст. як робітниче селище і була названа робітниками на честь Ніколая Чоколова – гласного міської думи, що посприяв будівництву. Включена до території Києва 1927 р. (див.: Рибаків, М. О. (1997). *Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва*. Київ: Кий, 75–78). Зараз межі Чоколівки обмежені аеропортом «Київ-Жуляни» на півдні та залізничною магістраллю на заході. Інші межі є рухомими. До меж «великої» Чоколівки входить і забудова Чоколівського-Першотравневого масиву.

⁸ Див.: Михайлов, В., Городської, В., Лінецький, А., & Скачков, О. (1958). Новий етап у забудові Чоколівського жилого масиву. *Будівництво і архітектура*, 11 (47), 8.

⁹ Рибаків, М. О. *Невідомі та маловідомі сторінки*, 8.

Смерть Сталіна 1953 р. стала відправною точкою низки соціально-економічних трансформацій у СРСР, що відомі як «хрущовська відлига». У візії Хрущова новим завданням партії була робота над «помилками» сталінізму, які відходили від «ленінських принципів» колективного керівництва партією, національної політики, соціалістичної демократії ². На думку Наталії Лебіної, десталінізація розпочалася саме зі сфери житлового будівництва, ще до славного XX з'їзду КПРС 1956 р. ³ Тут вона оприявилася через програму усунення «надлишків» в архітектурі, асоційованих зі сталінським ампіром (1955) ⁴. До таких відносили як декоративні елементи, так і «неекономічні» матеріали чи особливості планування квартир. Це мало здешевити й пришвидшити житлове будівництво, а отже, вивести його зі стану гострої кризи.

У другій половині 1950-х рр. у СРСР розпочалося масове зведення «хрущо-

вок» ⁵ – типових будинків, що пропонували новий тип житлового простору – індивідуальні квартири для посімейного заселення. У великих містах будівництво мало відбуватися на вільних від забудови територіях і великими масивами, що на практиці означало освоєння міської периферії ⁶. Чоколівка ⁷, південно-західна околиця Києва, стала своєрідним тестовим майданчиком для всієї УРСР, адже саме тут з'явився перший у республіці житловий масив, забудований типовими п'ятиповерхівками. Ще під час першої черги будівництва у 1956–1958 рр. він називався Чоколівським, але з ідеологічних міркувань був перейменований на Першотравневий ⁸. «Есть современные названия и никаких Чоколовок и Зверинцев не должно быть», – постулював голова виконкому Київської міськради Давидов ⁹.

Масив складали понад 200 житлових будинків, розраховані на 30 тис. мешканців

Рис. 1. Схема забудови
Чоколівського масиву.

Джерело:
Будівництво і архітектура, 11
(47).

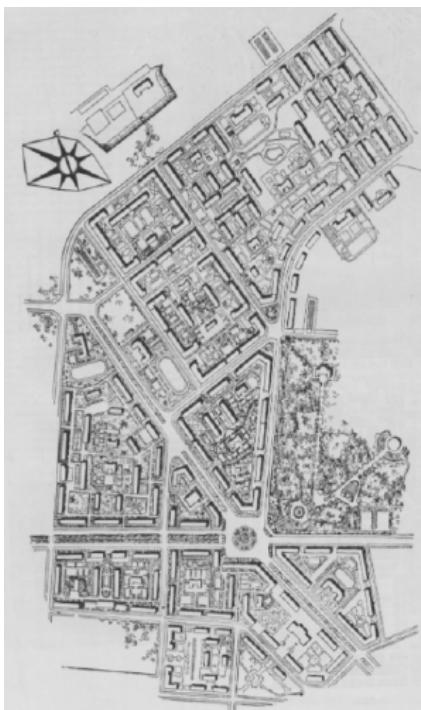

Рис. 2. Портали житлових будинків масиву.
Фото Джона Вільяма Репса

¹⁰ Михайлов, В., Городської, В., Лінецький, А., & Скачков, О. Новий етап у забудові, 8.

¹¹ Там само.

¹² Махрин, В. (1962). Роль декора в архітектурном облике жилого дома. *Строительство и архитектура*, 1 (85), 17.

¹³ Москва цензурує й фальшує (1962, 19 липня). *Свобода*, 2.

¹⁴ Narvselius, E. (2012). *Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet L'viv: Narratives, Identity, and Power*. Lanham: Lexington Books, 74.

(рис. 1) ¹⁰. Це давало змогу називати його «новим містом на Чоколівці» ¹¹. Для класичних декоративних елементів тут знайшли оригінальну заміну – кольорову керамічну плитку. У такий спосіб забудову було врятовано від «граничної одноманітності і сірості», притаманних масивам, що будувалися опісля (рис. 2) ¹². На мить 1962 р. Чоколівка навіть стала втіленням «радянської мрії», коли через тутешні новобудови було прокладено екскурсійний маршрут для американських журналістів ¹³. Усі ці обставини зумовили

перетворення Чоколівки з рустикальної міської околиці на повноцінну, ще й прогресивну, частину Києва.

Крім трансформації міського простору, «відлига» також спричинилася до лібералізації суспільного життя. Це уможливило прояви творчої свободи, характерної для шістдесятників – покоління радянської інтелігенції, період найбільшої активності якого припав на 1960-ті. Українським шістдесятникам, як і російським, була близька ідея «соціалізму з людським обличчям», та, крім неї, їм ішлося також про вільний розвиток національної культури ¹⁴. Фактично, вони розпочали черговий етап «національного відродження». Останнє мало типовий для такого явища перебіг, еволюціонувавши від культурницької

¹⁵ Касьянов, Г. (1999). *Теорії нації та націоналізму*. Київ: Либідь, 297.

¹⁶ Чоколівка виникла як робітниче селище 1905 р. Станом на 1925 р. тут мешкало близько 75 % робітників і 25 % селян. Див.: Хто візьметься за діло. (1925, 11 серпня). *Пролетарская правда*, 3.

¹⁷ Світлична, Н., & Світлична, Л. (Упоряд.). (1998). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. Київ: Час, 23.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само, 22.

²⁰ Каспрук, В. (2016, 19 січня). Іван Світличний: голоси з минулого. *День*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/ivan-svitlychnyy-golosy-z-mynulogo>.

²¹ Світлична, Л. (Упоряд.). (2001). *Іван Світличний. Голос доби*. Київ: Сфера, 46.

²² Світлична, Н., & Світлична, Л. (Упоряд.). *Доброокий*, 22.

²³ Там само, 23, 240.

²⁴ Там само, 24.

діяльності до політичних маніфестів ¹⁵. Після поразки Празької весни 1968 р. та репресій на початку 1970-х рр. шістдесятництво перетекло в дисидентський рух.

Масове житлове будівництво, що велося на Чоколівці, зумовило приріст населення. Окрім робітників заводів і селян, які досі домінували серед місцевої людності ¹⁶, тут оселилася радянська інтелігенція, зокрема представники українського шістдесятництва.

Уманська, 35

Подружжя Світличних замешкало в одній із чоколівських новобудов 1960 р. ¹⁷ Іван Світличний, який уже на початку 1960-х рр. був авторитетним літературним критиком, працював науковим співробітником Інституту літератури АН УРСР ім. Шевченка ¹⁸. Його дружина Леоніда в цей час обіймала посаду асистентки в Будівельному інституті, розташованому поблизу їхньої домівки ¹⁹ (рис. 3). У цьому ж будинку одержали квартири троє колег Світличного по цеху: працівники Інституту літератури Леонід Махновець, Арсен Каспрук і Владлен Власенко ²⁰.

Враження від нового місця проживання Світличний виклав у листі до сестри: «Це – по дорозі з центру на аеродром. Місце хороше, старих будинків і близько немає, кругом одні новобудови, планування чудесне, до центру – 20 хвилин тролейбусом» ²¹. До переїзду

Рис. 3. Іван і Леоніда Світличні, 1961 р. Узято із вільних джерел

подружжя проживало у переобладнаній на кімнату келії Флорівського монастиря, разом із сім'єю Леоніди. Власна, хоч і невелика, квартира здавалася Світличним «палацом» ²².

Квартира на Уманській, 35 посідає особливе місце у спогадах шістдесятників. Микола Плахотнюк порівнював її з «рукавичкою», а Василь Стус – із «голубником» через майже постійну присутність гостей ²³. Сюди часто навідувалися Алла Горська, Василь Симоненко, Василь Стус, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Іван Дзюба, який жив неподалік, та низка інших представників творчої молоді з усієї УРСР ²⁴. Наявність у Світличних приватного житлового простору була вагомим фактором, що зумовив пе-

²⁵ Бердиховська, Б., & Гнатюк, О. (2004). *Бунт покоління*. Київ: Дух і літера, 76.

²⁶ Світлична, Н., & Світлична, Л. (Упоряд.). *Доброокий*, 82, 229, 240.

²⁷ Там само, 276.

²⁸ Там само, 108.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, 385.

³¹ там само, 193.

³² Там само, 137.

ретворення їхнього помешкання на один із центрів притягання шістдесятництва. «Ми, молоді, майже всі були бездомними, а Світличний завжди був готовий запросити нас до себе», – читаємо у спогадах Євгена Сверстюка ²⁵. На Уманській відбувалися колективні вечери, академічні дискусії, читання поезій, «відкриття» творчості заборонених митців «розстріляного відродження», прослуховування віршів в авторському виконанні поетів на журналістському магнітофоні «Весна» ²⁶.

Іван Світличний був організатором культурного життя 1960-х – початку 1970-х рр. Михайло Горинь згадував про його ненав’язливу харизму й природний талант «шукати, гуртувати і запалювати іскрою великої ідеї» найрізноманітніших людей ²⁷. Налагоджуючи товариські зв’язки між літературно-мистецькими колами Києва, Львова та інших міст, Світличний виконував роль «живого містка» між Східною і Західною Україною ²⁸. Ба більше, між УРСР і українською діаспорою ²⁹. З огляду на це, у КДБ Світличного вважали «батьком українського руху» ³⁰.

І перша (1965 р.), і друга хвиля (1972 р.) політичних арештів після завершення «відлиги» зачепили Світличного. Звинувачення лишалося незмінним: «антирадянська агітація та пропаганда». Перший арешт, через брак доказів, тривав вісім місяців. Другий завершився ув’язненням у таборах і заслан-

ням на Гірський Алтай на 12 років. Переніши інсульт, Світличний повернувся додому з інвалідністю, відтоді повільно «згасав». Частенько сидів із милицями біля кінотеатру «Супутник» або у дворі будинку ³¹.

Повітрофлотський проспект, 52

У середині 1960-х рр. на Чоколівці опинилося також подружжя Дзюб (рис. 4). Іван Дзюба, з 1959 р. – член Спілки письменників України, мав славу одного з «трьох китів» літературної критики, поруч з Іваном Світличним і Євгеном Сверстюком ³². Його дружина Марта була випускницею фізичного факультету Львівського університету. Якийсь час

Рис. 4. Іван і Марта Дзюби. Взято із вільних джерел

³³ Скуба, В. (2011, 22 липня). Марта Дзюба: Письменниця Ірина Вільде говорила мені: «Іван – це сама есенція...». *День*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/aksiya-dnya/marta-dzyuba-pismennicya-irina-vilde-govorila-meni-ivan-se-sama-esenciya>.

³⁴ Радзівська, В., & Семиженко, А. (2011, 21 липня). «Ми – двомовні, а нас за це називають націоналістами» – Іван Дзюба. *Gazeta.ua*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_mi-dvovni-a-nas-za-se-nazivayut-nacionalistami-ivan-dzuba/391358.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Плющ, Л. (2002). *Вибране. У карнавалі історії*. Київ: Факт, 443.

³⁸ Дзюба, І. (2008). *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, 534.

³⁹ Шаповал, Ю. (2011). Справа Івана Дзюби. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1(36), 288-292.

⁴⁰ Бердиховська, Б., & Гнатюк, О. Бунт покоління, 150.

вони мешкали в «комуналці» на вул. Інститутській, а після народження доньки наприкінці 1964 р. винаймали кімнату в Ірпені ³³. Як згадує Іван Дзюба, переїзд у двокімнатну квартиру на Повітрофлотському проспекті, що її надала Спілка письменників, відбувся після створення ним праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (кінець 1965 р.), що стала знаковою для українського руху опору. Вона, вкупі з виступом-протестом проти арештів інтелігенції в кінотеатрі «Україна», зумовила пильну увагу до Дзюби з боку КДБ ³⁴.

За словами Івана Дзюби, нове помешкання було розміщене в «будинку КДБ». Систематична поява «військових машин» спецслужб у дворі маркувала будинок як відомчий ³⁵. Дзюба пояснював, за яким принципом одержав ордер на це житло: «Переселили мене так, щоб був під рукою» ³⁶. Леонід Плющ згадував, що до проживання тут критик ставився з іронією, жартуючи: «Народ почне бити вікна в цьому будинку, а я ж то за що страждатиму?» ³⁷.

У день Старого Нового 1972 року Іван Дзюба зайшов до сусіда з вул. Уманської – Івана Світличного. Як виявилось, у квартирі товариша тривав обшук. «Мене стали трусити. І натрусили чимало: в портфелі у мене було повно старого “самвидаву”, про який я вже й забув (а викидати ж було шкода). Боже, яка радість заграла на їхніх обличчях: такий

“вилов”!» – так цей день відображено у спогадах Івана Дзюби ³⁸. Відтоді почалися щоденні поїздки до КДБ, часті обшуки вдома, виключення зі Спілки письменників, нарешті – арешт і засудження до п’яти років позбавлення волі. Наприкінці 1973 р. з’явилося рішення Президії Верховної Ради УРСР, яким, з огляду на написану самокритику та часткове визнання вини, Івана Дзюбу звільнили ³⁹. Вийшовши з в’язниці, він вісім років працював на заводі Антонова, довгий час не міг друкуватися ⁴⁰.

Карпінського, 10

Віктор Могильний, інженер, поет і організатор студії поетів-робітників «Брама», – навпаки, був змушений переїхати з Чоколівки на початку 1960-х (рис. 5). Будинок садибного типу на вул. Карпінського, 10, де

Рис. 5. Віктор Могильний.
Фото з архіву родини Мурашових

⁴¹ Плахотнюк, М. (2014, 3 грудня). Незнане шістдесятництво. *Україна молода*. Retrieved from <https://www.umoloda.kiev.ua/number/2572/163/90745/>.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Здоровило, Т. (2015). Дисидент із Тихого хутора. *Сільські вісті*, 23 (16 червня).

⁴⁵ Творчий вечір Віктора Могильного (2020, 4 червня). *Інтерв'ю з України*. Retrieved from <https://rozmova.wordpress.com/2020/06/04/viktor-mohylnyi/>.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Овсієнко, В. (2018). *Світло людей*. Київ: Кліо, 397.

⁴⁸ Шулкевич, М. М., & Дмитренко, Т. Д. (1978). *Київ (архитектурно-исторический очерк)*. Київ: Будівельник, 160.

⁴⁹ Однопозов, І. (2019). *Палаці смачного дефіциту. Громадське харчування Києва 1920–1990-х*. Київ, 166.

Могильний жив із дворічного віку, підпав під знесення. Разом із цим будинком зник і «культурологічний клуб на Чоколівці», один із осередків шістдесятництва ⁴¹. Раз на тиждень тут, у неформальній атмосфері, збиралися молоді поети, які відвідували літературну студію при видавництві «Молодь»: Микола Холодний, Гриць Тименко, Євген Варда, Юрій Мурашов та ін. ⁴² Гості читали вірші й дискутували, тимчасом як дружина господаря Аврелія Могильна несла варту біля будинку. Під час обговорень часто згадували про сусіда з вул. Уманської – літературного критика Івана Світличного ⁴³.

Гості докладалися до формування інтер'єру цього помешкання. На стінах рясніли написи-автографи, що їх залишали охочі ⁴⁴. Микола Плахотнюк так описав атмосферу, що панувала в будинку: «Хата вся розмальована, козаки, мамаї, гопакі, написи, як ото в печері, де є наскельні написи. Той так написав, той таке намалював, але це була якась така аура, що мене зразу потягнуло до цих хлопців, до цього гурту» ⁴⁵. Як згадував Олесь Шевченко, тут був один із небагатьох «островів незалежності» в зрусіфікованому Києві, де українець міг комфортно почуватися ⁴⁶.

1963 р. Могильних переселили в новобудову на Відрадному, де й народився Аттила Могильний – поет-вісімдесятник, співець «київських контурів», і Чоколівки серед них. Наприкінці 1990-х вийшла самвидавна збір-

ка Віктора Могильного «Csokolivka, csokolj meg! або Надкушене яблуко» (з угор. «Чоколівко, поцілуй мене!») під псевдонімом Вихтір Орклин ⁴⁷.

Простір

З огляду на те, що Чоколівський масив був першим житловим масивом в УРСР, звідси дебютувала низка явищ радянської дійсності часів «відлиги». Наприклад, компактне розміщення об'єктів комунально-побутового обслуговування (крамниць, ательє, перукарень тощо) і виділення для них окремих будівель-вставок ⁴⁸. Одна з таких будівель на вул. Пітерській стала першим у столиці торгово-побутовим комплексом, поєднавши кафе «Мелодія» на першому поверсі і Будинок послуг на другому (рис. 6) ⁴⁹.

Рис. 6. Кафе «Мелодія». Джерело: Однопозов, І. (2019). *Палаці смачного дефіциту*

⁵⁰ Однопозов, І. (2018). *Киев ушедший: бытовые, коммунальные и торговые услуги*. Киев, 17.

⁵¹ Там само, 6.

⁵² Світлична, Н., & Світлична, Л. (Упоряд.). *Доброокий*, 13.

⁵³ Однопозов, І. *Палаці смачного дефіциту*, 227.

⁵⁴ Шулькевич, М. М., & Дмитренко, Т. Д. *Киев*, 243.

⁵⁵ Хенгістов, В. (2019, 27 вересня). *Київські кінотеатри, які змінили до невпізнаності*. *Хмарочос*. Retrieved from <https://hmarochos.kiev.ua/2017/09/27/kiyivski-kinoteatri-yaki-zminili-do-nevpiznavanosti/>.

⁵⁶ Світлична, Н., & Світлична, Л. (Упоряд.). *Доброокий*, 193.

⁵⁷ Линч, К. (1982). *Образ города*. Москва: Стройиздат, 52.

Місцевий Будинок послуг так само був піонером у межах республіки. Цей заклад мав задовольняти мінімальний спектр побутових потреб мешканців району ⁵⁰. У ньому розміщувалися ательє індивідуального пошиву й різноманітні ремонтні майстерні ⁵¹. Навряд чи послугами цього закладу користувалися Світличні. Як згадує сестра критика Надія Світлична, попри травму рук, Іван «до самого арешту в 72-му постійно підстригав жінок з найближчого оточення, лагодив усім приятелям годинники, клеїв підшви до черевиків, затискаючи їх між словниками на книжкових полицях» ⁵². Що ж до розташованого на першому поверсі будівлі кафе «Мелодія», то воно насправді не було закладом чистого типу. Удень тут працювала їдальня, яка після 7-ї вечора перевтілювалася на кафе ⁵³. Сьогодні ці заклади не функціонують.

1961 р. на Чоколівці запрацював кінотеатр «Супутник» – територія ідеологічного впливу та відпочинковий простір (рис. 7). Він був одним із перших у Києві широко-екранних кінотеатрів великої місткості (760 місць) ⁵⁴. Одразу після появи «Супутник» став найпопулярнішою локацією району ⁵⁵. Він також виконував функцію незмінного орієнтиру на шляху до помешкання Світличних. Євген Сверстюк згадував: «Найбільш знайомий маршрут: тролейбус 17, зупинка

Рис. 7. Кінотеатр «Супутник». Узято з вільних джерел

Єреванська, далі між будинками – до кінотеатру «Супутник», вул. Уманська, 35 – і в квартирі 20 – Світличні. Не тільки мені цей маршрут звичний» ⁵⁶. Нині кінотеатр працює в реконструйованому вигляді, зберігаючи функцію важливого культурного осередка Чоколівки.

Описані вище об'єкти культурної й побутової інфраструктури, а також низка інших, позначених на мапі (рис. 8), – гастрономи, універмаги, зупинки таксі тощо – формували внутрішню структуру Чоколівки 1960-х – початку 1970-х рр., якою її сприймали як шістдесятники, так і пересічні радянські громадяни. За Кевіном Лінчем, такі місця є своєрідними «вузлами», що фокусують у собі активність районів і відіграють для них роль точок тяжіння ⁵⁷.

Рис. 8. Мапа точок тяжіння Чоколівки 1960-х – початку 1970-х рр. Розроблено Світланою Довгань

ського партійного діяча – «всеукраїнського старости», причетного до організації червоного терору та Голодомору⁵⁹. Теперішня вул. Світличного вклинюється в Уманську – ту, на якій мешкав «архітектор шістдесятницького руху» (рис. 9).

У Києві є приклади вшанування пам'яті українських шістдесятників і дисидентів, коли було перейменовано на їхню честь вулиці, на яких вони безпосередньо мешкали. Так сталося, наприклад, із вулицею Марини Раскової, на якій проживав Євген Сверстюк. Український інститут національної пам'яті, апелюючи до того, що вона, названа іменем співробітниці НКВД, не має для Києва історичної ваги, зініціював перейменування, що успішно відбулося 2015 р.⁶⁰ Вулиця Уманська, на відміну від вулиці Раскової, під дію

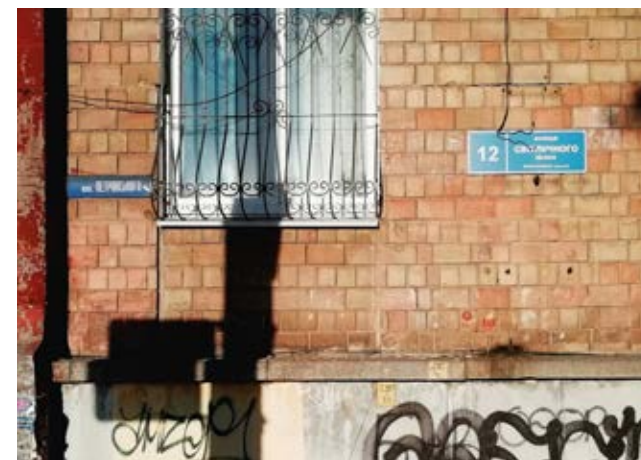

Рис. 9. Вулиця Івана Світличного. Фото Світлани Довгань

⁵⁸ Burlaka, O. (2019). *Balcony Chik*. Kyiv: Osnovy.

⁵⁹ Розпорядження Київського міського голови від 19 лютого 2016 р. № 125/1.

⁶⁰ У Києві має бути вулиця Сверстюка (2014, 11 грудня). Інститут національної пам'яті. Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/news/u-kievi-mae-buti-vulitsya-sverstyuka-institut-natsionalnoi-pam-yati?q=news/u-kievi-mae-buti-vulitsya-sverstyuka-institut-natsionalnoi-pam-yati>; Рішення Київської міської ради від 8 жовтня 2015 р. № 129/2032.

Для згаданих шістдесятників Чоколівка була місцем проживання і перебігу повсякдення, для багатьох інших – місцем зустрічі, для всіх разом – місцем відпочинку, особистих трагедій і радостей. Простір району, яким він був у 1960-х рр., водночас і продовжує існувати у первинному чи дещо видозміненому вигляді, як обшиті гіпсокартоном «хрущовки» з «балконним шиком»⁵⁸, і зникає назавжди, як унікальні об'єкти культурно-побутової інфраструктури.

Втілена пам'ять

У ході декомунізації на Чоколівці з'явилася вул. Івана Світличного. До лютого 2016 р. вона мала ім'я Григорія Петровського, радян-

⁶¹ Рішення Київської міської ради від 10 листопада 2016 р. № 336/1340. Бібліотека розташована поза широкими межами Чоколівки, але підходить до них упритул.

⁶² Ім'я бібліотеки. (2016). *Бібліосвітлиця*. Retrieved from http://kievchaplib.blogspot.com/p/blog-page_2203.html.

⁶³ Подання про перейменування бібліотеки (2016, 15 жовтня). *Бібліосвітлиця*. Retrieved from http://kievchaplib.blogspot.com/2016/11/blog-post_7.html.

⁶⁴ Каспрук, В. Іван Світличний: голоси з минулого.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Захід відбувся за підтримки Центру урбаністичних студій та Науково-мистецької платформи «Острів».

Рис. 10. Вікно Івана Світличного. Інтерактивна виставка «We are home today». Фото Насті Лопатюк

декомунізаційного пакета законів не підпадала.

Того ж 2016 р. ім'я Івана Світличного було надано одній із дитячих бібліотек Солом'янського району, що раніше мала ім'я Василя Чапаєва ⁶¹. Бібліотека позиціонує себе як така, що названа на честь «людини, яка жила поруч» ⁶². Однак з якихось причин пов'язує зовсім іншу вулицю – Волинську замість Уманської – з адресою Світличного ⁶³. Воно й не дивно, адже місце розташування «епіцентру шістдесятництва» досі ніяк не марковане у просторі: на вул. Уманській, 35 немає меморіальної дошки. Причому важливо, що запит на меморіалізацію існує серед місцевої громади, а не є накинутим ззовні. Кілька разів питання про встановлення дошки на «будинку Світличного» порушував Віктор Каспрук – політолог і журналіст, що мешкав у тому самому будинку ⁶⁴. Йшлося про втілення задуму власним коштом, однак завадили «економічні реалії». Серед інших пропозицій Каспрука – створення меморіальної квартири-музею у колишньому помешканні Світличних, встановлення пам'ятника Світличному у сквері біля кінотеатру «Супутник» ⁶⁵.

Упродовж травня–липня 2020 р. тривала міждисциплінарна дослідницька практика «(Не)комфортна (не)околиця Чоколівка», присвячена вивченню району у трьох аспек-

тах – історичному, соціологічному та урбаністичному. Напрацювання цього заходу мала втілювати в життя локальна подія Європейської архітектурної студентської асамблеї – «EASA Chocolocal». Учасники резиденції розробили проект, присвячений історії району. Використовуючи знайдені на Чоколівці артефакти (здебільшого викинуті вікна радянських часів), команда створила своєрідну інтерактивну галерею у дворі. Одне з таких вікон «належало» Івану Світличному (рис. 10). Підвішене яблуко в рамі іншого відсылало до Віктора Могильного і його збірки «Csokolivka, csokolj meg! або Надкушене яблуко».

Невдовзі, до дня народження Івана Світличного, на Уманській, 35 відбувся «Світличник» ⁶⁶. На локації гостей частували міцним чаєм і вінегретом, що фігурують у спогадах друзів Світличного. Навколишній простір заповнили записи віршів Василя Симоненка і Василя Стуса в авторському виконанні, що часто лунали на Уманській. Обмін книжками мав нагадати про бібліотеку Світличних, одне з найбільших книжкових зібрань у Києві, й про постійний рух книжок, що відбувався в них удома. Подія мала на меті в напівперформативному стилі відтворити атмосферу «епіцентру» українського шістдесятництва. А разом з тим, прокомунікувати перейменування вулиці, що відбулося кілька років тому.

⁶⁷ Київ, Чоколовка – всім, кому дорога. *Facebook*. Retrieved from <https://www.facebook.com/Chokolovka>.

⁶⁸ Чоколівська Русь. *Facebook*. Retrieved from <https://www.facebook.com/ChokolivskaRus>.

⁶⁹ Інтерв'ю проведено під час дослідницької практики «(Не)комфортна (не) околиця: Чоколівка». Архів Центру урбаністичних студій.

Пам'ять у мережі

У мережі «Фейсбук» існують дві спільноти, що виникли як «рупори» історії Чоколівки. Вони оприявнюють два різні дискурси, які існують навколо минулого району. Перший із них можна назвати ностальгійним. Російськомовна «Київ, Чоколовка – всім, кому дорога»⁶⁷, активність якої припадає на 2013–2017 рр., публікувала дописи про місцеві школи й кінотеатри, зведені в радянський час; про видатних особистостей Чоколівки – футболістів Блохіна і Мунтяна; про місцеві «артефакти», символічні для мешканців, як, наприклад, сердечник трансформатора. На сторінці можна знайти спогади старожилів, колекцію радянських світлин району. Цей дискурс не змінився після Революції гідності: переосмислення радянського минулого не відбулося.

Натомість українськомовна спільнота «Чоколівська Русь»⁶⁸, що з'явилася 2014 р., – нейтральна. Серед іншого тут є спроба осмислити декомунізацію та серія дописів про Івана Світличного, які включають його до «пантеону» видатних особистостей Чоколівки. Через низьку популярність спільноти Світличний залишається для чоколівчан непомітним «сусідом», а перейменування вулиць не викликають обговорень.

Як можна виснувати, серед місцевих існує запит «на історію», що підтверджують

десятки вподобань і зливи коментарів під дописами на історичну тематику в спільноті «Чоколовка – всім, кому дорога». Для багатьох старожилів це спосіб пригадування та фіксації свого щасливого дитинства, за яке вони готові боротися.

Глибинні інтерв'ю, що були проведені з місцевими мешканцями, також свідчать про зацікавлення історією району серед різних категорій населення⁶⁹. Зокрема, для молоді – це вияв уважності до навколишнього простору. Для деякого знання про історію району рівнозначне знання про місто або державу. Меншість чоколівчан не цікавить історія простору, у якому вони проживають.

Замість висновку: потенціал

Шістдесятницька історія може стати «родзинкою» Чоколівки. Висвітлення її в міському контексті є продуктивним. Старожили з ностальгією згадують про декорації свого щасливого дитинства, а молодь прагне урізноманітнення довколишнього міського ландшафту. До цього добре додається історія сусідів-інтелектуалів, що пливли проти течії. Тож поєднання двох аспектів – власне шістдесятницького і просторового – є таким, що задовольнятиме якнайбільшу кількість людей. Хоча дискурс ностальгії за *радянським* є популярнішим за нейтрально-історичний,

він може стати добрим підґрунтям для лагідного пригадування Чоколівкою своїх «героїв», а отже – віднайдення нового обличчя району.

References

Berdykhovska, B., & Hnatiuk, O. (2004). *Bunt pokolinnia*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

Burlaka O. (2019). *Balcony Chik*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Danaher, D. (2018). Revolution with a “Human” Face: A Corpus Approach to the Semantics of Czech Lidskost. In M. Filder, V. Cvrček (Ed.), *Taming the Corpus. From Inflection and Lexis to Interpretation*. Cham: Spriger.

Dziuba, I. (2008). *Spohady i rozдумы na finishnii priamii*. Kyiv: Krynysia [in Ukrainian].

Imia biblioteki. (2016). *Bibliosvitlytsia*. Retrieved from http://kievchaplib.blogspot.com/p/blog-page_2203.html [in Ukrainian].

Kasianov, H. (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Kaspruk, V. (2016, 19.01). Ivan Svitlychnyi: holosy z mynuloho. *Den*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/ivan-svitlychnyy-golosy-z-mynulogo> [in Ukrainian].

Khrushchev, N. (1956). *Doklad na zakrytom zasedanii XX syezda KPSS “O kulte lichnosti i ego posledstviyakh”*. Moskva: Gospolitizdat [in Russian].

Khenhistov, V. (2019, 27.09). Kyivski kinoteatry, yaki zminyly do nevpiznavanosti. *Khmarochos*. Retrieved from <https://hmarochos.kiev.ua/2017/09/27/kyivski-kinoteatri-yaki-zminili-do-nevpiznavanosti/> [in Ukrainian].

Kheto vizmetsia za dilo. (1925, 11.08). *Proletarskaia pravda* [in Ukrainian].

Kiev, Chokolovka – vsem, komu doroga. *Facebook*. Retrieved from <https://www.facebook.com/Chokolovka> [in Russian].

Lebina, N. (2019). *Passazhiryi kolbasnogo poezda*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].

Linch, K. (1982). *Obraz goroda*. Moskva: Strojizdat [in Russian].

Mahrin, V. (1962). Rol dekora v arhitekturnom oblike zhilogo doma. *Stroitelstvo i arhitektura*, 1 (85), 16–20 [in Russian].

Moskva tsenzuruie i falshuie (1962, 19.07). *Svoboda*, 2 [in Ukrainian].

Mykhailov, V., Horodskoi, V., Linetskyi, A., & Skachkov, O. (1958). Novyi etap u zabudovi Chokolivskoho zhyloho masivu. *Budivnytstvo i arhitektura*, 11 (48), 8–12 [in Ukrainian].

Narvselius, E. (2012). *Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet L'viv: Narratives, Identity, and Power*. Lanham: Lexington Books.

Odnopozov, I. (2018). *Kiev ushedshiy: bytovyye, kommunalnye i torgovyie uslugi*. Kiev [in Russian].

Odnopozov, I. (2019). *Palatsy smachnogo defitsytu. Hromadske kharchuvannia Kyieva 1920–1990-kh*. Kyiv [in Ukrainian].

Ovsienko, V. (2018). *Svitlo liudei*. Kyiv: Klio [in Ukrainian].

Plakhotniuk, M. (2014, 3.12). Neznane shistdesiatnyitstvo. *Ukraina moloda*. Retrieved from <https://www.umoloda.kiev.ua/number/2572/163/90745> [in Ukrainian].

Plushch, L. (2002). *Vybrane. U karnavali istorii*. Kyiv: Fakt [in Ukrainian].

Podannia pro pereimenuvannia biblioteki (2016, 15.10). *Bibliosvitlytsia*. Retrieved from <http://kiev->

- chaplib.blogspot.com/2016/11/blog-post_7.html [in Ukrainian].
- Radziievska, V., & Semyzhenko, A. (2011, 21.07). “My – dvomovni, a nas za tse nazyvaiut natsionalistamy” – Ivan Dziuba. *Gazeta.ua*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_mi-dvovmovni-a-nas-za-ce-nazivayut-nacionalistami-ivan-dziuba/391358 [in Ukrainian].
- Rybakov, M. O. (1997). *Nevidomi ta malovidomi storinky istorii Kyieva*. Kyiv: Kyi [in Ukrainian].
- Shapoval, Ju. (2011). Sprava Ivana Dzijuby. *Z arkhiviv VUChK-GhPU-NKVD-KGhB, 1* (36) [in Ukrainian].
- Shulkevich, M. M., & Dmitrenko, T. D. (1978). *Kiev (arhitekturno-istoricheskij ocherk)*. Kiev: BudIvelnik [in Russian].
- Skuba, V. (2011, 22.07). Marta Dziuba: Pysmennytsia Iryna Vilde hovoryla meni: “Ivan – tse sama esen-tsiiia...”. *Den*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/akciya-dnya/marta-dzyuba-pismennicya-irina-vilde-govorila-meni-ivan-ce-sama-esenciya> [in Ukrainian].
- Svitlychna, L. (Ed.). (2001). *Ivan Svitlychnyj. Holos doby*. Kyiv: Sfera [in Ukrainian].
- Svitlychna, N., & Svitlychna, L. (Eds.). (1998). *Dobrokyi. Spohady pro Ivana Svitlychnoho*. Kyiv: Chas [in Ukrainian].
- Tvorchyi vechir Viktora Mohylnoho (2020, 4.06). *Interviu z Ukrainy*. Retrieved from <https://rozmova.wordpress.com/2020/06/04/viktor-mohylnyi> [in Ukrainian].
- UKyievi maie buty vulitsia Sverstiuka (2014, 11.12). *Instytut natsionalnoi pamiaty*. Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/news/u-kievi-mae-buti-vulitsya-sverstyuka-institut-natsionalnoi-pam-yati?q=news/u-kievi-mae-buti-vulitsya-sverstyuka-institut-natsionalnoi-pam-yati> [in Ukrainian].
- Zdorovylo, T. (2015). Dysydent iz Tykhoho khutora. *Silski visti*, 23 (16.06) [in Ukrainian].

Svitlana Dovhan

CHOKOLIVKA AS A MEMORY SPACE: FORGOTTEN SIXTIERS WITHIN THE SCENERY OF A SOVIET DREAM

Chokolivka is a unique part of Kyiv urban space. In the second half of the 50s it underwent transformation as a result of which it turned from rustical outskirts into a progressive part of Kyiv. Due to massive construction of residential buildings the first housing estate in the Ukrainian SSR was established. Finally, Chokolivka lived up to “Soviet dream” in the external and internal imaginations. For external spectators, embodied by American journalists, a touristic route through the rayon was established, whereas Soviet citizens sincerely rejoiced at moving to detached housing.

Ivan and Leonida Svitlichni moved to one of newly-built houses in 1960. Their place became an

“epicentre of Ukrainian Sixtiers”. In mid-60s Ivan Dziuba resided here. Viktor Mohylnyi found himself on the opposite side of the spectrum – massive construction of residential buildings expelled him from his house.

Chokolivka served as a space of (ab)normal Soviet everyday life for those mentioned above. Daily groceries in gastronomy intertwined with systematic ransacks and detentions. The paper lays out the history of Chokolivka and the stories of the Sixtiers within it. The paper further describes the (non) remembrance of Sixtiers layer of rayon’s history.

Keywords: Sixtiers, Chokolivka, Urban Space, Memory.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.098>

УДК 316.7+159.953

Алла Петренко-Лисак,

кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри
галузевої соціології факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

alla_pl@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1316-5002>

ПАМ'ЯТЬ СПАЛЬНОГО МІКРОРАЙОНУ: (НЕ) ДЛЯ ТУРИСТІВ

Стаття містить аналіз спального мікрорайону з позиції перспектив його трансформацій, як у минулому, так і в майбутньому. Звернуто увагу на спальні мікрорайони передусім пострадянських міст. Це явище розглянуто з економічного, культурного та просторового поглядів у контексті формування пам'яті про місце в місті та в повсякденному житті окремого соціального суб'єкта – мешканця мікрорайону в його біографічному значенні, як елементу ідентичності. Локальна ідентичність почасти має вагомніше значення для людини, ніж державна або національна. Мешканці поселень загалом більш позитивно оцінюють середовище свого повсякденного існування, ніж сторонні спостерігачі та аналітики, які іноді є доволі упередженими в оцінках. Потрібно формувати оптику аналізу не суто з позицій т. зв. найкращого досвіду, а із зануренням у специфіку місцевої історії та повсякденних життєвих практик.

У статті проаналізовано елементи критики спальних районів з позиції адвокації: те, що тривалий час сприймали як негативну характеристику, переосмислено в ракурсі позитивних ефектів і перспектив реновацій. Адже справді є сенс трансформацій соціального простору спальних мікрорайонів, втім поміркованих, з увагою до елементів локального соціокультурного середовища. Зокрема, звернено увагу на той факт, що предикат «спальний» у сучасних реаліях уже не відповідає дійсності й поступово стає рудиментарним, адже так звані спальні мікрорайони перетворюються на житлові масиви, або, як їх називають, «великі житлові комплекси», які

¹ Отріщенко, Н. (2018). *Сихів: просто-ри, пам'яті, практики. Результати третьої міської школи «Уявлення та досвіди»*. Львів: ФОП Шумилович.

охоплюють дрібний бізнес і торгівлю, освітні заклади, спортивні та розважальні локації, розгалужені транспортні системи. Мікрорайони стають просторами широких можливостей для становлення та зміцнення локальних міських громад шляхом розвитку третіх місць – закладів і просторів, що формують комунікаційні зв'язки між місцевими мешканцями в контексті задоволення таких потреб, як дрібні закупівлі товарів, послуги з краси та відпочинку тощо.

Спальні мікрорайони, що були сформовані переважно як «перші місця» (домівки), активно формують пам'ять місцевих – тих, хто проводить там досить значний час свого життя, задовольняє основні потреби комфортного відпочинку та вільного від роботи перебування. Тож, аналізуючи соціальну пам'ять, потрібно звертати увагу і на контексти буденності, які не менш важливі у формуванні ідентичності як складової ширшого контексту – історичної пам'яті.

Ключові слова: пам'ять, спальний мікрорайон, простір, місто, ідентичність.

Коли йдеться про пам'ять міста, дослідницький фокус переважно зосереджується на місцях пам'яті, які репрезентують (широко) відомі історичні, культурні, політичні, соціальні пласти хронотопа міста. Втім, пам'ять про міста формується і в рамках особистісного життєвого простору буденності. Вернакулярний простір міста – це простір знайомих, близьких просторів, серед яких, окрім центральних та визначених різноманітними «необхідностями» (місцевими патернами, шкільною програмою, стереотипними медіафактами, переміщеннями з потреби чи з певною метою), особливе місце займає простір повсякденності – житловий спальний район. Про це, наприклад, яскраво свідчать результати дослідницької школи у Львові ¹. Здавалося б, мало чим примітний для «великої історії» спальний мікрорайон, але саме він формує соціальну пам'ять у людини про

місто, його образ. І зокрема формує ідентичність містянина як мешканця конкретного міста.

«Спальними» зазвичай називають райони, розташовані на периферії середніх і великих міст. Ця назва пов'язана із часом перебування мешканців у цьому просторі міста, адже він являв собою територію сну та перепочинку робітників і працівників між робочими годинами. Через те, що мешканці спальних мікрорайонів щоденно їздили на роботу в інші частини міста, а поверталися лише для сну, середовище таких районів формувалося як монофункціональне та монотонне. Спершу було передбачено мінімальну інфраструктуру, а саме низку об'єктів, необхідних передусім для підтримання життєдіяльності працівника: багатоповерхові багатоквартирні будинки, продуктові та промислові магазини, освітні заклади для ді-

² Звіт за результатами проведеного дослідження у містах Тернопіль та Івано-Франківськ. Retrieved from <https://uplan.org.ua/analytics/zvit-za-rezultatamy-provedenoho-doslidzhennia-u-mistakh-ternopil-ta-ivano-frankivsk/>; Куземська, М. *Результати дослідження «Соціальний простір міста: потенціал до громадотворення»*. Retrieved from <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-changes/225775-rezultaty-doslidzhennia-sotsialnyi-prostir-mista-potentsial-do-hromadotvorennia>; Мусієзов, О. (2009). *Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації* (онлайн-публікація Центру міської історії Центрально-Східної Європи). Retrieved from <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:PbWJD9fzQ0YJ:www.lvivcenter.org/download.php%3Fnewsid%3D1074%26fileno%3D1+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>; Сарапіна, Є. (2013). *Вернакулярний Київ: місто мого уявного*. В С. Шліпченко, В. Тимський, А. Макаренко, Л. Малес, & І. Тищенко (Ред.), *Місто й оновлення. Урбаністичні студії* (с. 51–62). Київ: ФОП Москаленко О. М.

тей, лінії громадського транспорту, медичні заклади. І все це було досить типове, спрощене й маловиразне.

Втім, на нашу думку, такий образ спального мікрорайону, фактично без місць для дозвілля та відпочинку, без можливостей для бізнесу, вже давно не є актуальним і не відображає сучасних реалій. Нині спальні мікрорайони є важливою складовою буденного життя мешканців міста. Вони формують досить виразний фактор ідентичності містян і пам'яті про місто як середовище для життя. Одним із прикладів того, що мікрорайони долучені до творення ідентичностей, є те, що формалізовані означення (топоніміка) мікрорайонів та їхніх частин часто не відповідають вернакулярним (так званим народним) формам і сприйняттю ². Зауважимо, що ця невідповідність більшою мірою стосується меж цих територій, а не їхнього загального простору, який у цілому збігається з адміністративними означеннями. Мешканці «прикордонних» зон суміжних територій

позначають їх як належні до «свого» району). Це ситуація, коли граничний простір визначається як зона двоналежності (що може проявлятися як конфліктами, так і активною міжкультурною взаємодією). Це свідчить про те, що у мешканців сформовані уявлення про простір свого проживання в місті не так за формальними параметрами, як за буденними практиками комунікації.

Результати моніторингу «Українське суспільство», який щорічно проводить Інститут соціології НАН України, свідчать, що у 1992–2018 рр. від 16,1 % до 31,6 % українців визначали себе в статусі мешканців поселень (опісля статусу громадянина України, який беззаперечно посів перше місце). Падіння річного відсотка до 16,1 порівняно зі зростанням статусу громадянина України в 2014 р. найімовірніше пов'язане з політичними подіями того часу, а в подальші роки відсоток повернувся у попередній проміжок значень. Адже в динаміці цих показників спостерігається взаємна змінність.

³ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2018 років. (2018). Київ: ІС НАНУ, 483–485.

Таблиця 1

Територіальний статус у самовизначенні українців³

f3. Ким Ви себе передусім вважаєте?

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете ✓	24.0	31.3	31.6	30.5	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6	16.1	22.9	22.0	24.8	22.7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8	8.0	6.4	6.9	6.3	7.1
Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6	64.4	57.3	60.0	56.9	58.6
Представником свого етносу, нації	—	—	3.0	3.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0	2.1	3.1	2.9	3.5	3.0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6	5.4	3.9	3.9	3.2	3.1
Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2	1.1	1.3	1.0	1.4	1.9
Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4	2.1	4.2	2.6	3.3	3.3
Інше	—	—	1.6	1.4	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6	0.5	0.6	0.5	0.6	0.3
Не відповіли	0.6	0.2	0.8	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	0.3	0.4	0.2	0.2	0.1

Як бачимо, фактично чверть громадян ідентифікує себе саме як мешканців поселень (відкинемо почасти іноді досить формальне самовизначення себе як громадянина держави). Це означає, що локальна ідентичність має значення. Різноманітні дослідження ідентичностей свідчать, що саме локальна відіграє значну роль у самовизначенні людини. Наприклад, О. Мусієздов робить висновок, що «респонденти підкреслюють зв'язок мешканців не стільки з містом в цілому, скільки зі “своїми” районами, де утворюються досить відокремлені соціальні, суспільські, побутові й інші зв'язки»⁴.

Отже, маємо таку ієрархію просторових локальних ідентичностей: мешканець населеного пункту – мікрорайону населеного пункту – вулиці, будинку. Саме в цьому

просторовому трикутнику визначеностей містянин перебуває чи не більшу частину свого життя.

До спальних мікрорайонів в урбаністичному дискурсі останнім часом спостерігається зневажливе ставлення. У медіа висловлюють чимало негативних конотацій щодо цих частин міста, описуючи цей простір як «сірі» депресивні однотипні забудови. У цьому контексті найчастіше згадують сумнозвісний район Прюїт-Айгоу у місті Сент-Луїс (штаті Міссурі, США), що з часом перетворився на осередок соціальних небезпек і криміналітету. Зрештою влада знесла цей житловий комплекс.

Розуміючи складнощі та негаразди, які спіткали спальні масиви пострадянських міст, ми вважаємо, що такий негативний

⁴ Мусієздов, О. (2016). Ідентичність та місто: досвід одного дослідження. *Україна модерна*, 05.11. Retrieved from <http://uamoderna.com/blogy/oleksi-musiezdov/identychnist-ta-misto>.

⁵ Кравець, А., & Совсун, Н. (2012). Культура побуту в окремому районі. В *Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії* (с. 100–107). Київ: Смолоскип; Мікрорайони. № 1. (2020). Київ. Retrieved from <https://canactions.com/magazine>; *Оболонський район: потенціал до громадотворення*. (2017). Київ: Аналітичний центр CEDOS; *Поділ: Потенціал до громадотворення. Звіт за результатами соціологічного дослідження*. (2018). Київ: ГО «Хмарочос»; *Проблеми та потреби мешканців Сихівського району. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження*. (2017). Львів. Retrieved from <https://city-adm.lviv.ua/lmrdownloads/Report-1.pdf>; Скубицька, Ю. (2012). «Чужий» спальний район. В *Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії* (с. 78–88). Київ: Смолоскип; Тищенко, І. (2012). Виноградар: незавершений ансамбль. В *Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії* (с. 89–99). Київ: Смолоскип.

підхід є як мінімум некоректним, а як максимум – непрофесійним, адже відбувається через нав'язування так званого європейського чи світового досвіду, чужої етики та критеріїв оцінювання, не пов'язаних із місцевим звичаями. Зауважимо, що досліджень соціального контексту життя в спальних мікрорайонах значно менше, ніж тих, що вивчають їхній фізичний, просторовий інфраструктурно-архітектурний контекст. Нагадаємо відомий вислів Я. Гейла про те, що міста – це не будинки, а простір між будинками, однак почасти життя міський простір оцінюють саме за якістю будинків, естетикою вулиць та транспортною мобільністю, що, без сумніву, є важливим.

Втім, люди здатні оцінювати якість свого життя не тільки в показниках фізичного простору, а й на основі відчуття психологічного комфорту, який великою мірою залежить від якісних показників довколишнього середовища. Не менш значущими факторами, що впливають на оцінку життя в місті, є соціальні зв'язки та особистісні риси самої людини. Психогеографічні дослідження зафіксували низку показників довкілля, яке формує позитивне емоційне та соматичне самопочуття людини (озеленення, кольори, вільний простір, різноманіття форм). Але зауважимо, що ці чинники не є універсальними, їх зафіксовано в окремих експеримен-

тах. Тобто не можна, наприклад, однозначно стверджувати, що проживання на поверхах, вищих за 10-й, однозначно зумовлює негативне самопочуття у людини чи не сприяє тісним сусідським взаєминам.

Як видно з результатів окремих досліджень про мешканців спальних мікрорайонів або з журналістських матеріалів про них⁵, мешканці оцінюють свої мікрорайони переважно позитивно, попри критику архітекторів, які є прихильниками постмодерністських будівельних ідеологій, або небайдужих до теми журналістів чи урбаністів-аматорів.

У спальних мікрорайонах міст проживає велика частка жителів будь-якого пострадянського міста, а тим паче мегаполіса. В середньому один такий житловий масив може налічувати більше ніж 50 тис. населення (за ідеальними нормами 8–12 тис.). Попри назву «спальний», вони далекі від цієї монофункції. Люди тут не лише живуть (відпочивають, навчаються, спілкуються, вирішують буденні проблеми), а й працюють – у закладах торгівлі та харчування, салонах краси та здоров'я, лікарнях, школах тощо. Повсякдення так званого спального мікрорайону не є суто сонним. Упродовж усього дня, хоч і з різною динамікою, громадський простір заповнений людьми; працюють магазини та інші заклади, громадський транспорт. Тож

⁶ Ольденбург, Р. (2014). *Третье место: кафе, кофейни, книжные магазины, бары, салоны красоты и другие места «тусовок» как фундамент сообщества* (Пер. с англ. А. Широкаковой). Москва: Новое литературное обозрение; Oldenburg, R. (1982). *Celebrating the Third Place: Inspiring Stories about the "Great Good Places" at the Heart of Our Communities*. New York: Marlowe & Company, 137–159.

⁷ Ревзин, Г. (2019). Как постиндустриальная модель конкурирует с сетевой. *Коммерсантъ Weekend*, 17, 18. Retrieved from <https://www.kommersant.ru/doc/3982229>.

пострадянський спальний мікрорайон – це не район денної тиші... А от вечірньої – так, бо саме ввечері розважальні заклади (треті місця, за термінологією Р. Ольденбурга ⁶, першим місцем він називав дім, другим – роботу, третіми – громадські, публічні заклади, як-от паби, магазинчики, ринки, кав'ярні, клуби тощо) причиняють свої двері, і весь галас залишається усередині приміщень. Звісно, рівень таких закладів може різнитися (від так званої пивної наливайки до популярного нічного клубу), але це нюанси. Ідеться про те, що у людей є змога відпочити неподалік від власної оселі.

Російський урбаніст Грігорій Ревзін, міркуючи про майбутнє міст і зокрема про ідеї мережевого міста, зауважує, що «спальні райони матимуть набагато триваліше життя, ніж здавалося ще 10 років тому. Їхнім конкурентним недоліком було суттєве обмеження ступенів свободи життєвих сценаріїв порівняно з центром – і в торгівлі, і в освіті, і в медицині, і в культурному споживанні. Здавалося б, якщо не забезпечити їх порівняно з центром функціональною насиченістю, вони поступово деградуватимуть і геттоїзуватимуться. Але сьогодні це відверта маячня. Мережа забезпечує такий самий рівень включеності в усі міські порядки денні, де айфон – там і центр». На думку Г. Ревзіна, сьогоднішня реальність така, що смартфон

є більш підлаштованим під конкретну людину, аніж будь-які універсальні публічні простори, а якість навчання у школі вже не настільки критична, адже є змога здобути освіту в інтернеті ⁷. Тож, з огляду на ситуацію, яка сталася через пандемію Covid-19, та перспективу переходу містян на дистанційну роботу, варто переосмислити трактування житлових мікрорайонів суто як спальних. І ще один аспект, характерний для спальних мікрорайонів саме пострадянських міст – цілодобові аптеки та магазини (у багатьох європейських містах немає такого звичного та комфортного сервісу). Впевнена, що будь-які спроби ліквідувати цей режим роботи викличуть суспільний спротив та невдоволення.

Що ж до базової освіти та навчання, то в більшості пострадянських мікрорайонів розташовані дитячі садочки, школи, заклади освіти та дозвілля для дітей, підлітків і дорослих (у центральних районах міста подеколи гірша ситуація). Більшість батьків із навколишніх будинків віддають своїх дітей саме до них. Тут само діють спортивні центри, фітнес-клуби, побудовані спортивні майданчики, де місцеві мешканці можуть вдовольнити свої потреби у спорті чи активному відпочинку.

До речі, загальноукраїнське опитування свідчить, що поблизу власних будинків

⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, 486.

⁹ Скубицька, Ю. «Чужий» спальний район, 82–83.

люди оцінюють небезпечні ситуації як такі, що трапляються нечасто або майже не трапляються. Тема оцінки безпечності мікрорайону, на нашу думку, потребує детальнішого вивчення, зокрема щодо співвідношення стереотипізованих уявлень та реальної ситуації в мікрорайонах на тлі транслявання їхніх образів медіа і через чутки.

Таблиця 2

Оцінка українців щодо безпеки свого району проживання⁸

ІЗ. Наскільки часто трапляються випадки хуліганства та пограбувань у Вашому мікрорайоні (поблизу Вашого будинку)?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018
Трапляються досить часто	27.3	20.2	22.9	18.1	15.0	11.7	12.0	8.3	8.1	5.9	13.1
Трапляються, але не дуже часто	42.3	44.1	39.5	44.1	43.4	39.9	40.6	39.1	39.4	37.4	41.7
Практично не трапляються	13.1	14.7	14.9	17.4	19.7	24.4	27.9	30.1	27.8	34.6	27.1
Не знаю	17.1	20.9	22.5	20.3	21.8	23.6	19.3	22.6	24.5	22.0	18.1
Не відповіли	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.4	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0

Неподалік або ж у самому осерді житлових масивів розташовані торговельно-розважальні центри (ТРЦ), критика яких в урбаністичному дискурсі є просто нищівною. Однак саме їхня наявність знімає потребу мешканців спальних мікрорайонів виїжджати далеко

за покупками. ТРЦ локалізують повсякденні практики мешканців, роблячи спальні райони впізнаваними, своєрідними «точками тяжіння»⁹. Попри застереження, ТРЦ не «вбили» дрібну торгівлю. У спальних мікрорайонах пострадянських міст продовжують існувати ринки, базари, маленькі крамниці (зокрема й так звані кіоски-МАФи) з продажу товарів та надання послуг. І їх чимало, з огляду на слабкість муніципального контролю. Навіть стихійна торгівля знаходить своїх поціновувачів і постійних клієнтів. До речі, саме про таке середовище формування сусідських відносин писала Дж. Джейкобс.

Що ж до затребуваності третіх місць для дозвілля в українській культурі як повсякдення, так і відпочинку, то не можна сказати, що вона є високою, люди більше воліють ходити в гості або приймати гостей, використовувати медіа або просто нічого не робити. Власне, цей час вони переважно проводять саме вдома, у своїх оселях спальних мікрорайонів. Відвідування спеціалізованих закладів відпочинку та дозвілля не є поширеною практикою.

Дозвіллєві практики українців ¹⁰

Н. Вільний час, дозвілля

h1. Як Ви відпочивали, провели більшу частину своєї відпустки, канікул минулого року?
(Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Відпочивав за путівкою, курсівкою (лікувальною, туристичною тощо) в Україні	12.4	2.6	2.1	3.1	3.7	3.3	3.7	2.4	2.4	2.8	3.3	2.9
Відпочивав у курортному місці без путівки (в Україні)	7.6	3.7	5.5	6.4	6.8	9.9	8.4	9.6	10.3	10.3	10.8	12.9
Відпочивав за кордоном	2.0	0.6	0.7	0.5	0.6	0.6	0.9	1.2	1.4	2.3	3.3	6.8
Відпочивав за містом, на дачі	6.4	7.1	7.0	5.1	6.9	6.7	6.6	8.3	7.2	8.1	14.6	12.7
Їздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	16.0	5.4	7.0	8.6	8.9	8.3	10.2	8.7	9.0	6.4	13.3	12.1
Їздив за покупками, у сімейних справах	3.1	0.6	0.8	0.6	1.1	1.1	0.7	0.5	1.2	0.8	4.5	4.5
Провів відпустку вдома, займався домашніми справами	32.0	29.2	31.9	32.2	30.6	28.4	25.3	29.2	23.4	25.2	31.4	25.1
Займався під час відпустки додатковою роботою	4.2	5.4	4.2	6.5	5.1	5.4	5.2	3.9	4.2	3.3	7.5	7.1
Не мав відпустки	11.4	42.6	37.6	34.4	35.9	34.6	37.8	34.8	38.6	38.5	31.2	35.0
Провів відпустку інакше	3.7	2.7	2.3	2.7	0.3	1.3	1.1	1.1	1.8	1.9	0.7	0.1
Не відповіли	1.3	0.3	0.8	0.3	0.1	0.3	0.3	0.2	0.6	0.2	0.1	0.0

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки)	38.6	32.3	35.1	33.0	28.1	24.1	26.0	27.8	27.5	27.7	27.3	25.1	27.8	30.7
Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно тощо)	11.9	12.7	13.1	15.5	12.7	9.2	10.1	9.2	8.0	7.6	6.6	7.6	8.7	15.7
Заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)	4.7	7.9	6.6	5.4	5.3	7.4	10.8	15.6	18.4	20.3	29.3	32.1	36.3	35.9
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	22.9	15.1	14.1	14.7	20.7	22.7	27.0	33.6	27.6	26.6	23.8	19.7	24.8	30.2
Перегляд телепередач	79.2	79.7	80.1	86.5	76.5	83.3	86.4	87.4	86.6	86.6	83.2	75.6	72.5	65.7
Прослуховування радіопередач	47.3	45.1	50.2	58.2	43.6	38.8	47.1	50.4	38.6	32.7	32.3	23.8	22.8	22.8
Читання газет	53.6	56.2	61.9	70.3	61.2	58.3	67.7	66.6	57.6	51.9	47.2	33.9	29.6	29.8
Рибальство, мисливство, збирання грибів тощо	—	—	—	—	6.0	3.9	4.2	4.6	5.3	6.3	5.4	11.1	11.9	13.7
Рационалізаторство, конструювання	—	—	—	—	1.2	0.9	1.2	1.4	0.7	0.8	0.9	1.0	1.3	3.5
Вивчення літератури за спеціальністю	—	—	—	—	7.7	8.7	8.7	8.9	9.1	7.0	6.8	4.1	6.3	6.3
Перегляд фільмів по відеоманітофону, відеореєстрів	—	—	—	—	10.0	11.7	11.5	13.6	12.5	10.6	8.9	6.1	5.1	8.5
Відвідування клубів, дискотек, вечорів відпочинку	—	—	—	—	4.2	4.9	3.6	5.4	4.1	4.5	4.1	2.7	4.3	4.3

Продовження табл. 3

Колекціонування, фотографування, кінозйомки	—	—	—	—	1.7	2.5	3.1	3.3	2.6	3.4	2.4	2.9	2.7	2.4
Участь у художній самодіяльності	—	—	—	—	0.7	1.2	1.1	1.0	0.5	1.1	1.1	0.9	1.0	1.2
Просто відпочинок, нічого не роблячи	42.9	38.2	39.0	43.5	34.4	41.0	39.2	42.2	41.8	42.3	48.0	44.3	43.6	38.4
Інше	6.6	5.6	7.2	4.3	2.3	1.9	1.3	1.4	2.2	1.2	1.7	1.7	1.1	0.4
Не відповіли	0.5	0.0	0.3	0.1	0.4	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0	0.1	0.4	0.0	0.9

h2. Нижче наведено перелік занять людей у вільний від основної та домашньої роботи час. Відзначте всі ті з них, якими Ви займалися принаймні раз впродовж останніх 7 днів (разом із вихідними)*.

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Ранкова гімнастика і фізкультура	17.9	16.3	17.5	18.3	11.3	11.6	16.6	17.1	13.8	13.4	11.6	12.2	14.5	13.3
Біг, оздоровчі прогулянки	8.4	7.2	8.2	9.3	4.0	3.5	4.8	6.2	5.5	6.2	6.6	5.9	8.4	8.6
Відвідування плавального басейну, заняття в спортзалі, на стадіоні, спортивних майданчиках	4.7	4.8	4.9	4.5	2.9	2.4	3.1	3.3	3.4	4.3	3.3	3.7	6.0	5.7
Поїздка за місто для відпочинку на природі	21.5	20.4	18.2	8.7	8.2	9.5	6.6	13.3	16.0	12.6	12.9	18.5	22.0	16.8
Експериментальна подорож	2.9	2.1	2.3	1.7	1.1	0.4	1.3	1.5	2.1	1.4	1.6	2.1	3.2	3.0
Відвідування спортивних видовищ (як глядач)	3.8	3.8	4.0	3.2	1.7	2.1	3.2	3.1	2.9	2.4	2.5	1.6	3.2	3.9
Відвідування кінотеатру	7.9	2.6	1.5	1.4	2.0	2.7	3.4	4.3	3.4	4.7	3.7	4.1	6.7	7.2
Відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок	3.4	3.4	3.9	4.1	3.7	2.2	2.9	2.9	3.6	3.6	2.6	2.3	4.7	3.8
Відвідування гостей	39.6	34.3	36.1	49.1	35.2	52.6	39.1	38.8	38.3	45.4	45.3	39.8	34.2	36.4
Прийом гостей	38.2	34.9	34.7	47.1	31.5	35.6	37.9	38.9	37.6	45.6	43.3	36.1	32.7	34.1
Відвідування ресторану, нічного клубу тощо	9.3	9.3	9.8	11.7	4.4	4.8	8.3	10.7	4.7	5.9	5.2	4.8	5.9	6.7
Написання листів	15.3	11.4	11.8	15.4	—	—	11.0	8.2	5.1	4.3	3.2	2.6	3.4	2.6
Праця за сумісництвом, додатковий підрібок	11.5	12.0	10.1	11.0	6.9	7.7	8.1	8.8	10.3	7.7	8.1	11.0	11.5	10.7
Громадська робота	5.0	4.5	4.3	4.2	4.2	3.9	3.6	4.4	5.1	3.8	3.2	3.3	3.5	3.5
Відвідування бібліотек	7.2	5.8	5.9	5.9	5.8	4.9	5.5	5.1	4.7	3.7	2.6	2.7	4.1	2.6
Читання художньої літератури	37.7	33.5	35.0	39.0	24.4	26.7	27.1	24.1	25.9	21.1	19.9	16.9	16.9	15.1
Відвідування курсів, гуртків, студій	1.9	1.8	1.9	2.0	1.6	1.6	1.3	1.5	1.0	1.6	1.3	0.9	1.7	2.0
Художня творчість (створення музики, віршів, прози, малювання, гра на музичних інструментах тощо)	4.5	4.1	3.5	4.9	2.1	2.3	2.7	3.1	2.3	2.7	2.3	2.9	2.6	2.5
Прикладна творчість (рукоділья, вишивання, виготовлення дрібних виробів, різьблення по дереву, карбування тощо)	12.9	9.5	9.2	10.6	6.7	6.9	7.1	5.6	4.5	4.6	5.0	4.7	6.0	4.0

¹¹ Лайдон, М., & Гарсія, Э. (2019). *Тактический урбанизм: краткосрочные действия – долгосрочные перемены*. Москва: Strelka Press.

¹² Отріщенко, Н. Сихів: простори, пам'яті, практики, 60–105.

Що можна в такому випадку запропонувати? На нашу думку, засоби тактичного урбанізму в тій моделі, як його визначають і практикують М. Лайдон та Е. Гарсія, а саме як комплексний підхід до створення спільноти з використанням короткотермінових, не завжди вартісних, однак масштабованих тимчасових проєктів, що будуть каталізаторами довготермінових змін ¹¹. Це різноманітні точкові акції заохочення до відвідування закладів культури та дозвілля, ненав'язливе пропагування через культурні інтервенції форм та способів проведення вільного часу.

То що пам'ятають про своє місто мешканці, які значну частку свого часу проводять саме у спальних районах – просторах перших місць, але для декого і других, і третіх? Чи є вони місцями пам'яті? Що це за місця? Що це за пам'ять? Про що вона? Ким і чим вона сформована: це особисті події та явища чи комунікативна групова пам'ять? (Що з них переважає?) Що з часом зникає в мікрорайоні, за якими зниклими місцями пам'яті мешканці ностальгують? Якщо є в мікрорайоні об'єкти культурної спадщини (пам'ятники, мозаїки, забори чи огорожі, місцеві легенди тощо), то чи відомі вони мешканцям, наскільки та від кого, відколи?

Як показало дослідження мікрорайону Сихів у Львові, наративи мешканців – це передусім спогади про конкретні місця опа-

нування простору в дитинстві, появу тих чи тих закладів, повсякденні побутові історії ¹².

Місця пам'яті у спальних районах – це передусім місця поколінь, де, наприклад, проходило дитинство. Це ігрові майданчики, дворові території чи їхні окремі споруди. Це дерева, які були посаджені разом з батьками чи друзями; дворові гаражі, навколо яких гралися та стрибали чи майстрували разом зі старшими друзями або родичами. Це місцева бібліотека, де в дитинстві та юності готувалися до шкільних уроків. Та й, власне, заклади виховання та навчання: дитячі садочки і школи, в стінах яких діти проводять фактично половину свого дня. Це магазин, до якого найчастіше навідувались і купували улюблені продукти, або там був і є приємний продавець. Це заклади відпочинку, наприклад, кав'ярня, до якої людина навідується досить часто наодинці чи з приятелями, призначає у ній зустрічі. Чи місцеві кінотеатри.

Це місцеві «родзинки», наприклад, об'єкти вуличного чи дворового мистецтва (скульптура, графіті, мурали тощо), пам'ятники і меморіальні дошки. (Однак чи мешканці їх згадують самотійно і говорять про них без нагадувань?)

Також місцем пам'яті локального рівня є топоніміка. Ми вважаємо, що практика артикуляції або фіксації в різноманітних ситуаціях чи документах власної адреси також є

¹³ Не лише в центрі цікаво. Спальні райони світу. Retrieved from <https://theoutlook.com.ua/article/4702/nelishe-v-tsentr-tsikavo-spalni-rajoni-svitu.html>.

¹⁴ Нойгебауер, К. С. (2020). Великі житлові комплекси в Німеччині – бурхлива історія модерних ідей. *Мікрорайон*, 1, 26.

важливим фактором ідентичності та самосвідомості мешканця.

Це і місця-фантоми, яких уже немає, але про них відомо зі спогадів інших людей як результату комунікативної соціальної пам'яті (за Я. Ассманом). Такими фантомами є, наприклад, назви закладів, що були раніше розташовані в приміщеннях, які тепер мають не тільки іншу назву, а й інше призначення. Або старі назви вулиць і площ, що залишаються у пам'яті людей і якими надалі старі мешканці користуються в розмовах чи означеннях просторів.

Із негативних спогадів – це травматичні місця, де людина або її близькі, друзі зазнали травми або пошкодження, стали жертвою шахраїв або нападу.

Це також формальні орієнтири, які людина згадує, якщо її просять допомоги зорієнтуватися на місцевості. Важливо, які саме об'єкти поставатимуть у такому статусі: заклади, рослинність, території тощо. Чому саме вони, особливо якщо їхня «помітність» не лежить на поверхні?

Що ж до трансформацій спальних районів, вважаємо, що на загальному тлі занепаду зношеної інфраструктури цілком імовірними сценаріями виникнення нового чи оновленого простору мікрорайонів є урізноманітнення культурних практик мешканців, тимчасові мистецькі інтервенції, конструювання

нових центрів тяжіння через створення або популяризацію вже наявних унікальних локацій. Ідея не в тому, щоб до спальних районів «завернути» туристичні шляхи. Передусім потрібно урізноманітнити повсякдення спального мікрорайону, перетворити з місця ночівлі та побутових послуг у простір життя, гнучкий простір перетину перших і третіх місць. Основний фокус – психогеографічне творення атмосфери топофілії в житловому просторі міста. Хоча останнє цілком може бути «фокусом тяжіння» для туристів, які вже наситилися популярними місцинами та шукають автентики ¹³.

Локальна пам'ять формується просторами буденності, серед яких мікрорайон поселення є однією з важливих складових у загальному образі пам'яті про місто. Карола С. Нойгебауер у статті «Великі житлові комплекси в Німеччині – бурхлива історія модерних ідей» зазначає, що «у Німеччині переоцінення великих житлових комплексів почалося з досліджень, які вивчали їхні історичні, екологічні й соціальні цінності» ¹⁴. І робить важливе зауваження, що «ми повинні добре обмірковувати цінності ВЖК (великих житлових комплексів. – А. П.-Л.) і засоби, які допоможуть нам краще їх розвивати. Мешканці цих кварталів – важливі джерела інформації й активні учасники цього процесу, адже вони цінують і відтворюють цінно-

¹⁵ Там само, 26–29.

¹⁶ Московский, А. Почему мы ненавидим спальные районы? Retrieved from <https://readymag.com/almosk/mkr/>.

¹⁷ <https://www.facebook.com/gre4ark/photos/a.249954059078180/782961432444104/?type=3&theater>.

сті ВЖК у щоденному житті й громадській діяльності. Їхні ініціативи зі збереження, освоєння й подальшого розвитку ВЖК слід підтримувати, а не знеохочувати – до чого підштовхує страх втрати ідентичності й постійна стигматизація. Нам досі потрібні специфічні локальні підходи»¹⁵. А не тільки критика та знецінення.

Одна з претензій до житла в мікрорайонах пов'язана з його стандартизованістю. У матеріалі Олександра Московського під гучною назвою «Чому ми ненавидимо спальні райони?» зазначено, що у них немає індивідуальності, простір району «відкритий та спільний, немає закритих дворів. Однакові будинки з однаковими квартирами, а райони створені за єдиною схемою, адже всі рівні»¹⁶. Як приклад такої ситуації згадаємо відому радянську кінострічку, де герой сплутав своє помешкання не тільки через однакову адресу, а й через планування та оздоблення оселі («Іронія долі», режисер Е. Рязанов, СРСР, 1975 р.). Справді, за радянських часів житло належало державі, наповнити його унікальними речами і предметами було досить складно через уніфікацію в принципі всього споживчого ринку країни. Однак люди завжди намагалися надати своїм помешканням оригінальні риси. Ми не зустрічали досліджень (і не бачили у звичайному побутовому спостереженні), які б засвідчу-

вали факт, що мешканці спальних районів справді страждали чи висловлювали крайнє невдоволення саме від того, що планування їхнього житла є таким самим, як у сусідів. Бажання перепланувати власне житло було спричинене особистими потребами через те, що спроектована форма не задовольняла їх. Наприклад, люди всіляко перебудовують балкони, бо потребують додаткового місця (комори, кімнати, робочого приміщення тощо). Або ж, щоб збільшити площу кухонь, об'єднують їх із балконним або кімнатним простором.

Для покращення просторів мікрорайонів пропонують, зокрема, ущільнювати теперішнє заселення, бо, мовляв, за проектування в радянські часи було закладено чимало вільного простору. Один із постів у соціальній мережі Фейсбук із такою пропозицією наразився на суцільну критику і несприйняття¹⁷. Не дістало схвалення людей розростання ані вшир, ані вгору п'ятиповерхівок, а тим паче ущільнення додатковими спорудами у надто просторах (неефективних у використанні, на думку критиків мікрорайонів) проміжках між будинками. Навіть сади на дахах не вразили, адже одразу постали запитання, хто, як і коли користуватиметься ними і доглядатиме їх.

Пропозиція ущільнення з економічного погляду є зрозумілою, а от із соціального

¹⁸ Яценко, В. Рясне 3.0. Як громадські простори змінюють життя спального району. *Твоє місто*. Retrieved from http://tvoemisto.tv/exclusive/ryasne_30_yak_gromadski_prostory_zminyat_zhyttia_spalnogo_rayonu_85727.html; Старокольцева, К. (2017). (Не)забуте богом Рясне. Репортаж із найвіддаленішого закутка Львова. *Твоє місто*, 11 квітня. Retrieved from http://tvoemisto.tv/news/nezabute_bogom_ryasne_reportazh_iz_nayviddalenishogo_zakutka_lvova_85040.html.

¹⁹ Петренко-Лысак, А. (2016). Мобильный урбанизм в транзит(ив)ных местах городского ландшафта. *Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований*, 5, 17–24.

зведення додаткових поверхів кричуще суперечить задуму низькоповерхової забудови як ідеї комфортного міста. Те саме стосується і вільного простору: замість того, щоб перетворювати його на громадські місця (парки, сквери, майданчики для дозвілля), пропонується будувати громадські будівлі із закладами для третього сектору та бізнесу.

Що ж до претензії до відкритості спільних просторів, то нас дещо дивує цей пасаж, адже це саме та мета, до якої прямують чи не більшість сучасних міських трансформаторів та активістів і яку вважають чи не найконструктивнішим вектором міського розвитку. Навіть щодо нефункціональності цих просторів можна заперечити, адже в різний час доби і різні пори року там відбуваються різноманітні активності певних груп населення. Тож перш ніж «ревіталізувати» таке місце, потрібно провести дослідження і переконатися в наявності запиту на ті чи ті функції. Практики трансформацій таких просторів у сквери, майданчики для дозвілля чудово змінюють ситуацію, адже додаються нові місця соціалізації місцевих мешканців.

Прикладом упередженого ставлення до мікрорайону може бути телевізійний репортаж, який вийшов на львівському телебаченні. Сюжет про мікрорайон Рясне «спричинив неабиякий резонанс. Мешканці району бурхливо протестували проти, на їхню дум-

ку, занадто похмурої картини, змальованої в матеріалі, та навіть закликали започаткувати флешмоб із розповідями про любов до Рясного»¹⁸.

Також не можемо погодитись із такою характеристикою спальних мікрорайонів, як брак індивідуальності/оригінальності. У спальних районах за радянських часів місця набували автентичності за назвами певних закладів. Звісно, радянські міста були багато в чому подібними, однак у межах одного поселення завжди вирізнялись якісь оригінальні заклади (дитячі садочки, кав'ярні, перукарні, бібліотеки, магазини). Згадаймо і про радянські мозаїки, якими було оздоблено будівлі (зовні і всередині), огорожі, зупинки громадського транспорту. Те саме відбувається і сьогодні, хіба що замість мозаїк – мурали та графіті.

Простір мікрорайону – це простір громади. І для формування громадських відносин мають бути створені не тільки згадані вище треті місця. Ми вводимо поняття четвертих місць – транзит(ив)них просторів, спільних, відкритих, публічних, громадських, що ґрунтуються на практиках переходів, руху, тимчасового перебування, очікування, які надають людям відповідні до цих практик сервіси, простір та об'єкти¹⁹. Це простори, які не нав'язують обов'язкового спілкування, однак сповнені людьми і контактами, що

опосередковані різноманітними засобами сервісу (наприклад, автоматами та касами самообслуговування, доступом до інтернету, інформаційними табло тощо).

Рене Декарт зазначав, що усамітнення варто шукати саме у великих містах, Г. Зімель та М. Вебер зауважували саме на цій особливості міського соціального простору, яка різнить його від не-міського (не кажемо «сільського», бо це не зовсім правильно; ідеться радше про розрізнення понять «гемайншафт» (Gemeinschaft) і «гезельшафт» (Gesellschaft), за Ф. Тьонісом). Тож чи варто перетворювати міста на не-міста? Якщо ми вже розбудовуємо справді «справедливе» місто, то не варто ігнорувати запит на обмежені соціальні контакти «особа до особи», які для певної кількості людей не є комфортними. Інтровертивні потреби теж варті уваги та поваги, а не тільки екстравертивні колективістські ідеї тісної взаємодії.

Ще однією з пропозицій перетворення мікрорайонів є створення активних перших поверхів. Так, це дасть можливість розвиватися малому і середньому бізнесу. Однак мешканці суміжних квартир зазвичай не виявляють захоплення від сусідства з банками, аптеками, магазинами, пабами, салонами краси, спортзалами чи громадськими закладами. Якщо будинок було побудовано із за-

кладеними у проект просторами для бізнесу, то це висхідна ситуація і до неї напевно мешканець суміжного житла готовий. А от коли йому пропонують таке сусідство як трансформацію, то доводиться його переконувати в безпечності, вигоді та комфорті.

Ще один аспект, який оминають критики спальних мікрорайонів: транспортне сполучення, що поєднує приватний і громадський транспорт. Зі збільшенням кількості приватних авто після 1990-х рр. постала проблема їхнього розміщення біля будинків. Однак чи варто винуватити в тому мешканців, якщо не було вчасно сформовано відповіді на цей запит? Потрібно визнати цю проблему і знайти компромісні шляхи її розв'язання, але не в стилі – «всіх розігнати, автівки вилучити». До речі, спальні мікрорайони – прекрасний простір для активного користування велосипедом і формування відповідної не тільки інфраструктури, а й передусім культури.

Що ж до громадського транспорту, то є багато аспектів, пов'язаних із питаннями логістики та якості, однак у пострадянських спальних мікрорайонах він свою функцію виконує. Комерціалізація сприяла появі так званих маршруток, напрямки руху яких залежать від потреб мешканців, інакше це економічно не вигідно. У процесі розбудови «дикого капіталізму» люди власними прак-

²⁰ Старк, К. (2018). *Коли зустрічаються незнайомці. Як люди, котрих ви не знаєте, можуть вас змінити* (Пер. з англ. С.-Л. Гуменецької, В. Видиборець). Харків: Віват.

²¹ Центр Києва, спальний район чи новобудова за містом: де краще жити? (2018). *Українська правда*, 15 січня. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/01/15/7168370/>.

тиками повсякденного переміщення фактично підказали бізнесу й муніципальній владі, які саме маршрути необхідно створити.

На нашу думку, не є таким страшним той факт, що люди переміщуються між районами міста. Ідея про можливість задоволення основних запитів мешканця у межах 15-хвилинної доступності є чудовою. Однак є ризик, що такий мікрорайон може стати soft-технологією добровільної геттоїзації окремих соціальних груп і соціальної сегрегації, що призведе до зниження співпричетності та культурного обміну. Чи потрібно створювати замкнені соціальні кола життя громад? Чи справді відчуття щастя – це постійна присутність знайомих людей навколо, з якими сформовано сильні зв'язки? Не тільки теорія, а й практика стверджує, що саме мобільність, сила слабких зв'язків і контактів із незнайомцями ²⁰ є факторами поступу і розвитку міста, зокрема культури терпимості й толерантності. Міста утворилися саме як простори високої та інтенсивної мобільності та значної кількості незнайомців, де пасивна комунікація є не менш цінною, ніж активна.

У рекламному матеріалі від забудовника на сайті «Української правди» підсумовано плюси і мінуси придбання житла в новобудовах, якщо вони розміщені в центрі міста, в спальному районі чи за межами міста²¹.

Серед переваг спальних мікрорайонів зазначено, що «це найбільш затребувані локації для придбання власного житла молодими сім'ями та родинами середнього віку. [...] – в основному, завдяки високій екологічності та розвинутій інфраструктурі», «продумані непогані транспортні розв'язки», це територія з більш-менш регульованою вартістю комунальних послуг, і «зазвичай неподалік від житлових комплексів розташовані державні садочки та школи, є великі супермаркети та медичні заклади». Серед недоліків – значний потік людей зранку та ввечері, який створює затори, як пішохідні, так і транспортні; власне, акцентується залежність спальних мікрорайонів від якості мобільності; через ущільнення брак вільних місць у закладах освіти, їх переповненість. Тож ті, хто пропонує ущільнювати спальні мікрорайони, мусять поміркувати над супутніми проблемами, зокрема про навантаження на електричну, водогінну і каналізаційну мережі.

Вважаємо слушною думку Кароли С. Нойгебауер, яка зауважує, що соціальні цінності, які породжуються життєвим досвідом у процесі повсякденного перебування мешканців у просторах спальних мікрорайонів (або ВЖК), є вкрай важливими, незважаючи на гуманне прагнення третіх сторін покращити їхнє життя, що іноді це виглядає як «насилюницьке добродіяння».

²² Мікрорайони, 1, 26–27.

²³ Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті* (Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін). Київ: Ніка-Центр.

Авторка зазначає: «Я вважаю дуже цінним те, що мешканці задоволені життям у ВЖК, прив'язані до нього й займаються активізмом. [...] Тобто мешканці відкрито захоплюються якими, які колись вкладали в ці комплекси архітектори-модерністи й міські планувальники. Утім, мешканці страждають через стигматизацію зовні; їм відомо, що їхній район вважається “відразливим, бідним і непоказним”. [...] Мабуть, саме ці відчуття – індивідуальна й колективна задоволеність і зовнішнє відкидання – сприяють відданості мешканців і заохочують локальний активізм. [...] відданість району щодня покращує якість життя. Мешканці використовують і перетворюють простір комплексу на власний дім. Іммігрантські пекарні, невеличкі ресторани й овочеві крамниці якоюсь мірою стають третім простором – адже це не просто крамниці, а місця зустрічі. Студентські опитування також виявили високий рівень відчуття належності – мешканці пов'язують безліч своїх позитивних спогадів з міським простором кварталу. [...] Давні мешканці [...] додають свій соціально-культурний шар до щоденного життя й активізму та творять структуру ВЖК, перетворюючи їх на дім, у якому вирує життя. На мою думку, соціально-культурний пласт потрібно берегти й розвивати, адже він нероздільно пов'язаний з архітектурними, матеріальними й просторо-

вими якими ВЖК. [...] мешканці задоволені специфічними модерністськими якими ВЖК – озелененням і тишею, мережею пішохідних доріжок та необхідними службами у пішій доступності. [...] Вони засуджують ВЖК за те, що вони інші, й закликають їх це змінити, уподібнившись і наблизившись до решти міських структур. Можливо, час відмовитися від цієї стратегії й оцінити інші просторові характеристики ВЖК – озеленення, спокій і соціальну мережу в пішій доступності? Невже ми не повинні захищати й зміцнювати цю історичну спадщину? Хіба ми не повинні берегти різноманіття» ²².

Висновки

Пам'ять спального мікрорайону є рівнем локальної пам'яті. Місцями пам'яті, за типологією А. Ассман ²³, тут виступатимуть передусім місця поколінь і місця спогадів, а також місця травми, особливо якщо поряд є історичні місця масових катувань (як-от Бабин Яр у Києві на Сирці), священні та культові місця (кладовища, могили/захоронення). Спальний мікрорайон абсолютно відповідає таким формам спогадів, як «мене-пам'ять» (Mich-Gedächtnis) – пасивні спогади через нагадування, та Я-пам'ять (Ich-Gedächtnis) – активні спогади людини, осмислені й такі, що формують ідентичність.

Якщо послуговуватись ідеями П. Нора, автора поняття «місце пам'яті», то таким у просторі спального мікрорайону постають люди (сусіди, продавці, офіціанти, перукарі, місцеві безпритульні тощо), події, споруди, традиції, місцеві переповідки, топоніміка, ландшафтні об'єкти, що оточені символічною аурою. Разом вони творять і пам'ять міста, частиною якого є мікрорайон. Адже люди переміщуються містом, мимоволі та свідомо порівнюючи «свій» та «інші» райони. Простір спального мікрорайону є для міського мешканця не менш значущим у формуванні загального образу міста, ніж образ центру та інституційно формалізованих місць пам'яті.

Міські мікрорайони вже давно переросли статус спальних, є житловими (великими, середніми чи малими) просторами повсякденного життя, відпочинку та святкувань, і навіть, роботи, бізнесу та виробництва. З огляду на перелік практик, які зосереджені в сучасних мікрорайонах міста, вони є повноцінними міськими просторами, досить поліфункціональними та різноманітні. У спальному мікрорайоні мешкають близько 50–150 тисяч людей. Власне, це невеличке містечко, яке має свою культурну ідентич-

ність, в якому є свій центр, де концентруються події і люди, є громадські простори – площі, ринки, стихійні торгові вулиці, резидентні вулиці (так би мовити, для своїх, як місцеві маркери диференціації просторів), є двори, сквери і парки. Це простір, куди деякі люди приїжджають на роботу, це місце розташування малих офісів, дрібного бізнесу та виробництва, альтернативної освіти, це місцеві спортивні локації.

У процесі оновлення функціонування міських мікрорайонів передусім потрібно зважати на місцеву історію, традиції, звичні практики та особливості повсякденного життя мешканців. Життя плінне, зміни відбуваються фактично в усіх формах соціальних просторів, і вони не оминають мікрорайони, інфраструктура яких старішає, потребує оновлення, ремонту та якісного утримання. Однак соціальний вимір повсякчас демонструє не тільки сумні історії та претензії до покращення умов життя, а й психоемоційний позитив від індивідуального та соціального буття в містах. Історія міста – це не лише «велика» історія, вписана в підручники та путівники, це також соціальна історія, зібрання «малих» історій повсякденного життя його мешканців.

References

Assman, A. (2012). *Prostori spogadu. Formi ta transformaciyi kulturnoyi pam'yati* (K. Dmitrenko, L. Doronicheva, O. Yudin, Transl.). Kyiv: Nika-Centr [in Ukrainian].

Centr Kiyeva, spalnij rajon chi novobudova za mistom: de krashe zhiti? *Ukrayinska pravda*, 15.01. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/01/15/7168370/> [in Ukrainian].

Kravec, A., & Sovsun, N. (2012). Kultura pobutu v okremomu rajoni. In *Anatomiya mista: Kiyiv. Urbanistichni studiyi* (pp. 100–107). Kyiv: Smoloskip [in Ukrainian].

Kuzemska, M. *Rezultati doslidzhennya "Socialnij prostir mista: potencial do gromadotvorenniya"*. Retrieved from <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-changes/225775-rezultaty-doslidzhennia-sotsialnyi-prostir-mista-potentsial-do-hromadotvorennia> [in Ukrainian].

Lajdon, M., & Garsia, E. (2019). *Takticheskij urbanizm: kratkosrochnye dejstviya – dolgosrochnye peremeny*. Moskva: Strelka Press [in Russian].

Mikrorajoni. (2020). (No. 1). Kyiv. Retrieved from <https://canactions.com/magazine> [in Ukrainian].

Moskovskij, A. *Pochemu my nenavidim spalnye rajony?* Retrieved from <https://readymag.com/almosk/mkr/> [in Russian].

Musiyezdov, O. (2009). *Harkivska identichnist: uyavleniya pro misto ta jogo istoriyu yak chinniki identifikaciyi* (onlajn-publikaciya Centru miskoyi istoriyi Centralno-Shidnoyi Yevropi). Retrieved from <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Pb-WJD9fzQ0YJ:www.lvivcenter.org/download.php%3F-newsid%3D1074%26fileno%3D1+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> [in Ukrainian].

Musiyezdov, O. (2016). Identichnist ta misto: dosvid odnogo doslidzhennya. *Ukrayina moderna*, 05.11. Retrieved from <http://uamoderna.com/blog/oleksi-musiezdov/identychnist-ta-misto> [in Ukrainian].

Ne lishe v centri cikavo. Spalni rajoni svitu. Retrieved from <https://theoutlook.com.ua/article/4702/ne-lishe-v-tsentri-tsikavo-spalni-rajoni-svitu.html> [in Ukrainian].

Nojgebauer, K. S. (2020). Veliki zhitlovi kompleksi v Nimechchini – burhliiva istoriya modernih idej. *Mikrorajoni*, 1, 14–31 [in Ukrainian].

Obolonskij rajon: potencial do gromadotvorenniya. (2017). Kyiv: Analitichnij centr CEDOS [in Ukrainian].

Oldenburg, R. (1982). *Celebrating the Third Place: Inspiring Stories about the "Great Good Places" at the Heart of Our Communities*. New York: Marlowe & Company.

Oldenburg, R. (2014). *Trete mesto: kafe, kofejni, knizhnye magaziny, bary, salony krasoty i drugie mesta "tusovok" kak fundament soobshchestva* (A. Shirokanova, Transl.). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].

Otrishenko, N. (Ed.). (2018). *Sihiv: prostori, pam'yati, praktiki. Rezultati tretoyi miskoyi shkoli "Uyavleniya ta dosvidi"*. Lviv: FOP Shumilovich [in Ukrainian].

Petrenko-Lysak, A. (2016). Mobilnyj urbanizm v tranzit(iv)nyh mestah gorodskogo landschafta. *Labirint. Zhurnal socialno-gumanitarnykh issledovanij*, 5, 17–24 [in Russian].

Podil: Potencial do gromadotvorenniya. Zvit za rezultatami sociologichnogo doslidzhennya. (2018). Kyiv: GO "Hmarochos" [in Ukrainian].

Problemi ta potrebi meshkanciv Sihivskogo rajonu. Analitichnij zvit za rezultatami sociologichnogo doslidzhennya. (2017). Lviv. Retrieved from <https://city-adm.lviv.ua/lmrdownloads/Report-1.pdf> [in Ukrainian].

Revzin, G. (2019). Kak postindustrialnaya model konkuriruet s setevoy. *Kommersant Weekend*, 17, 18. Retrieved from <https://www.kommersant.ru/doc/3982229> [in Russian].

Sarapina, Ye. (2013). Vernakulyarnij Kiyiv: misto mogo uyavnogo. In S. Shlipchenko, V. Timskij, A. Makarenko, L. Males, & I. Tishenko (Eds.), *Misto j onovlennya. Urbanistichni studiyi* (pp. 51–62). Kyiv: FOP Moskalenko O. M. [in Ukrainian].

Skubicka, Yu. (2012). “Chuzhij” spalnij rajon. In *Anatomiya mista: Kyiv. Urbanistichni studiyi* (pp. 78–88). Kyiv: Smoloskip [in Ukrainian].

Stark, K. (2018). *Koli zustrichayutsya z neznajomci. Yak lyudi, kotrih vi ne znayete, mozhut vas zminiti* (S.-L. Gumenecka, V. Vidiborec, Transl.). Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].

Starokolceva, K. (2017). (Ne)zabute bogom Ryasne. Reportazh iz najviddalenishogo zakutka Lvova. *Tvoje misto*, 11.04. Retrieved from <http://tvoemisto.tv/news/>

nezabute_bogom_ryasne_reportazh_iz_nayviddalenishogo_zakutka_lvova_85040.html [in Ukrainian].

Tishenko, I. (2012). Vinogradar: nezavershenij ansambl. In *Anatomiya mista: Kyiv. Urbanistichni studiyi* (pp. 89–99). Kyiv: Smoloskip [in Ukrainian].

Ukrayinske suspilstvo: monitoring socialnih zmin. Rezultati nacionalnih shorichnih monitoringovih opituvan 1992–2018 rokiv. (2018). Kyiv: IS NANU [in Ukrainian].

Yacenko, V. Ryasne 3.0. Yak gromadski prostori zminyat zhittya spalnogo rajonu. *Tvoje misto*. Retrieved from http://tvoemisto.tv/exclusive/ryasne_30_yak_gromadski_prostory_zminyat_zhyttia_spalnogo_rayonu_85727.html [in Ukrainian].

Zvit za rezultatami provedenogo doslidzhennya u mistah Ternopil ta Ivano-Frankivsk. Retrieved from <https://uplan.org.ua/analytics/zvit-za-rezultatamy-provedenoho-doslidzhennia-u-mistakh-ternopil-ta-ivano-frankivsk/> [in Ukrainian].

Alla Petrenko-Lysak

MEMORY OF THE “BEDROOM COMMUNITY”: (NOT) FOR TOURISTS

This article is an analysis of “bedroom community” – a residential neighborhood – in the prospects for its transformations, as in the past and so in the future. Attention is focused on residential neighborhoods, primarily in post-Soviet cities. The “bedroom community” is considered here from the economic, cultural and spatial aspects in the context of the formation of the memory of the place in the city and in the everyday life of a separate social subject - a resident of the city place. In a biographical context, as an element of identity. Local identity is often more significant for a person than state or national. Residents of settlements mostly rather positively assess the environment of their everyday life, than outside observers and analysts. They are sometimes biased in their assessments. But they should form their analysis not exclusively from the standpoint of “best experience”, but from immersion in the specifics of local history and everyday life practices. The article analyzes the elements of criticism

of dormitory areas in the advocacy position: what has been defined as a negative characteristic for a long time, has been rethought from the perspective of positive effects and prospects for renovation. Indeed, there is a sense in transforming the social space of «bedroom community», but moderate ones, with attention to the elements of the local sociocultural space.

The article pays attention to the fact that the predicate “bedroom” in modern realities no longer corresponds to reality and is gradually becoming rudimentary. Because gradually the so-called “bedroom community” are turning into residential areas, or, as they are more accurately defined, “large residential complexes”, which include small business and trade, educational services, sports and leisure locations, and often branched transport systems. Large residential complexes – micro-districts - spaces of wide opportunities for the formation and strengthening of local urban communities through the development of “third places” – institutions and spaces that form communication links between local residents that satisfy such needs as small purchases of goods, beauty and recreation services, and etc. “Bedroom community”, being formed mainly by “first places” (home), actively form the memory of the locals - those who spend a significant part of their lives there, satisfy the basic needs of comfortable rest and a place free from work. Accordingly, when analyzing social memory, it is worth paying attention to the contexts of everyday life, which are no less significant in the formation of identity as a component of a broader context - historical memory.

Keywords: memory, “bedroom community” (residential neighborhood), space, city/town, identity.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.118>

УДК 94=528.9(=214.58)

Михайло Тяглий,

Український центр вивчення історії Голокосту, науковий співробітник

mikhail.tyaglyy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6983-4164>

КАРТОГРАФУВАННЯ ГЕНОЦИДУ РОМІВ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.) ТА ПАМ'ЯТІ ПРО ЦЕ

Упродовж низки проєктів, що їх останніми роками виконував Український центр вивчення історії Голокосту, було виявлено різноманітні історичні джерела, які загалом містять відомості про понад 140 місць загибелі ромів у зонах німецької окупації України. У цій статті подано п'ять карт, які є результатом пошукової роботи й заповнюють наявні на сьогодні у картографії та історіографії пробіли, дають змогу дати відповіді на такі запитання, що є нагальними при описі долі ромського населення України: 1) кількість і розташування місць страт ромів (що важливо для усвідомлення масштабу, регіональних особливостей і статистичних аспектів геноциду ромів на теренах України); 2) розподіл між кочовими та осілими ромськими жертвами за наявними джерелами (що важливо з огляду на концептуальні дискусії в історіографії щодо засад нацистської «циганської» політики, адже переважання жертв, які були осілими, переконливо демонструє, що у мотивації виконавців злочинів расово-ідеологічні чинники превальювали над уявленнями про «асоціальність» окремих ромів); 3) розподіл між німецькими виконавцями та місцевими співучасниками у злочинах щодо ромів (що важливо у контексті питання про ставлення місцевого населення до переслідуваних ромів та ступінь ініціативи місцевих органів врядування і допоміжної поліції у геноцидних акціях); 4) установа, яка задокументувала злочин (що важливо з погляду політики держави щодо документування злочинів проти ромів – зокрема, їхньої повноти та репрезентативності, – та особливостей формування суспільних уявлень про це); 5) наявність меморіальних об'єктів на місцях загибелі ромських жертв або зазначення наявності ромів серед жертв (що важливо у контексті формування соціальної пам'яті про геноцид ромів та наявності/відсутності механізмів «культурної пам'яті», що покликані увічнити

пам'ять жертв). До кожної карти наведено опис методики її складання та аналіз наукової ваги поданих на ній відомостей. Узяті разом або окремо, карти мають потенціал для використання у науковій, освітній та музейній діяльності.

Ключові слова: геноцид, роми (цигани), нацистська окупація, картографія, колаборація, Друга світова війна, комеморація.

Упродовж останніх десятиліть набувають поширення картографічні дослідження проблематики масових людських втрат під час націонал-соціалістичного режиму та Другої світової війни. Зрозуміло, візуалізації військових операцій, бойових дій та чисельності особового складу армій на фронтах уже давно стали складовою як відповідних фахових досліджень, так і просвітницької, музейницької та освітньої справи. Проте лише порівняно нещодавно увагу картографів-дослідників і просвітян привернули питання втрат цивільного населення у різних частинах Європи, що потрапили під прямий або опосередкований вплив нацистської Німеччини на її союзників та у яких виконувалися проєкти з расового перетворення народонаселення.

Картографування широкої палітри аспектів такої проблематики має подвійне значення. По-перше, воно слугує одним із способів представлення досліджень масштабів утрат тих верств населення, які у перебігу окупаційної політики розглядалися окупаційною владою як «небажані», «небезпечні» або

«не варті життя». Можливість перенесення сухих статистичних даних у географічний візуальний простір надає дослідженню нового поштовху. Розташування статистичних відомостей про загибель тієї чи тієї групи жертв на карті сприяє чіткішому усвідомленню масштабів цих втрат, регіональних особливостей тощо. По-друге, картографія геноциду має неабиякий потенціал у освітній та просвітницькій роботі. Унаочнення за допомогою карт територіального охопту та інтенсивності історії масових убивств та пов'язаних із цим питань здатне сповістити відвідувачеві музейної експозиції або учаснику освітнього заходу набагато більше про феномен цього явища, ніж спеціалізована література, до якої пересічний споживач навряд чи колись дістанеться самотійно.

Незважаючи на те, що загальні питання нацистської антиромської політики вже відомо у науковій літературі останніх двадцяти років, геноцид ромів на східних окупованих нацистами та їхніми союзниками теренах – у зоні реалізації плану «Барбароса» – лишається недостатньо висвітленою

проблемою. Значною мірою становище у цій сфері нагадує ситуацію тридцятирічної давнини з історією Голокосту (нацистської антиєврейської політики), коли, за неформальним визнанням деяких відомих дослідників, далі окупованої Польщі Голокосту наче не було, тобто події в окупованих областях тодішнього СРСР привертати вкрай недостатньо уваги, а у сфері масової свідомості Голокост асоціювався винятково з Аушвіцем, а не з розстрільними ровами за околицями міст і сіл. Стан візуалізації географії геноциду ромів у спеціалізованих академічних виданнях та провідних музейних експозиціях яскраво це підтверджує. Наведемо кілька прикладів. З 1980-х рр. дослідження у сфері картографії Голокосту здійснював відомий британський дослідник сер Мартін Гільберт. Його фундаментальну працю «Атлас Голокосту» видавали кілька разів (востаннє – 2009 р.), одна карта в ній відображала події геноциду ромів (див. рис. 1).

Карти з відомостями про геноцид ромів також можна знайти у розділі «Енциклопедія Голокосту» на вебсайті Меморіального музею Голокосту у США (USHMM, Вашингтон, Округ Колумбія) (див. рис. 2).

Рис. 1. Карта «Депортації, масові вбивства та повстання ромів, 1939–1945»¹

Рис. 2. Карта «Переслідування ромів (циган), 1939–1945»²

¹ Gilbert, Martin. (2009). *The Routledge Atlas of the Holocaust*. Abingdon: Routledge, 187.

² Див.: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/persecution-of-roma-gypsies-1939-1945>.

Кілька років тому за підтримки Міжнародного альянсу у справах увічнення пам'яті жертв Голокосту (IHRA) було створено міжнародний онлайн-ресурс 12 мовами «Геноцид сінті і ромів». З-поміж іншого він містить відомості про перебіг геноциду ромів на східних окупованих Німеччиною та її союзниками теренах і карту, яка ілюструє місця переслідувань та загибелі ромського населення Європи (див. рис. 3).

Рис. 3. Карта з місцями загибелі ромського населення міжнародного онлайн-проекту «Геноцид сінті та ромів»³

Увагу укладачів карт привертають концетраційні табори та центри винищення, відомості про долю ромських в'язнів у яких є загальнопоширеними у західній історіографії. Лише поодинокі локації окупованого СРСР – зокрема окупованої України – відображено на цих картах. Можна припустити, що такий стан речей склався передусім тому, що відомості про страти ромів у цих місцях містилися у джерелах німецького походження, а отже були легкодоступними для дослідників та укладачів карт. Подібну ситуацію з відображенням переслідувань ромів на окупованих радянських територіях донині можна побачити на карті, яка є складовою великої музейної експозиції про геноцид сінті та ромів у Центрі документації німецьких сінті та ромів (м. Гайдельберг, Німеччина), а також у експозиції «13-й блок. Голокост сінті та ромів» у Державному музеї «Аушвіц», яку було створено 2001 р. за участі того самого гейдельберзького Центру.

Отже, метою пропонованої публікації є спроба заповнити цю лакуну в історіографії та картографії та запропонувати доступні на 2020 рік відомості про перебіг і наслідки геноциду ромів на теренах окупованої України. Упродовж низки проектів, що їх останніми роками виконував Український центр вивчення історії Голокосту, вдалося виявити різноманітні історичні джерела, які загалом

³ Див.: <https://www.romasintigenocide.eu/en/home/d-e>.

містять відомості про понад 140 місць загибелі ромів у німецьких зонах окупації України. У цій статті подано п'ять карт, які дають змогу дати відповідь на такі запитання, що є нагальними при описі долі ромського населення України: 1) кількість та розташування місць страт ромів; 2) розподіл між кочовими та осілими ромськими жертвами за наявними джерелами (що є важливим з огляду на концептуальні дискусії в історіографії щодо засад нацистської «циганської» політики); 3) розподіл між німецькими виконавцями та місцевими співучасниками у злочинах щодо ромів (що важливо в контексті питання про ставлення місцевого населення до переслідуваних ромів); 4) установа, яка задокументувала злочин (важливо з погляду політики держави щодо документування злочинів щодо ромів); 5) наявність меморіальних об'єктів на місцях загибелі ромських жертв або зазначення наявності ромів серед жертв. До кожної карти наведено опис методики її складання та коментарі щодо наукової значущості поданих на ній відомостей.

Карта № 1 «Місця масових убивств ромського населення на теренах окупованої України, 1941–1944 рр.». Карту було створено під час виконання проекту «Підготовка та видання збірки документів та матеріалів про геноцид ромів (циган) за добу ні-

мецької окупації України (1941–1943 рр.)», що його було підтримано у 2012–2013 рр. МГО «Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність”» та німецьким Фондом «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ) і доповнено у процесі проекту «Захистимо пам'ять», який виконувався Фондом «Меморіал убитим євреям Європи» та Українським центром вивчення історії Голокосту впродовж 2015–2019 рр.

Карта відображає наявні на 2020 р. відомості щодо переслідувань і вбивств ромів передусім у Райхскомісаріаті Україна, а також у Дистрикті Галичина (частині Польського Генерал-губернаторства) та Східній Україні – зоні під управлінням Вермахту.

Карта допомагає створити уявлення про масштаб і регіональні особливості геноциду ромів. До карти додано таблицю з короткими відомостями про обставини злочину у кожному з населених пунктів, нанесених на карту (відповідно до джерел, наявних у 2020 р.). Карту складено відповідно до сучасного адміністративного поділу України, зазначено теперішні назви населених пунктів. Дані, наведені в таблиці, стануть у пригоді для прочитання карт 2–5 (про що див. нижче).

Потрібно звернути увагу на те, що подані на цій карті відомості не можна вважати остаточними та повними. Неповне документування ромського геноциду як німецькими

⁴ Ідеться про різноманітні перешкоди, деякі з яких є притаманними усій архівній системі України, тимчасом як інші – окремим архівним установам. Щодо перших, які умовно можна назвати «системними», то це відоме кожному досліднику правило обмеження видавання більше ніж десяти архівних справ до читальної зали на день. Звісно, в ситуації, коли науковцеві треба перегорнути кількасот справ у пошуку відомостей, це унеможливляє ефективну роботу, особливо для немісцевих відвідувачів. Що ж до окремих, «специфічних» перешкод, то можна навести приклад Державного архіву Вінницької області, у якому кілька десятків фондів окупаційного періоду були у 1990-х рр. пересипані дустом і донині недоступні для дослідників.

⁵ Круглов, А. (2009). Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 2 (6), 112.

та колаборантськими органами, так і повонними радянськими установами, жахливий стан архівної документації, обмеження доступу дослідників до неї ⁴ та недостатній рівень вивчення джерельної бази, так само як і вкрай обмежена кількість спогадів із цієї тематики – всі ці чинники часто-густо не дають змоги дати вичерпні відповіді на запитання про кількість жертв, дати скоєння злочинів або організаційну належність виконавців.

Стан джерельної бази зумовлює широке визначення поняття «місце масових убивств». Про розташування деяких із них відомо точно й достеменно (завдяки тому, що ті, хто займався їхнім документуванням, робили це ретельно, із зазначенням конкретних орієнтирів на місцевості), однак щодо багатьох інших за джерелами можемо лише встановити факт загибелі у певному населеному пункті, однак немає конкретних відомостей щодо власне місця розташування масового поховання. Слід також розуміти, що тимчасом як деякі позначені місця є місцями загибелі лише ромів, у багатьох інших – якот у Бабиному Яру в Києві – роми були лише одною з груп жертв. Важливо також, що у деяких населених пунктах вбивства ромів відбувалися більше ніж один раз (що теж відображено у таблиці).

На карті позначено місця вбивства ромів, однак ці місця не слід плутати з місцями про-

живання ромів до загибелі, адже у багатьох випадках жертв привозили до місць страти у більшому населеному пункті з навколишніх менших місцин (це особливо стосується осілих ромських жертв).

Виявлення нових місць масових убивств дає також змогу переглянути наявну статистику жертв. У 2008 р. український дослідник О. Круглов дійшов висновку про загибель 8–9 тисяч ромів у німецьких зонах окупації України ⁵. Зважаючи на подані у цій статті дані, можемо говорити про щонайменше 12 тисяч жертв, що з огляду на невелику довоєнну кількість ромів є дуже вагомим та дає сумні підстави висновувати про тотальність геноциду ромів у цій частині окупованих теренів.

Карта № 2 «Розподіл ромських жертв за способом життя (кочові або осілі)». В історіографії нацистських злочинів ще на початку 1960-х рр. було висловлено думку (і закріплено у подальших дослідженнях), що принципами, на яких ґрунтувалася політика нацистської Німеччини щодо ромів, були расистські уявлення про нібито «недоброякісність» расової природи ромів. Однак у громадсько-публічній сфері та культурі пам'яті тривалий час переважала думка про те, що жорстоку політику нацистів спричинила нібито асоціальна поведінка переважної більшості ромського населення. Відголоски цих

⁶ Milton, Sybil. (1992). Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933–1945. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 5 (2, No. 1), 1–18; Id. (1991). Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*, 24 (4), 375–387; Hancock, Ian. (1996). Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust. In Alan S. Rosenbaum (Ed.), *Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide* (pp. 39–64). Oxford: Westview Press; Lutz, Brenda Davis, & Lutz, James M. (1995). Gypsies as Victims of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 9 (3), 346–348.

⁷ Stone, Dan. (2020). Ideologies of Race: The Construction and Suppression of Otherness in Nazi Germany. In Simone Gigliotti, & Hilary Earl (Eds.), *A Companion to the Holocaust* (pp. 59–74). Hoboken, NJ.

⁸ Bauer, Yehuda. (1998). Gypsies. In Yisrael Gutman, & Michael Berenbaum (Eds.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (pp. 441–445). Bloomington: Indiana University Press; Id. (1992). Correspondence: Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*, 25 (4), 513–552; Zimmermann, Michael. (1996). *Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische "Lösung der Zigeunerfrage"*. Hamburg: Christians; Id. (2008). Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933–1942. In *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism* (pp. 9–21); Id. (2001). The National Socialist "Solution of the Gypsy Question": Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation. *Holocaust and Genocide Studies*, 15 (3), 416; Lewy, Guenter. (2000). *The Nazi persecution of the gypsies*. Oxford; New York: Oxford University Press; Id. (1999). Gypsies and Jews under the Nazis. *Holocaust and Genocide Studies*, 13 (3), 383–404; Margalit, Gilad. (2000). The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies. *Romani Studies*, 5 (10, No. 2), 185–210.

уявлень трапляються і нині. Водночас, якщо порівняти нинішні академічні підходи, виявляються розбіжності щодо концептуального питання про те, якою мірою переслідування ромів відповідають історико-юридичному визначенню геноциду. Говорячи про це, багато дослідників мають перед очима Голокост, свідомо чи мимоволі сприймаючи його як модель «зразкового» геноциду, як своєрідний «еталон». Чи було знищення ромів тотальним і таким, що виконувалося повсюдно відповідно до заздалегідь ухваленого наміру й оформленого потім плану, з використанням мобілізованих для цього технічних ресурсів і адміністративних ланок різних рівнів, що працювали для досягнення однієї мети? Позитивну відповідь у своїх працях дають дослідники Сібіл Мілтон, Бренда і Джеймс Лутц ⁶. «Ідеологічним пріоритетом Третього райху був антисемітизм, але нацистські злочини щодо ромів та сінті теж були геноцидними», – зазначає відомий спеціаліст у галузі історіографії Голокосту британський історик Дан Стоун ⁷.

На протилежному полюсі – позиція, викладена у працях істориків Єгуди Бауера,

Міхаеля Циммерманна, Гюнтера Леві, Гілада Маргаліта ⁸: антиромська політика нацистів мала дещо інший характер, ніж антиєврейська, – тобто не завжди мала яскраво виражене расово-ідеологічне підґрунтя, не була реалізацією єдиного щодо всіх ромів знищувального наміру та, відповідно, ухваленого єдиного плану, не набула рис універсальності, не передбачала повсюдного тотального знищення ромів, а відомі випадки масових убивств стали результатом збігу конкретних обставин, які під впливом ситуації «на місцях» на тлі брутальної атмосфери воєнного часу у поєднанні зі ставленням до ромів як до «асоціальних елементів» призвели до загибелі передусім тих громад, які дотримувалися кочового образу життя. Тому вважати ромів також жертвами Голокосту, на думку згаданих дослідників, некоректно. Прикметною є думка авторитетного фахівця з історії Голокосту Крістофера Браунінга, який розрізняє політику власне у Третьому райху та на окупованих східних теренах: «Хоч би яким розпливчастим було визначення геноциду згідно з Конвенцією (ООН 1948 р. – *М. Т.*) в тому, що стосується його

⁹ Browning, Christopher. (2004). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press.

¹⁰ Круглов, А. Геноцид цыган в Украине, 111.

¹¹ Бессонов, Н. (2006). Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны. В *Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.)*. Матеріали круглого стола. Севастополь: Вебер, 4–28.

¹² Holler, M. (2009). *Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944)*. Heidelberg, 108.

¹³ Российский государственный архив экономики, ф. 1562, оп. 336, том 1, д. 1158–1159.

“частковості”, – вважаю, що роми все ж падають під нього, і якщо не було єдиного розробленого плану або програми, це не означає, що винищувального наміру як такого не було. Але я б погодився з тим, що німецька політика стосовно ромів за межами Третього райху, хоча вона і приводила до убивчих результатів, не являла собою геноциду»⁹.

Якщо звузити це питання до розгляду антиромської політики окупантів під час німецько-радянської війни на східних теренах, то останнім часом нечисленні дослідники на основі здійснених розвідок схиляються до протилежного, ніж теза К. Браунінга, висновку про те, що на цій території до ромів нацисти застосовували ту саму політику тотального знищення, що й стосовно євреїв. Наприклад, український історик О. Круглов вважає, що «доля ромів практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну належність»¹⁰. Російський дослідник Н. Бессонов виокремив три етапи цієї політики: 1) літо 1941 – початок 1942 р. – знищення ромських кочових таборів айнцаггруппами поліції безпеки та СД; 2) 1942 р. – геноцид за етнічною ознакою, зокрема винищення осілих ромів; 3) від 1943 р. до кінця окупації – роми поряд зі слов'янським населенням стають жертвами каральних акцій, спрямованих проти партизанів¹¹.

Німецький учений М. Холлер поділяє думку про тотальність винищення ромського населення, наголошуючи, що, правда, на тому, що цей висновок сьогодні актуальний лише щодо тих територій, які були під управлінням воєнної адміністрації¹².

Подані на карті № 2 відомості дають змогу суттєво підсилити аргументи прибічників версії політики тотального вбивства ромів. Зі 140 випадків масового вбивства на теренах України 49 екзекуцій були виконані злочинцями щодо ромів осілих: або ромів-колгоспників (переважно на півночі й півдні України та у північному Криму), або ромів-містян, які компактно або дисперсно мешкали у Києві, Чернігові, Житомирі, Сімферополі та інших містах. Із первинних матеріалів перепису населення 1939 р. відомо, що, наприклад, у Житомирі та інших міських населених пунктах Житомирщини з-поміж найпоширеніших спеціальностей у ромів були токарі, будівельники, лимарі, ковалі, кошикарі, будівельники, вантажники, продавчині, трактористи, возії, прибиральниці. Були кілька службовців, рахівників і директор закладу громадського харчування. Схожу картину демонструють матеріали по інших областях¹³.

27 випадків масових страт – такі, під час яких окупанти або місцеві співучасники забрали життя у кочових ромів, яких вдавало-

¹⁴ Див., напр.: Dean, M. (2000). *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44*. New York: St. Martin's Press; Pohl, D. (2002). *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden*. In G. Paul (Hg.), *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (s. 205-234). Göttingen; Golczewski, F. (1998). *Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften*. In W. Benz (Hrsg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (s. 173-196). Berlin; Дерейко, І. І. (2012). *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 роки)*. Київ: Інститут історії України; Радченко, Ю. (2011). «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941-1943 рр.). *Голокост і сучасність*, 2 (10), 46-86, а також інші праці; Мартиненко, Т. (2013). Українська допоміжна поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 48, 152-167; Finder, G., & Prusin, A. (2004). *Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust*. *East European Jewish Affairs*, 34:2, 95-118.

ся схопити у лісах. Решта – це випадки, коли джерела не містять жодної згадки або принаймні натяку на те, які роми ставали жертвами ексекцій. Тим не менш, значна частина розправ із ромами осілими – навіть майже двократне переважання таких випадків – красномовно свідчить про те, що образ життя або рівень інтеграції ромів у навколишнє суспільство зрештою не відігравали жодної ролі у мотивах злочинців. Цим людям була уготована доля жертв не через те, що вони порушували правила та закони, встановлені окупаційною владою, і отже не через те, що їхня поведінка у чийхось очах виглядала такою, що становила небезпеку для режиму та суспільного порядку, – а через расові уявлення про те, що певні соціальні здібності є властивістю не окремої людини, а усієї спільноти, до якої вона належить, та обумовлені біологічним профілем цієї спільноти. Отже, подана на цій карті статистика переконливо доводить тезу про расово-ідеологічне підґрунтя геноциду ромського населення, що наближає це явище (хоча і не робить його тотожним із ним) до Голокосту.

Карта № 3 «Розподіл між німецькими виконавцями та місцевими співучасниками у злочинах щодо ромів». Під час вивчення долі ромів на окупованій території України поза увагою дослідників залишається питання про ставлення місцевих жи-

телів до переслідувань ромів. Однак зрозуміло, що хоч би які заходи стосовно ромів здійснювала окупаційна влада, вони не реалізовувалися у вакуумі, за участю в цьому процесі лише «виконавців» та «жертв». Через брак у окупантів ресурсів і особового складу актуалізувалася проблема залучення місцевого населення до адміністрування, втілення в життя наказів влади, зокрема розпоряджень стосовно різних груп населення. Позиція місцевого населення – як на індивідуальному рівні (окремих людей, учорашніх сусідів), так і на організаційному, тобто залучених на допоміжних ролях до апарату місцевої адміністрації і військово-політичного управління, – могла суттєво впливати на перебіг подій і, зокрема, розв'язання владою «циганського питання». Останніми роками починають з'являтися дослідження ¹⁴ про роль місцевих допоміжних формувань безпеки у нацистській репресивній політиці проти різних категорій населення, зокрема в «остаточному розв'язанні єврейського питання», однак питання про ступінь їхнього залучення до геноциду ромів та мотивації цього залишається відкритим. Службовців місцевої допоміжної поліції – формувань *шуцманшафту* – німці використовували для збирання, конвоювання та подекуди страти ромів. Інколи місцева поліція забезпечувала допоміжні функції арешту або збирання

¹⁵ Державний архів Рівненської області, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 221.

та конвоювання ромів до місця розстрілу, а вбивства виконували саме німецькі підрозділи.

Отже, карта № 3 містить відомості про те, хто саме вчиняв вбивства ромів. Із 140 відображених на карті випадків масових убивств ромів 56 розправ вчинені лише німецькими виконавцями (Вермахтом, айнзацгрупами поліції безпеки та СД, або стаціонарними підрозділами цих установ, або поліцією охорони порядку, або жандармерією). 26 страт було проведено німцями за участі місцевих поліцейських. У трьох випадках із ромами розправилися члени українського націоналістичного руху.

Зрештою, 15 ексекують – такі, коли місцеві поліцейські вчиняли арешти та розправи без наказу з боку німецького керівництва та участі німців, або, принаймні, у наявних джерелах про ці накази/участь не йдеться. Такі випадки мали місце принаймні з середини 1942 р. і пізніше. Фактом, який свідчить, що ініціатива вбивства виходила від місцевих управлінців або поліцейських, є те, що коли накази згори все ж були, то в документах про це завжди містяться формулювання на кшталт «на виконання розпорядження гебітскомісара», а у протоколах допитів пізніше заарештованих радянською владою обвинувачених є свідчення про те, що вони діяли на виконання наказів німецького керів-

ництва. Однак такі формулювання або свідчення наявні далеко не завжди.

Наприклад, голова Корецького району 17 листопада 1942 р. видав такий наказ місцевій поліції містечка Корець щодо проведення заходів у Богданівці (село, що належало до зони компетенції його районної управи): «Пропонується Вам негайно вислати поліцію до Богданівки й перевести виселення двох циганських родин. Майно передати під розписку старшині села Богданівки. Помешкання їх призначаються для переселенців» ¹⁵. Зрозуміло, що під «виселенням» голова району Ю. Галинський мав на увазі дещо інше, але, ймовірно, не хотів брати на себе відповідальність і прямо зазначати, які саме заходи треба було вжити щодо ромських родин, – та й поліція сама мусила вирішити, що з ними робити.

Голова чудово знав, що термін «виселення» означає вбивство цих двох родин, і цей факт допомагає розглянути рідкісний у сфері дослідження геноциду ромів випадок: простежити долю «виселених» завдяки наявності про це джерел іншого походження. З-поміж документів НДК Корецького району радянські органи зафіксували свідчення мешканки Корця, яка мешкала біля єврейського кладовища. Вона описала, що бачила взимку 1942 р., як німці вбили на кладовище кількох ромів: двох чоловіків, трьох жінок і

¹⁶ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 7021, оп. 71, д. 54, л. 16–17.

¹⁷ Прусин, А. (2007). Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев: действия и мотивации. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1, 31–59.

¹⁸ Arad, I., Krakowski, Sh., & Spector, S. (Eds.). (1989). *The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews*. New York: Holocaust Library, 267.

двох дітей 10–11 років ¹⁶. Враховуючи, що про інші випадки розправи з ромами у Корці невідомо, та інші схожі обставини, можна бути впевненим, що то були саме дві ромські родини з Богданівки. Очевидно, що (як це часто бувало) корецька поліція привезла їх до райцентру, де передала до місцевого відділення СД, службовці якого вчинили страту.

Постає запитання про те, чому місцеві районні або міські голови та шефи поліцейських відділків вважали за потрібне позбутися ромів. Відповісти на нього складно через брак джерел. До певної міри на цю ситуацію можна екстраполювати комплекс чинників (антисемітизм, лояльність до нової влади, кар'єризм і намагання вислужитися, прагнення до панування та самоствердження за рахунок вразливих людей, майнові розрахунки та вигоди, для когось – садизм, а також динаміка поступової бруталізації поведінки), що їх описав Александр Прусин у дослідженні мотивацій антиєврейських вчинків української місцевої допоміжної поліції ¹⁷, хіба що на місце антисемітизму треба помістити ромофобські упередження поліцейських. Не заглиблюючись наразі у соціально-психологічні аспекти цього питання, можна констатувати, що на середину 1942 р. ставлення до «циган» як меншини, яка підлягала знищенню, вже було усталеною складовою окупаційної політики та сприймалося місцевими колаборантами як рутинне завдання.

Карта № 4 «Документування геноциду ромів». Як і будь-яка інша тема дослідження (а можливо, ще й більше, ніж багато інших тем, з огляду на вкрай поганий рівень документації), історія геноциду ромів унаочнює нагальну потребу, по-перше, використовувати якомога ширший спектр джерел, а по-друге, до кожної з цих груп джерел ставитися критично, з урахуванням умов виникнення цих документів або свідчень і цілей, що їх мали на меті їхні автори. Повертаючись до думки, висловленої на початку статті, звернемо увагу на те, що у західній (за усієї умовності цього терміна) історіографії донедавна описували переважно ті місця страт ромів, що були відображені у німецькій документації (передусім – у звітах айнзацгруп поліції безпеки та СД). Наприклад, у «Репорті про оперативну ситуацію № 150» від 2 січня 1942 р. айнзацгрупа D звітувала з Сімферополя про розстріл, з-поміж інших, 824 «циган» у період із 16 листопада до 15 грудня 1941 р. ¹⁸ Через це в академічних дослідженнях істориків Міхаеля Циммерманна, Гюнтера Леві та ін., а також у численних популярних матеріалах Сімферополь фігурує як мало не перший приклад тотального знищення ромів на радянських теренах. Насправді ж це була лише частина історії. Залучення масиву інших джерел показало, що у перебігу масштабної акції у Сімферополі керівництво кримськотатарського «мусульманського

¹⁹ Тяглий, М. (2007). Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2 (29), 61–98.

²⁰ Тяглий, М. (Авт.-упоряд). (2013). *Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів*. Київ: Укр. центр вивч. іст. Голокосту.

²¹ За винятком вищезгаданої роботи М. Голлера. Див.: Sanders, M. R. (1995). *Extraordinary crimes in Ukraine: an examination of evidence collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R., 1942–1946*. (PhD dissertation). Ohio University, 1995; Sorokina, M. (2005). *People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 6 (4), 797–831; Feferman, K. (2003). *Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: documenting the Holocaust*. *Journal of Genocide Research*, 5 (4), 587–602; Garrard, J. (1995). *The Nazi Holocaust in the Soviet Union. Interpreting Newly Opened Russian Archives*. *East European Jewish Review*, 2, 4–30.

²² Poulsen, N. B. (2005). *War crime investigation po-sovetski? The Extraordinary State Commission and the Stalinist system of investigating Nazi crimes*. (PhD dissertation). University of Copenhagen, 129.

комітету» звернулося до командування айнзацгрупи D із проханням припинити страти ромів – принаймні тієї частини з них, хто сповідував іслам, і шеф айнзацгрупи D Отто Олендорф, не бажаючи псувати відносини з тими, кого окупанти розглядали як потенційних союзників, скасував переслідування (що, втім, не означало припинення езекуцій у віддалених місцевостях та колгоспах Криму на розсуд окремих командирів підкоманд айнзацгрупи). Тобто доля виявилася поборливою для, можливо, більшості кримських ромів ¹⁹.

В іншій публікації автор уже зробив спробу проаналізувати розмаїття джерельних комплексів, які містять відомості про широкий спектр заходів із переслідування ромів, зокрема під час фінальної екстермінаційної фази цього процесу ²⁰. Тому зараз сфокусуємося саме на останній фазі.

Передусім це документація Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх співників (далі – НДК). Довгий час відомості про ромів у документах НДК залишалися непоміченими або незатребуваними серед істориків. Це ілюструють навіть перші джерелознавчі праці про НДК. Автори цих досліджень охарактеризували ідеологічні засади та організаційні особливості роботи НДК, методи представлення

єврейських жертв, радянських військовополонених, вивезених до Німеччини «остарбайтерів» тощо. Однак роми як особлива група жертв не привернули увагу дослідників ²¹. Зауважимо, що не помітити цю групу жертв у документації НДК було неможливо. Наприклад, данський дослідник Нільс Бо Пользен зазначив, що «коли внутрішні радянські матеріали зосереджувалися на долі окремих груп жертв, то вони послідовно вказували на євреїв, циган, психічно- і фізично хворих осіб та комуністів і державних чиновників як головних жертв нацистських вбивств» ²².

Уперше основні закономірності висвітлення страждань ромських жертв у документах НДК проаналізував Мартін Голлер. Із його роботи випливає, що на первинному етапі діяльності НДК (тобто під час збирання показів свідків) про етнічну належність жертв у документах було зазначено відкрито, і на підставі свідчень очевидців цілком можливо встановити ромську ідентичність загиблих. Однак, коли на основі показань свідків відділення НДК складали акти про злочини окупантів, етнічну належність жертв часто маскували.

Як саме НДК впоралася з документуванням ромських жертв? Як уже зазначено, на сьогодні відомо про понад 140 місць масової загибелі ромів у кордонах сучасної України.

²³ Це приблизно дорівнює роботі НДК по Білорусії. Вольга Барташ зазначає, що у документах білоруського відділення НДК їй вдалося знайти відомості лише про третину місць загибелі ромів із тих, про які їй розповідали під час її польових досліджень (Bartash, Volha. (2019). Towards ethnography of archival silence: Romani memory of Nazi genocide confronts the Soviet records. *La Ricerca Folklorica*, 2, 15).

²⁴ Оpubліковані приклади див.: Тяглий, М. Переслідування та вбивства ромів, 55–59.

Документи НДК містять відомості лише про 60 із них (про решту знаємо з інших видів джерел)²³. Навіть у тих випадках, коли роми згадані як жертви, дані про них часто обмежуються одним-двома рядками (тобто лише згадкою про факт убивства) без зазначення місця, дати, кількості загиблих, обставин смерті, виконавців злочину тощо. Рідко наведено хоча б один із цих фактів. Вкрай рідко – два і більше. Лише у поодиноких випадках можна знайти докладний опис події.

У тих випадках, коли загибель ромів все ж було задокументовано, здебільшого йдеться про описи розправ над невідомими для місцевого населення ромами, кочовими – тобто людьми, які були «чужорідним», стороннім елементом для звичного ландшафту і цінностей осілих громад. Типовий зразок висвітлення цього злочину в документах умовно виглядає так: «...також німецькими окупантами поблизу такого-то населеного пункту в лісі був схоплений і розстріляний циганський табір»²⁴.

Зрозуміло, що в тих випадках, коли окупанти вбивали схоплений поблизу населеного пункту кочовий табір ромів, у НДК пізніше просто не було змоги знайти докладні відомості про чисельність жертв і їх поіменний склад, оскільки останні були невідомими місцевим мешканцям (на основі показань яких НДК і збирала відомості). Однак це не

пояснює того факту, чому свідки часто не називали (або ж НДК їх просто не фіксувала) дати страт і місця вбивств. Причиною може бути те, що загиблі кочові роми були для місцевого населення і, відповідно, співробітників місцевих відділень НДК незнайомим, «чужорідним елементом» не лише буквально, а й у значно ширшому сенсі: епізодична присутність ромів у їхньому просторі і їхнє подальше зникнення з нього не викликали у свідків відчуття втрати, яку необхідно ретельно зафіксувати.

Однак навіть у тих місцях, де вбиті роми не були кочовими, а вели осілий спосіб життя і формували невід’ємний компонент міського економічного й культурного ландшафту, документи НДК також досить часто обмежуються описом їхньої долі лише одним-двома реченнями. Згадка про ромських жертв здебільшого була лише коротким доповненням до докладних описів загибелі радянських військовополонених, компартійних і радянських активістів, членів радянського підпілля та, іноді, єврейського населення. Наведено приклади тих міст, у яких до німецького вторгнення мешкали значні ромські громади. «Навесні 1942 року була проведена реєстрація циганського населення і після реєстрації всі цигани були розстріляні», – це все, що зазначено в акті НДК про Чернігів – місто, де, за різними оцінками, було вбито від тисячі до

²⁵ ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 53, л. 2.

²⁶ Там же, оп. 72, д. 2, л. 50.

²⁷ Там же, оп. 77, д. 420, л. 138.

²⁸ Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 5, арк. 27.

²⁹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 60, д. 294, л. 118.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620, оп. 3, спр. 243а, арк. 13–15.

³¹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 61, д. 17, л. 40об.

³² Там же, оп. 65, д. 521, л. 4.

³³ Moine, N. (2008). La commission d'enquête soviétique sur les crimes de guerre nazis: entre reconquête du territoire, écriture du récit de la guerre et usages judiciaires. *Le Mouvement Social*, 222 (1), 81–109.

близько двох тисяч ромів ²⁵. Щодо м. Маріуполь після докладного опису розправи, вчиненої над місцевими євреями, згадано: «Така сама доля спіткала циганське населення міста» ²⁶. Дещо докладніше акт НДК розповідає про те, що сталося з ромами у м. Херсон: «Така сама страшна доля (як і євреїв. – М. Т.) спіткала всіх циган, що проживали в районі м. Херсона. Спочатку німці оголосили циганам, що збирають їх для відправки на батьківщину, до Румунії. Коли зібралося до 300 циган, вони були розстріляні біля міської в'язниці і звалені в ямі в районі валів» ²⁷. Щодо Євпаторії, де загинуло близько тисячі ромів, підсумковий акт комісії згадує лише, що «шляхом масових розстрілів знищено все населення [...] циган» ²⁸. У підсумковому акті НДК щодо Житомира також зазначено, що «з перших днів захоплення міста і околиць євреїв і циган ловили на вулицях і тримали їх в катівнях». Далі наведено докладні відомості про тотальні вбивства євреїв у Житомирі, після чого згадано, що «такої самої долі зазнали радянські громадяни інших національностей, зокрема цигани, росіяни й українці» ²⁹.

У деяких випадках зібрані серед свідків відомості про вбивство ромів взагалі не були внесені до підсумкових актів НДК про втрати населення. Так сталося у кримських містах Сімферополі (де загинуло понад 800 ромів) і Керчі (кілька десятків жертв), Києві

(де про вбивства ромів у Бабиному Яру згадав принаймні один свідок ³⁰, проте вони не були зафіксовані в підсумковому акті НДК).

Виняток становлять поодинокі акти, у яких загибель ромів описано докладніше: Мелітополь ³¹, Обухів Київської області ³², а також деякі маленькі населені пункти у сільській місцевості на півдні України (Херсонська область) і в степовій частині Криму, де у результаті втіленого в 1920–1930-ті рр. радянською владою «стимулювання» переходу ромів до «осілого продуктивного способу життя» ромські колгоспники складали значну частину місцевого населення.

Французька дослідниця Наталі Моне констатувала, що у тій справі, яка «стосується документування ромського питання, робота (НДК. – М. Т.) була неефективною» ³³. Чим можна пояснити такий спосіб документування долі ромів? На думку автора, таких причин декілька.

По-перше, це швидкоплинність роботи та обмеженість ресурсів місцевих відділень НДК. Останні в стислі терміни повинні були виконати величезну роботу щодо встановлення й підрахунку як чисельності вбитих і вивезених до Німеччини громадян у період окупації, так і матеріальних збитків, яких зазнало господарство.

По-друге, це відносна нечисленність ромських жертв порівняно з іншими категоріями населення. На тлі значних кількісних втрат

³⁴ Див.: Первичные материалы переписи населения СССР 1939 г. Распределение населения по занятиям и национальности (Российский государственный архив экономики, ф. 1562, оп. 336, т. 1, д. 1158–1159).

³⁵ Див.: <https://www.romarchive.eu/en/voices-of-the-victims/ukraine/>. Ситуація в інших республіках СРСР (а нині незалежних державах) принципово не відрізнялася. Щодо Білорусії таких свідчень взагалі не було подано.

єврейського та слов'янського населення (останнє часто масово гинуло в тих місцях, де окупанти вдавалися до «акцій відплати» за реальну або уявну підтримку радянського партизанського руху), а також на фоні довільних розправ з усіма, кого підозрювали в опорі окупаційному режиму, роми як окрема група жертв могли загубитися і бути не поміченими.

По-третє, мав місце і суб'єктивний фактор, пов'язаний із ромською громадою. Якщо йшлося про кочових ромів, то вони були зовсім не відомі місцевому населенню і співробітникам комісії. Якщо ж жертвами ставали місцеві роми, то це були, як правило, ремісники, різноробочі, працівники сфери обслуговування, сільськогосподарські робітники і селяни, які перебували на нижчих щаблях соціальної ієрархії. Унаслідок цього вони були малопомітними в соціально-політичній та культурній реальності передвоєнного часу, а тому їх зникнення не стало кричуще помітним для міського соціуму ³⁴. Прямим підтвердженням цього припущення є такий факт: якщо після опису загибелі партійних чи радянських функціонерів або єврейського населення в актах НДК часто наведено історії життя найбільш помітних або соціально значущих жертв, то в тих випадках, де все ж згадуються роми, не можна зустріти жодного прізвища, жодної згадки конкретної людини, яка ілюструвала б долю цієї групи.

По-четверте, роми, які пережили окупацію, майже не надавали свідчення проти нацистських злочинів (можливо, їм не дали такої можливості). У 2015–2019 рр. було реалізовано масштабний освітній онлайн-проект «РомАрхів», одна з секцій якого має назву «Голоси жертв». Завдання полягало у збиранні та представленні свідчень учілілих під час геноциду ромів, датованих безпосередньо воєнними і першими післявоєнними роками. У процесі пошуку з'ясувалося, що такі зібрані комісією свідчення по Україні можна перелічити на пальцях однієї руки ³⁵.

По-п'яте, діяльність НДК було підпорядковано внутрішньо- та зовнішньополітичним завданням. Із них випливали і дискурсивні практики, які використовували члени НДК під час складання підсумкових актів. У зовнішньополітичному вимірі завдання полягало в підготовці корпусу претензій і доказової бази для повоєнного трибуналу над нацистською Німеччиною з метою отримання репарацій. Внутрішньополітичне завдання мало на меті подальше використання документів НДК для інформування – а разом із тим і виховання – радянської аудиторії про масштаби людських втрат і матеріальних збитків, завданих війною. І зовнішньо-, і внутрішньополітичні завдання зумовлювали необхідність висвітлення звірств і геноцидних практик такими, що були спрямовані не стільки проти конкретної групи (або груп

як таких), скільки проти всього населення СРСР, будь-якої етнічної належності.

У повоєнні роки для створення оповіді про умови життя під час окупації як «сировину» влада використовувала найрізноманітніші дані. Зрозуміло, це були не лише матеріали НДК. Проте, як основне джерело, з якого документальні відомості надходили до публічного простору, вони формували певне поле, тональність, тематику і кут зору для створення подальших масових продуктів про війну, окупацію, збитки і втрати в цей період.

Іншим важливим масивом джерел для вивчення долі ромів під час окупації є судово-слідчі справи тих, кого після війни звинувачували у «зраді Батьківщини». Завдяки позитивним змінам, які в останні роки відбуваються в Україні в архівній галузі, на сьогодні серед десятків тисяч архівно-слідчих справ, що зберігаються в архіві Служби безпеки України в Києві та архівах обласних управлінь СБУ, було виявлено 50 справ, у яких матеріали та обвинувальні висновки містять згадки про злочини проти ромського населення.

Важливість цих джерел для вивчення геноциду ромів важко переоцінити. Понад третину фактів масових убивств ромів встановлено на основі цих матеріалів. Останні мають низку особливостей, які змінювалися

залежно від періоду, коли відбувалося слідство. Справи воєнного часу і перших повоєнних років характеризуються особливою стислістю. Приблизно три чверті наявних справ припадають на ранній післявоєнний період. Вони становлять дуже об'ємну, але якісно менш змістовну інформацію. У перші повоєнні роки слідчі першочергово цікавилися діями підслідних проти активу компартії і радянських функціонерів, військовополонених, підпільників і партизан – іншими словами, усіх, хто чинив опір окупаційному режиму. Злочини проти євреїв і ромів також документувалися. Однак у цьому випадку слідчі не прагнули до фіксації подробиць. Точні дати, місце і час злочину в цих описах часто не згадано або зафіксовано вкрай приблизно (інколи вони розходяться з даними, встановленими місцевою НДК). Окрім того, слідству було важливо довести факт злочину, але воно дуже рідко намагалося встановити його мотив. Сьогодні це позбавляє нас можливості відповісти на запитання про те, чому місцеві поліцейські іноді здійснювали арешти і розправи над ромами навіть без чіткого наказу з боку німецького керівництва (згідно з документами, це близько половини всіх випадків убивств ромів за участі місцевої поліції). Важливо зауважити і те, що з 50 справ, у яких розглядали вбивства ромів, лише в трьох було зафіксовано свідчення самих ро-

мів (тих, кому вдалося вижити, або їхніх родичів).

Слідчі матеріали 1950-х і особливо 1960-х рр. та пізніше, коли в СРСР прокотилася «друга хвиля» покарань тих, кого звинувачували у співпраці з окупаційним режимом, стали значно об'ємнішими, докладнішими і ретельнішими. У цей період реконструкцію дій підслідних здійснювали не лише за допомогою протоколів допитів обвинувачених, свідків і очних ставок, а й нових жанрів слідчої роботи. Наприклад, застосовували «протоколи відтворення обставин» (що передбачали виїзд обвинуваченого або свідків на місце злочину і фото- й картофікацію його показань та показань свідків), а також здійснювали ексгумації останків жертв і їх подальшу медичну експертизу. Наостанок зазначимо, що тимчасом як документацію НДК вже добре опрацьовано, матеріали радянських органів безпеки та правосуддя продовжують надходити до наукового обігу, і це уможливило відкриття нових фактів злочинів щодо ромів, а також перегляд статистики жертв.

Поряд зі свідченнями про вбивства, які відклалися у вигляді документів державних організацій, громадських установ або воєнних підрозділів та зберігаються в архівних закладах, величезний пласт інформації про ці події ще й донині лишається у пам'яті

безпосередніх учасників тих трагічних подій або їхніх нащадків. Це можуть бути як самі роми, яким пощастило вижити, їхні діти або онуки, з якими вони ділилися своїми спогадами, так і неромські свідки того, що відбувалося навколо, – представники українського, російського, польського населення та інших етнічних груп, що мешкали поруч і навіть могли бути якимось способом залучені до подій, у яких роми фігурували як жертви.

Упродовж останніх десятиліть дедалі активніше використовують метод «усної історії» – інтерв'ювання свідчень учасників різних історичних подій. Розвинулися різноманітні методики як фіксування усноісторичних свідчень, так й інтерпретації отриманих записів. Такі інтерв'ю відіграють важливу та корисну роль як додаткові джерела у реконструюванні якомога детальнішої та всебічної картини подій.

Однак усноісторичне дослідження має й інші завдання. На відміну від джерел, створених державними, громадськими, військовими діячами, свідчення, що їх надають пересічні люди, персоналізують історичний досвід та переміщують знання про масштабні суспільні процеси у площину особистісного переживання та сприйняття очима конкретного учасника. Записані розповіді людей містять їхні власні оцінки, передають

унікальний досвід, що його набула людина («інформант», або «респондент»). Інтерв'ю розповідають не лише про події, пов'язані з життям респондента, а й про те, як він сприймав виклики навколишнього середовища і як реагував на них, допомагають створити уявлення не лише та не стільки про самі події минулого, а й про те, як людина оцінює минуле, та, головне, що пам'ятає про ті пережиті часи – а отже, це допомагає краще зрозуміти думки, оцінки та мотивації учасників історичного процесу та його наслідки для суспільства й окремих людей, і тим самим краще пояснити формування їхньої ідентичності.

Утім, в Україні особистий досвід ромів почали фіксувати досить пізно, коли багато безпосередніх учасників подій уже пішли з життя. Це було зумовлено кількома факторами. Зокрема, тим, що, на відміну від інших груп жертв націонал-соціалістичного режиму, доля нечисленної, невливової та значною мірою маргіналізованої ромської громади майже не привертала уваги наукового товариства, яке довго не давало собі ради з тим, чим саме історія геноциду ромів може доповнити наше розуміння життя в умовах екстремі. Додалися й інші чинники, які можна визначити як суб'єктивні: через своєрідність соціального становища більшості ромів та особливості їхньої культури пам'я-

ті – як персональної, так і колективної, – самі роми не були достатньо наполегливими у спробах об'єктивувати набутий трагічний досвід і поділитися ним із навколишнім суспільством. Мемуарів ромів із теренів Радянського Союзу, які пережили геноцид та записали свої спогади, на жаль, украй небагато.

З-поміж спроб зібрати свідчення тих ромів, які вціліли в роки геноциду, варто назвати такі проєкти. У 36 країнах світу, зокрема в Україні, діяв масштабний проєкт фонду «Ті, хто пережили Шоа», який заснував кінорежисер С. Спілберг. Найбільшою групою, у якій на відео записували спогади, були євреї, що вціліли під час Голокосту, однак у різних країнах було також зібрано 408 свідчень ромів (близько 150 інтерв'ю – у пострадянських країнах)³⁶. Попри те, що певна кількість свідчень викликають критичні зауваження (для запису інтерв'ю з ромами не завжди застосовували відповідну методику, рівень підготовки інтерв'юєрів не відповідав вимогам роботи з ромськими інформантами), все ж в умовах, коли катастрофічно бракує історичних джерел із цієї теми, «ромська частина» колекції фонду цінується на вагу золота³⁷. Потрібно згадати самовіддану роботу російського ромознавця Ніколая Бессонова, який записував життєві історії ромів, зокрема досвід періоду Другої світової війни, в Білорусі, Росії та Україні. Свідчення

³⁶ Докладніше про кількісні та якісні показники «української» частини цієї колекції відеосвідчень, зокрема записаних у ромів інтерв'ю, див.: Ленчовська, А. (2009). Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 2 (6), 114–123.

³⁷ Свідчення з цієї колекції, записані у ромів, які пережили геноцид на окупованих Німеччиною теренах України, були транскрибовані та представлені на вебсайті Українського центру вивчення історії Голокосту, див.: <http://romagenocide.com.ua/usnoistorychni-svidchennya-romiv-yaki-perezhyly-henotsyd/>.

³⁸ Докладніше про діяльність асоціації «Яхад – Ін унум» див.: <http://www.yahadinunum.org/>.

³⁹ Зберігаються в архіві УЦВІГ.

і спогади представників місцевого населення, які на власні очі бачили переслідування нацистами ромів (як і євреїв та інших груп жертв), фіксують співробітники французької організації «Яхад – Ін Унум» під керівництвом католицького священника Патріка Дебуа ³⁸. Завдяки проєктам Українського центру вивчення історії Голокосту також у різні роки було записано понад 50 свідчень ромів і неромських свідків геноциду ³⁹.

Процес пошуку та запису таких свідчень – непроста справа. Насамперед, у багатьох місцевостях, де за джерелами відомо про масові вбивства ромів під час окупації, сучасного ромського населення немає. Тож навіть якщо документально випадки масових убивств зафіксовано, спогади про знищених ромів не збереглися, позаяк немає тих ромів, яким пощастило вижити (через тотальність убивств), немає неромських свідків, а головне – немає каналів передання пам'яті про них (пам'ятних знаків, могил із позначкою етнічної належності жертв тощо). У деяких інших місцевостях – протилежна ситуація: ромське населення і нині живе на тих місцях, що відомі як місця масової загибелі ромів. Здавалося б, серед сучасних ромських жителів можна знайти тих, хто зберігає в пам'яті спогади про події років війни. Однак за ближчого розгляду та намагання встановити контакт із потенційними інформантами

з'ясовується, що роми, які сьогодні мешкають у цих місцях, оселилися тут уже у повоєнні часи, зокрема, після Указу Верховної Ради СРСР 1956 р., за яким радянська влада намагалася примусити ромів до осілого способу життя. Тож не всі сучасні ромські громади відчують історичний зв'язок із тим ромським населенням регіону, яке жило там напередодні Другої світової. Одним із чинників, що заважають шукати ромських інформантів та записувати свідчення, є також певна замкнутість, притаманна частині ромського населення, та невдалі спроби встановити довірливі відносини з представниками громади і респондентами.

Записані інтерв'ю містять важливу, часом – унікальну інформацію про перебіг подій у різних регіонах окупованої України, критерії ставлення до ромів із боку нацистської влади, про спроби вижити та стратегії порятунку ромів, про їхні реакції на переслідування та поведінку навколишнього населення, про подальшу долю тих, хто пережив винищення, про наслідки, які залишив геноцид у свідомості та поведінці ромів, та способи їхнього пам'ятання про трагедію. Не останньою чергою вони стають у пригоді для виявлення місць вбивств. І хоча з очевидних причин від більшості інформантів не варто очікувати точних відомостей про дати та місця розправ, склад каральних органів,

⁴⁰ Assmann, Jan. (2011). *Cultural memory and early civilization. Writing, remembrance and political imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 34–41.

кількість жертв та обставини вбивств, тим не менш, вони можуть суттєво доповнити карту місць масової загибелі. Щонайменше 17 таких місць, як показує карта, відомі лише з мемуарів, спогадів і свідчень. Те, що ці 17 випадків масових вбивств не відображені ані в німецькій, ані у радянській документації, свідчить або про міру ретельності фіксування таких злочинів як окупантами, так і радянською владою, або про недостатнє опрацювання дослідниками цих джерельних комплексів.

Як можна помітити на карті № 4, випадки, коли маємо щодо окремого місця відомості більше ніж з одного джерела, – нечисленні. Із понад 140 місць лише 19 є такими, інформація з яких походить з двох джерел; у трьох випадках – із трьох джерел. Про решту ми знаємо лише з одного джерела. Така велика кількість місць слабо задокументованих місць підкреслює нагальність подальшого пошуку різноманітних документів, спогадів і свідчень.

Карта № 5 «Увічнення пам'яті ромських жертв». На відміну від попередніх, ця карта подає просту статистику: лише 11 місць масової загибелі ромів із понад 140 відомих місць облаштовані пам'ятниками або пам'ятними знаками, які містять інформацію, що роми були жертвами (або одною з груп жертв) цього місця.

У науковій літературі з проблематики соціальної пам'яті вже багато написано про важливість «місць пам'яті» у процесі збереження суспільних уявлень про історичні події. Вже аксіоматичною виглядає, наприклад, теза Яна Ассманна про можливість розподілу соціальної пам'яті на «комунікативний» і «культурний» підвиди, з тією різницею між ними, що тимчасом як перший базується на усній комунікації, трансформується та згасає через кілька поколінь, другий шляхом використання інструментів збереження та репрезентації убезпечує знання про минуле від зникнення⁴⁰. Зрозуміло, що пам'ятники загиблим є головним – хоча й далеко не єдиним – засобом у палітрі інструментів для цього.

Отже, позначення лише 8 % відомих місць загибелі певної спільноти свідчить про вкрай недостатній – якщо не сказати «жахливий» – стан меморіалізації страждань цієї спільноти. Чи втілює український уряд послідовну політику пам'яті щодо геноциду ромів? Чи держава підтримує дослідження та вшанування пам'яті геноциду ромів? Чи громадянське суспільство та неурядові організації залучені до цього процесу? Чи самі українські роми пам'ятають, що з ними сталося під час Другої світової війни?

Щоб відповісти на ці запитання, потрібно розглянути загальну ситуацію в культурі пам'яті та національної меморіальної полі-

⁴¹ Див.: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>.

⁴² Долганов, П. (2015). Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1 (13), 9–49.

тики в сучасній Україні. Зокрема, чи пам'ять про геноцид ромів має місце в рамках уявлень про минуле, які існують в українському суспільстві?

Після здобуття незалежності в 1991 р. українське суспільство не було монолітним: проєвропейські, націоналістичні та прорадянські (певною мірою – проросійські) настрої конкурували між собою. Відповідно, також різнилося сприйняття минулого. Втім, у ситуації конкуренції моделей пам'яті досвіду ромів лишалося замало місця. І прорадянська, і націоналістична моделі схильні маргіналізувати його. Для тих, хто сповідує перше, вони не становлять окремої групи, призначеної нацистами на повне знищення; їх можуть розглядати лише як активну частину загальнорадянського опору «німецько-фашистським загарбникам» або як «мирних радянських громадян». Для других геноцид ромів теж не є особливим явищем, яке слід вшанувати, оскільки ядро українського визвольного руху передбачало етнічну гомогенізацію історичного простору, як фізичного, так і символічного.

У 2004 р. український парламент створив правову основу для вшанування пам'яті геноциду ромів в Україні: за ініціативою двох депутатів від комуністичної партії Парламент ухвалив окрему постанову, яка встановлювала 2 серпня як день вшануван-

ня пам'яті ромських жертв в Україні ⁴¹. Сама назва цього акта, а також те, як його було ухвалено, свідчать про те, що він був прийнятий без ретельної експертної підготовки ⁴². Запропонований у постанові день назвали «Міжнародним днем жертв голокосту ромів» (sic!). В історичній преамбулі цього акта зазначено: «За роки Другої світової війни гітлерівські фашисти разом із своїми прислужниками, здійснюючи расистську політику етноциду, вивезли з окупованих країн і спалили у концтаборах близько 500 тисяч ромів». Це – яскраве свідчення «екстерналізації» геноциду ромів; про сотні та тисячі ромів, розстріляних на околицях українських міст та сіл, у постанові не йшлося. Кабінету Міністрів спільно з регіональною владою рекомендувалося «розробляти дії, спрямовані на дослідження масштабу, кількості жертв та місць гітлерівського етноциду ромів під час Другої світової війни, а також вшанувати пам'ять депортованих та вбитих представників цієї етнічної меншини». Однак упродовж наступних років систематичну діяльність, рекомендовану та передбачену законом, майже не проводили, усе лишалося на папері. Місцева влада вважає за краще лише приєднуватися до пам'ятних церемоній і публічних заходів, які зазвичай ініціюють і за організацію яких несуть відповідальність неурядові організації.

⁴³ Войтенко, О. (2009). Геноцид ромів у навчальних курсах МОН України та неформальні практики увічнення трагедії в освітянському процесі. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 2 (6), 141–147.

Те саме стосується сфери освіти. Олександр Войтенко, фахівець у галузі формальної та неформальної освіти, зазначив, що «єдине згадування про ромів, у контексті расової політики Третього райху, містять підручники з Всесвітньої історії, Історії України для 10 класу. Проте з цих підручників ми не дізнаємося: чому євреї? Чому роми? Чому саме їх було “обрано” жертвами? І звідки вони, взагалі, з’явилися в Україні, коли про них не було жодних згадувань упродовж навчання?»⁴³.

У більшості випадків, навіть згадуючи геноцид ромів, автори підручників пишуть про це побіжно і не підкреслюють расовий характер нацистської антиромської політики. З’явившись на узбіччі державної освітньої системи, викладання геноциду ромів усе ще залишається там, із деякими поодинокими знаками символічного характеру, що надають цій темі урядові структури.

Отже, щоб коротко розглянути історію виникнення тих одинадцяти пам’ятників загиблим ромським жертвам, варто спочатку окреслити основних «агентів пам’яті», які в Україні працюють у сфері комеморації геноциду ромів, та їхні просвітницькі ініціативи. Основні «агенти пам’яті» – це передусім неурядові організації (НУО). Діяльність НУО відбувається за трьома напрямками (для зручності поділимо їх на три групи, але зауважи-

мо, що цей поділ є досить умовним, оскільки ці ініціативи здебільшого є результатом взаємозв’язку та співпраці):

1. Ініціативи ромських НУО, що реалізуються самостійно або у співпраці з неромським неурядовим сектором власним коштом або за донорської підтримки міжнародних чи іноземних фондів. Без сумніву, нинішні ромські етнокультурні НУО та їхніх лідерів можемо розглядати як основних агентів пам’яті, зацікавлених у пам’ятанні геноциду, переданні цього травматичного досвіду широкому суспільству та впровадженні цих знань в український історичний наратив як на академічному, так і на популярному рівнях. Їхню пам’ять уже не можна називати «приглушеною» (як це було у повоєнному часі або у пізньорадянському періоді). Подібно до того, що польський соціолог Славомір Капральський демонстрував щодо ромської спільноти в Європі, зокрема в Польщі, українські роми сьогодні дедалі більше залучаються до публічних церемоній вшанування пам’яті та процесу «винаходу традицій» комеморації, наскільки це дають змогу ресурси.

2. Дослідницькі та освітні ініціативи неромських акторів. У цьому випадку ініціативи належать українським (столичним або регіональним) НУО, які шукають та забезпечують фінансування своїх проєктів за донор-

ської підтримки міжнародних чи іноземних фондів. Представники ромської громади можуть бути залученими до таких проєктів. Наприклад, НУО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) за останні тринадцять років за підтримки різних (переважно – німецьких) фондів реалізував п'ять проєктів, у яких геноцид ромів був або центральним, або вагомим компонентом.

3. Ініціативи закордонних інституцій або місцевих осередків міжнародних установ, які передбачають освіту, пов'язану з висвітленням геноциду ромів. Вони знаходяться в Україні місцевих партнерів із громадянського сектору для реалізації певного проєкту. Наприклад, українське відділення Міжнародного фонду «Відродження» у Києві, серед іншого, має «Ромську програму», яка в основному зосереджена на соціальних та правових питаннях, але також охоплює гуманітарну сферу. Ця організація спонсорувала поїздки кількох українських студентів ромського та неромського походження на щорічну церемонію вшанування пам'яті 2 серпня у Кракові-Аушвіці.

Навіть за першого погляду на акторів у цій сфері можемо помітити, що державних органів серед них немає, а їхня участь у цьому процесі зводиться до пасивних ритуалізованих дій.

Наявні пам'ятники можна умовно поділити на три групи, які значною мірою спів-

відносяться з вищеописаними агентами пам'яті у сфері комеморації геноциду ромів. Перша – ті, які постали як результат комеморативних зусиль саме ромської громади, за підтримки інших груп суспільства. Друга – ті, спорудження яких було ініційовано місцевими громадами або окремими групами, іноді – але не завжди – за участю ромів. Треті – ті, встановлення яких було результатом ініціатив, які виходили від закордонних або міжнародних організацій, за участю місцевих НУО.

Найяскравішим прикладом першої групи є «Ромська кибитка». Довга історія встановлення меморіалу ромам, загиблим у Бабиному Яру (Київ), є найбільш показовою. Бабин Яр у Києві – місце, відоме своєю трагічною історією, де протягом 1941–1943 рр. були вбиті здебільшого євреї, але також роми, радянські військовополонені, українські націоналісти, православні священники, радянські та націоналістичні підпільники, пацієнти психіатричної лікарні, заручники, а також усі, кого окупанти вважали «підозрілими» та «небажаними елементами».

Ще в 1995 р. Київське міське товариство ромів «Романіпе» у співпраці з архітектором та скульптором Анатолієм Ігнащенком спроектували пам'ятник ромам у Києві. Пам'ятник із заліза був створений на пожертви ромів у вигляді кибитки кочових ромів. Фундамент для споруди був готовий, і пам'ятник

збиралися поставити на постамент. Раптом це заборонила міська адміністрація, яка стверджувала, що новий пам'ятник «не відповідає зоні охоронюваного ландшафту», не беручи до уваги зусилля ромської громади та громадську підтримку. Через кілька років пам'ятник вивезли до Кам'янця-Подільського і поставили там у передмісті міста над ярмом. У 2006 р. було створено Національний заповідник «Бабин Яр», однак ця установа не вжила заходів для повернення пам'ятника. У Бабиному Яру не було жодного пам'ятника ромам до 2009 р., коли ромська громада знову зібрала кошти та встановила невеликий меморіальний знак із написом: «На цьому місці буде встановлено пам'ятник жертвам Голокосту ромів». У червні 2011 р. цей невеликий пам'ятник у Бабиному Яру знищили невідомі. Розслідування результатів не принесло. Незабаром ромська громада поставила менший камінь з іншим написом, який цього разу не містив обіцянки про спорудження майбутнього меморіалу. Було зазначено тільки: «В пам'ять про ромів, розстріляних у Бабиному Яру».

Лише до 75-ї річниці різанини в Бабиному Яру український уряд запровадив низку заходів та інвестував зусилля та кошти у створення такого спільного меморіального простору. Зокрема, за підтримки Міністерства культури пам'ятник «Ромська кибитка»

повернули до Києва та урочисто відкрили у Бабиному Яру 23 вересня 2016 р.

Типологічно до першої групи можна віднести також пам'ятник у Чернігові. Він був відкритий на околиці міста в урочищі Подусівка – там, де упродовж окупації загинули кілька груп жертв, зокрема роми. За радянських часів на цьому місці було зведено помпезний знеособлений радянський меморіал «Жертвам фашизму», але 2007 р. ромська громада, базуючись на показах очевидців, вирішила додати до нього пам'ятник, який би відкрито позначав етнічність однієї з груп жертв. Пам'ятник було виготовлено та встановлено зусиллями ромської міської організації «Романо дром» за підтримки фонду народного депутата О. Фельдмана. Останній приклад цієї групи – набагато скромніший пам'ятний хрест, що його було встановлено 2011 р. за ініціативи ромської організації Волині «Терне рома» у селі Видерта Камінь-Каширського району Волинської області. Пам'ятник позначає символічну могилу, адже реальне місце поховання приблизно 60 ромів було за кількасот метрів далі в лісі, його місце розташування невідомо.

Друга група пам'ятників – це ті, спорудження яких було ініційовано місцевими громадами або окремими групами, іноді за участі ромів. Їх також об'єднує те, що жодне з цих місць не є місцем загибелі лише ромів.

Як правило, ці місця являють собою локальні Бабини Яри, роми на цих місцях були однією з груп жертв, і тому, коли місцеві громади або громадські організації бралися за впорядкування занедбаних упродовж років місць масових поховань, то відповідно до норм сучасної меморіальної культури усіх жертв було названо окремо, а не узагальнено під евфемізмом «мирні радянські громадяни» тощо, як колись. Це пам'ятний хрест загиблим ромам біля с. Вільшанка Лубенського району Полтавської області, який було зведено за ініціативи Лубенського козацтва та інших громадських організацій, де загинули понад 300 ромів. У 30 метрах від нього розташований пам'ятний камінь радянським військовополоненим, яких у великій кількості тут убили. Це також меморіальний комплекс в урочищі Пирогова Левада Лубенського району Полтавської області, де разом із кількома десятками ромських жертв покояться вбиті радянські активісти та євреї: усі ці групи жертв зазначені на плитах та інформаційному стенді біля центральної споруди меморіалу. До цієї групи належить і одна з трьох масових могил у м. Літин Вінницької області, де загинули євреї, радянські військовополонені та роми. Пам'ятник було встановлено на початку 2000-х рр. коштом представників єврейської громади м. Бостон (США), вихідців із Літина. Біля с. Остроуш-

ки Шосткинського району Сумської області також у 2006–2011 рр. було споруджено комплекс із п'яти пам'ятників на, відповідно, п'яти братських похованнях. Ініціатива виходила з місцевого осередку Комуністичної партії. Жертвами тут були понад 800 військовополонених, комсомольців, партизан і підпільників (найбільша група), 174 євреї, а також 365 мешканців села Белоусівка, за підозрених у зв'язку з партизанами. Однією з груп жертв були також, за різними джерелами, від 150 до понад 500 ромів. Вони також як одна група згадані на гранітній дошці одного з пам'ятників. Один пам'ятний знак у цій групі стоїть окремо. Це – пам'ятний камінь, встановлений в урочищі Западня біля села Красненьке Кривоозерського району Миколаївської області. Він був споруджений 2012 р. на місці розстрілу ромів, депортованих із Румунії, за фінансової підтримки голови місцевого фермерського господарства.

У 2019 р. у трьох населених пунктах Житомирської області з'явилися пам'ятники на місцях масових поховань ромів – у с. Іванопіль Чуднівського району, с. Дівошин Овруцького району та с. Калинівка Олевського району. Ці пам'ятники формують третю групу, адже відрізняються від інших як за ініціативою (ті, хто їх спорудив), так і за способом візуальної, архітектурної, естетичної та освітньої концепції, які при цьому були

⁴⁴ Докладніше про проєкт див.: <http://protecting-memory-ua.org/>.

застосовані. Ініціатором та спонсором коштів на облаштування цих місць була закордонна урядова установа – берлінський фонд «Меморіал убитим євреям Європи» (який, звісно, реалізовував проєкт у співпраці з українськими НУО та місцевими органами влади), що зумовило масштабність і багатоаспектність цієї ініціативи: історико-дослідна робота про обставини трагічної події, освітня діяльність із місцевими громадами для забезпечення знань про загибель ромів у кожному населеному пункті та контекст цього явища, масштабне висвітлення церемоній відкриття у вітчизняних та закордонних медіа, просвітницьких та культурних каналах ⁴⁴.

Як можна легко помітити, незважаючи на різницю у типах та обставинах виникнення пам'ятників, усі три групи поєднує одна сумна обставина: жоден із них не був ініційований та втілений державними органами, відповідальними за роботу в галузі культури та збереження пам'яті про минуле України. Про геноцид ромів у сучасній Україні пам'ятають у специфічний спосіб і неоднозначно. У контексті непослідовної політики пам'яті, у ситуації боротьби між «пострадянським» і «націоналістичним» дискурсами історії та відтінками цих моделей динаміка поширення пов'язаної з геноцидом ромів пам'яті все ж є позитивною, але це заслуга передусім неформальної освіти та заходів зі вшанування

пам'яті, розроблених НУО, і вона охоплює невеликий сектор суспільства. Пам'ять про геноцид ромів ініціюють лише поодинокі актори у сфері культурної пам'яті, як-от активісти ромської громади та експерти з НУО.

Висновки та перспективи. Наведені карти, на думку автора, можна розглядати як певний поштовх для руху вперед не лише у заповненні «білих плям» і прогалин у дослідженні геноциду ромів та візуалізації кількох значущих аспектів цієї теми. Тимчасом як деякі з них лише відображають відомі зі знайдених джерел обставини геноциду та надають матеріал для подальших досліджень, інші – особливо остання карта – стимулюють до практичних кроків у напрямі меморіалізації жертв геноциду, який довгий час був непоміченим і забутим.

Складових теми геноциду ромів, які потребують дослідження та візуалізації, можна навести набагато більше. Тому ці карти вважатимемо лише першим кроком. Зупинимося докладніше на перспективах подальшого розроблення цього питання. Наприклад, перша карта показує кількість і розташування місць масового вбивства, тобто демонструє просторовий аспект цього явища, – але не пропонує його часового виміру. Тобто, висвітлюючи статичну та статистичну картину геноциду, карти не відображають динаміку нацистської антиромської політики, через

що поза увагою лишаються питання її ескалації, себто розгортання у часі. Такі відомості, своєю чергою, допомогли би пролити світло на процес ухвалення рішень щодо ромів німецькою окупаційною владою та її різними гілками. Так само попереду як дослідження, так і картографування питання про надання допомоги переслідуваним ромам із боку місцевого населення. Тобто для створення комплексної картини геноциду можливо відобразити на картах не лише ті місця, де роми загинули, а й ті, у яких вони вижили (наприклад, коли неромські сусіди попередили їх про наближення акції, або коли місцеві органи врядування приховали від окупаційної адміністрації, що роми меш-

кають на їхній території). Зрештою, двомірні карти «спрацюють» ефективніше, якщо отримають додаткові виміри та інтерактивні інструменти, що можна досягти шляхом використання їх онлайн та застосування гіперпосилань, коли при натисканні на назву конкретного населеного пункту відвідувач освітнього або музейного інтернет-ресурсу мав би можливість ознайомитися з відсканованими архівними джерелами, усноісторичними свідченнями, спогадами очевидців, сучасним виглядом місць загибелі тощо. На переконання автора, такий напрям має бути наступним етапом використання представлених карт.

Таблиця «Відомості про вбивства ромів на теренах окупованої України»

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ					
1	сmt Літин	13 червня 1942 р.	Від 76 до 150 осіб	Невідомо	Невідомо
2	Козятин	Червень 1942 р.	20 осіб	Невідомо	Невідомо
3	Ліс біля м. Жмеринка	Весна 1942 р.	До 20 осіб	Кочові	Підрозділ Вермахту
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ					
4	с. Шіловода	2 червня 1942 р.	64 особи	Невідомо	Німецька жандармерія
5	Камінь-Каширський	Серпень 1942 р.	Понад 100 осіб	Невідомо	Невідомо
6	с. Бахів Ковельського району	Серпень 1942 р.	Близько 150 осіб	Невідомо	Невідомо
7	Ратне	1942 р.	158 осіб	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
8	с. Заболоття Ратнівського району	Навесні 1943 р.	Близько 55 осіб	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
9	с. Видерта Камінь-Каширського району	1943 р.	50–60 осіб	Невідомо	Невідомо
10	Локачі, зібрані з навколишніх районів	17 квітня 1942 р.	114 осіб або 112 осіб	Імовірно, зібрані з навколишніх сіл	Німецький підрозділ та місцева допоміжна поліція

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
11	с. Кисилин Локачинського району, розстріляні «неподалік від єврейського поховання»	Після серпня 1942 р.	«2 вози»	Осілі, працівники колгоспу	Місцева допоміжна поліція
12	Берестечко (біля будівлі райкому партії в саду)	Листопад 1942 р.	60 осіб	«Зібрані з району»	Німецькі окупанти та місцева поліція
13	Сільська рада Піски у с. Берестечко	Січень–лютий 1942 р.	195 осіб та 20 підвод	Невідомо	Невідомо Заарештовані місцевою поліцією
14	с. Колодниця Ковельського району	Невідомо	Близько 10 осіб	Невідомо	«Бандерівці»
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ					
15	Нікополь	Листопад 1941 р.	Табір	Невідомо	Невідомо
16	Кривий Ріг	Червень 1942 р.	Група	Невідомо	За розпорядженням гебітскомісара Фріка
17	с. Широке Криворізького району	1943 р.	300 осіб	Невідомо	Невідомо
18	Покровськ	Грудень 1942 р.	40 осіб	Невідомо	Жандармерія та місцева допоміжна поліція

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ					
19	Бахмут	Кінець лютого 1942 р., а також квітень 1942 р.	Кілька десятків осіб (у квітні – 1 родина, 8 осіб)	Невідомо	Зондеркоманда 4b
		Березень–квітень 1942 р.	200 сімей (900 осіб)	Невідомо	За участю місцевої поліції
20	Маріуполь	1942 р.	Щонайменше 40 осіб	Осілі	Зондеркоманда 10a
ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ					
21	с. Михайлівка Михайлівського району	5 жовтня 1941 р.	48 осіб	Депортовані роми з Бессарабії	Невідомо
22	сmt Пришиб Михайлівського району	21 жовтня 1941 р.	60 осіб	Депортовані роми з Бессарабії	Невідомо
23	сmt Молочанськ Токмацького району	15 грудня 1941 р.	81 особа	Невідомо	Імовірно, дільнична команда 31 з айнзацгрупи Гальбштадт та самооборона з фольксдойче
24	Гуляйполе Гуляйпільського району (колгосп «Заповіт Леніна»)	10 січня 1942 р.	17 осіб	Невідомо, імовірно – осілі роми-колгоспники	Айнзацкоманда 12
25	Мелітополь	Січень 1942 р.	Близько 100 осіб	Невідомо	Зондеркоманда 10a

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
26	с. Пологи Пологівського району	Лютий 1942 р.	Близько 300 осіб	Роми, зібрані з усього району	Айнзацкоманда 12
		Кінець лютого 1942 р.	15 осіб	Невідомо	Загін СД
27	с. Розівка Розівського району	Літо 1942 або 1943 р.	Табір	Кочові	Невідомо
28	с. Преображенка	Квітень 1942 р.	14 осіб	Мешканці с. Юрківка Оріховського району; розстріляні за колгоспом «Червоний Гай»	Місцева допоміжна поліція
ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ					
29	Малин Житомирської обл.	Червень 1942 р.	300 осіб	Невідомо	Невідомо
30	с. Іванопіль Чуднівського району	Травень або червень 1942 р.	40–80 осіб	Кочові	Команда СД із Бердичева за допомоги місцевої поліції
31	с. Калинівка Олевського району	Невідомо	32 особи	Кочові	Невідомо
32	Житомир, ліс на захід від с. Богунія (нині частина Житомира)	Липень 1942 р.	7–8 ромських родин	Мешканці міста	Були зібрані міською поліцією
33	с. Дівошин Овруцького району	Літо 1942 р.	Понад 80 осіб	Кочові	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
34	Чуднів	1942 р.	7 осіб	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
35	с. Бараші Ємільчинського району	Листопад 1942	Одна ромська жінка	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
36	Між с. Варва та Тетерівом	Жовтень 1941 р.	32 особи	Кочові	Підрозділ зондеркоманди 10b
КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ					
37	Кропивницький	1942 р.	Близько 1000 осіб	Невідомо	Зіпо
38	с. Тернова Балка Компаніївського району	Невідомо	Близько 30–40 осіб	Кочові	Загін СД (4 особи), місцеві охоронці тюрми СД та охоронці табору «Тернова балка»
39	с. Цибулеве Знам'янського району	Влітку 1943 р.	19 осіб	Кочові	місцева допоміжна поліція
40	Зернорадгосп ім. Леніна біля с. Новоукраїнка Новоукраїнського району, розстріляні за 2 км від радгоспу	Кінець травня 1942 р.	72 особи	Осілі працівники радгоспу	Німецька жандармерія та місцева допоміжна поліція
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ					
41	Васильків (звезені з усього району)	Травень 1942 р.	52 родини	Невідомо	Загін СД та жандармерія, а також місцева поліція
42	Обухів, розстріляні у силосній ямі біля колгоспу «9 Січня»	Серпень 1942 р.	Близько 250 осіб	Осілі, місцеві колгоспники	Німецька жандармерія та місцева допоміжна поліція

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
43	Київ. Бабин Яр	1941–1942 рр.	3–5 таборів, а також близько 100 мешканців міста	Кочові, осілі	Невідомо (імовірно, СД Києва)
44	Корсунь-Шевченківський	Наприкінці 1941 – на початку 1942 р.	14 ромів (дві родини)	Невідомо	Німецька жандармерія за участю місцевої поліції
45	Біла Церква	Невідомо	Близько 50	Невідомо	Невідомо
КРИМ					
46	Сімферополь	3 15 листопада до 15 грудня 1941 р.	824 особи	Осілі (мешканці «Циганської слобідки»)	Айнзацгрупа D
47	Алушта	Початок грудня 1941 р.	Група	Невідомо, імовірно – осілі	Зондеркоманда 11b за участю місцевих поліцейських
48	Керч	29 грудня 1941 р.	Група	Невідомо	Невідомо (імовірно – польова жандармерія)
49	Феодосія	Грудень 1941 р.	10 осіб, 20 осіб зі Старого Криму	Осілі (мешканці Феодосії, зареєстровані міською управою)	Зондеркоманда 10b
50	Євпаторія	Початок 1942 р.	Група	Осілі (мешканці «Циганської слобідки»)	Загін зондеркоманди 11b

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
51	с. Октябрьське Красногвардійського району	15 січня 1942 р.	14 осіб	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
52	с. Найдьонівка Красногвардійського району	15 січня 1942 р.	14 осіб	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
53	Старий Крим	Лютий 1942 р.	Дві родини	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
54	с. Прозрачне Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.).	32 особи	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
55	с. Стальне Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.)	14 осіб	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
56	с. Просторне Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.)	2 особи	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
57	с. Бородіно Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.)	2 особи	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
58	сmt Азовське Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.)	30 осіб	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
59	с. Мартинівка Джанкойського району	Травень 1942 р.	32 особи	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
60	Джанкой	Весна 1942 р.	165 осіб	Осілі	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ					
61	Рава-Руська	Липень–серпень 1942 р.	30 осіб	Невідомо	Оперативна команда 1 роти 133 поліцейського батальйону
		Червень–липень 1942 р.	200 осіб	Невідомо	Невідомо
62	Городок	Кінець червня 1942 р.	25 осіб	Невідомо	Німецька жандармерія
63	Самбір	Червень 1943 р.	Невідомо	Невідомо	Невідомо
64	Львів	Влітку–восени 1942 р.	Близько 100 осіб	Кочові	Невідомо
65	Ромський хутір поблизу сіл Плоске та Галівка Старосамбірського району	Осінь 1943 р.	Кілька родин	Осілі	Загін СБ ОУН
МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ					
66	Миколаїв	Січень 1942 р.	Близько 200	Невідомо	Айнзацкоманда 5
		Кінець серпня 1942 р.	Велика група	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
67	с. Веселинове Веселиновського району	Червень 1943 р.	Близько 100 осіб	Невідомо	Німецький загін, конвоювала місцева допоміжна поліція
68	с. Красеньке Кривоозерського району	Невідомо	Невідомо	Невідомо	Загинули від голоду і холоду
69	с. Пересадівка Вітовського району	1941– 1942 рр.	Табір	Кочові	Німецький підрозділ
70	Широколанівка Веселинівського району	Кінець серпня 1941 р.	50–60 осіб	Осілі	Айнзацкоманда 12b
ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ					
71	с. Новосільське Ренійського району	Улітку 1941 р.	Група осіб	Кочові	Німецький загін
72	с. Григорівка Ширяївського району	1941 р.	Одна родина	Осілі	Німецький загін та місцева поліція з фольксдойче
73	Андрієво-Іванівка Миколаївського району	Серпень 1941 р.	70 осіб	Кочові	Німецький загін
74	смт Березівка	30 серпня 1941 р.	6 осіб	Невідомо	Німецький загін
75	с. Яснопілля (кол. Ліхтенфельд)	Перша половина листопада 1943 р.	6 осіб	Невідомо (імовірно, місцеві колгоспники)	Німецький загін

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ					
76	Пирятин	18 травня 1942 р.	163 ромів та євреїв (з них – 25 ромських родин)	Невідомо	Зондеркоманда ОД «Плат»
77	Зіньків	1942 р.	61 особа	Невідомо	Імовірно, 303-й поліцейський батальйон
78	с. Чутове Чутівського району	Невідомо	Група	Невідомо	Невідомо
79	Кобеляки Кобеляцького району	Лютий 1943 р.	25–27 осіб, 76 осіб	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
80	с. Вільшанка Лубенського району	Квітень 1943 р.	Близько 250 осіб	Невідомо	Невідомо
		Невідомо	18 осіб	Кочові	Невідомо
		Невідомо	3 вантажні авто (близько 50 осіб)	Кочові	Невідомо
81	Урочище Рибки на околицях м. Лубни	Листопад 1941 р.	Група	Невідомо	Невідомо
82	Нові Санжари	Грудень 1942 р.	25 осіб (5 родин)	Кочові	Німецька жандармерія
83	с. Макухівка Полтавського району	Невідомо	«Циганський табір»	Кочові	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ					
84	Сарни	26 серпня 1942 р.	Близько 200 осіб	Невідомо	Німецький загін за допомоги допоміжної поліції
85	с. Воронки Володимирецького району	Невідомо	15 осіб	Кочові («проживающие в лесах»)	Невідомо
86	Корець	Друга половина листопада 1942 р.	2 родини	Осілі	Місцева допоміжна поліція м. Корець («переселені» з с. Богданівка Корецького району)
87	с. Гуменники Рівненського району	Невідомо	Невідомо	Невідомо	Невідомо
88	с. Новомалин Острозького району	Жовтень 1943 р.	До десяти	Осілі (приїхали до села за два місяця до того)	СБ ОУН Острозького району
89	с. Острожець Млинівського району, розстріляні у парку села	До жовтня 1942 р.	До десяти осіб	Невідомо	Невідомо
90	Дубно	1942 р.	Одна родина	Невідомо	Невідомо
91	с. Бистричі Березнівського району	1942 р.	Група до десяти осіб	Кочові	Невідомо
СУМСЬКА ОБЛАСТЬ					
92	Суми	Середина 1942 р.	Близько 30 осіб	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
93	Кролевець	9 січня 1943 р.	32 або 46 осіб	Осілі	Місцева допоміжна поліція
94	с. Балаклія Балаклійського району	Невідомо	Близько 50 осіб	Невідомо	Невідомо
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ					
95	Кременець	7 жовтня 1942 р.	20 осіб	Кочові	Невідомо
ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ					
96	Харків	Невідомо, імовірно листопад 1942 р.	Кілька сімей	Невідомо	Невідомо (імовірно, місцева допоміжна поліція)
97	с. Мартинівка Красноградського району, у лісо-посадці біля села	Невідомо	До 10 осіб	Кочові	Невідомо
ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ					
98	Херсон	Травень 1942 р.	Близько 300 осіб	Осілі («проживаючих в районі г. Херсона»)	Підрозділи айнцацгрупи D
		Серпень–листопад 1942 р.	Близько 50 осіб	Невідомо	Невідомо
		Улітку та восени 1942 р.	Група	Невідомо	Невідомо
		Квітень 1942 р.	Близько 300 осіб	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
99	Берислав	1942 р.	12 осіб	Невідомо	Німецька жандармерія
100	с. Старосолдатське Баштанського району	10 серпня 1942 р.	Група	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
101	с. Новодмитрівка Генічеського району	Листопад 1941 р. або 2 березня 1942 р.	5 осіб (2 сім'ї)	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D та місцеві поліцейські
102	сmt Сиваське Новотроїцького району	6 травня 1942 р.	Понад 30 осіб	Осілі колгоспники	Районна допоміжна поліція
103	с. Бехтери Голопристанського району	13 травня 1942 р.	18 осіб	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D за участю місцевої поліції
104	с. Павлівка Генічеського району	20 травня 1942 р.	14 осіб	Осілі, місцеві жителі	Жандармерія та місцева поліція
105	с. Преображенка Чаплинського району	27 травня 1942 р.	4 особи	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
106	с. Іванівка Чаплинського району	Травень 1942 р.	22 особи	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
107	сmt Чаплинка	Невідомо	3 родини (9 осіб)	Невідомо	Невідомо
		Травень 1942 р.	19 осіб	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
108	сmt Каланчак Каланчацького району	Травень 1942 р.	20–26 осіб	Осілі, працівники колгоспу	Підрозділ айнзацгрупи D та місцеві поліцейські
		Червень 1942 р.	13 осіб (2 родини)	Осілі, працівники колгоспу	Підрозділ айнзацгрупи D та місцеві поліцейські
		Невідомо	45 родин	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D та місцеві поліцейські
109	с. Новокиївка Каланчацького району, у протитанковому рові	Травень 1942 р.	24 особи	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
		Невідомо	15 осіб	Невідомо	Невідомо
		Невідомо	Близько 40 осіб	Невідомо	Невідомо
110	Скадовськ	Весна 1942 р.	Група	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
111	с. Червона Поляна Чаплинського району	Березень 1942 р.	2 родини (6 осіб)	Невідомо (імовірно, працівники колгоспу)	Невідомо
112	с. Костогризове Олешківського району	Лютий 1942 р.	15 осіб	невідомо (імовірно, місцеві колгоспники)	Німецький підрозділ та місцева допоміжна поліція
113	Між селами Велика Олександрівка та Мала Олександрівка Великоолександрівського району	1941–1942 рр.	Група	Невідомо (імовірно, працівники колгоспу)	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
114	с. Хрестівка Чаплинського району	1941– 1942 рр.	Група	Невідомо (імовірно, працівники колгоспу)	Невідомо
115	с. Гола Пристань Голопристанського району	1941– 1942 рр.	Група	Невідомо (імовірно, працівники колгоспу)	Невідомо
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ					
116	Хмельницький	На початку 1943 р.	Родина ромів із п'ятьох осіб	Кочові	Місцева допоміжна поліція
117	Деражня	Невідомо	До 450 осіб	Осілі	Невідомо
118	Нова Ушиця, «на садибі школи глухонімих»	Наприкінці 1942 р.	Одна родина	Невідомо	Невідомо
119	с. Кутки Берездівського району	Серпень 1943 р.	14 осіб	Кочові	Районна жандармерія та місцева допоміжна поліція
120	Маків Дунаєвецького району	Влітку 1943 р.	Близько 50 осіб	Невідомо (імовірно – кочові)	Місцева допоміжна поліція
121	с. Берездів Славутського району	Невідомо Липень 1942 р.	Невідомо (імовірно – кілька- десять), 20 осіб	Невідомо Кочові	Невідомо Затримані біля с. Кутки Берездівського району

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
122	с. Ярмолинці	Улітку 1942 р.	П'ять родин, загалом 20 осіб	Кочові	Службовці дільничної поліції з села Антонівка (нині – Хмельницький район) за наказом жандармерії
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ					
123	Сміла	Невідомо	Близько 200 осіб	Невідомо	Невідомо
124	Новоукраїнка	Початок вересня 1941 р.	6 осіб	Невідомо	Штаб айнзацгрупи С
		Узимку 1941–1942 рр.	50 осіб, 6 родин	Кочові	1-ша рота 69 резервного батальйону Невідомо
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ					
125	Чернігів	Кінець серпня та 30 вересня 1942 р.	Невідомо, імовірно – близько 1100 осіб	Принаймні частина – осілі мешканці Чернігова, решта – зібрані з навколишніх сіл	Поліція безпеки та СД
126	с. Бирине	Грудень 1942 р.	Не менш ніж 80 осіб	Невідомо	Німецькі жандарми та місцева допоміжна поліція
127	с. Остроушки	6 січня 1943 р.,	387 осіб,	Невідомо	Невідомо
		1943 р.	150 осіб	Невідомо	Німецький підрозділ
128	с. Горбове Новгород-Сіверського району	26 січня 1943 р.	40 осіб	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
129	Новгород-Сіверський (у лісі за містом)	Наприкінці 1942 р.	130–140 осіб	Невідомо, імовірно – місцеві осілі мешканці	Німецький загін із Чернігова та місцева поліція
130	Прилуки	25 вересня 1942 р.	5 осіб (відомі імена)	Колгоспники колгоспу ім. Петровського с. Журавка	Загін СС
131	Борзна	30 жовтня 1942 р.	10 осіб	Невідомо	Невідомо
132	с. Рябухи Талалаївського району	Березень 1943 р.	Кілька осіб	Місцеві колгоспники	Місцева допоміжна поліція
		24 жовтня 1942 р.	3 особи	Місцеві колгоспники	Невідомо
133	с. Зубахи Ріпкинського району	Листопад 1942 р.	7 осіб	Невідомо	Невідомо
134	сmt Корюківка Корюківського району	Листопад 1942 р.	12 осіб	Невідомо	Невідомо
135	с. Городище Бахмацького району	Березень 1943 р.	16 осіб	Осілі, працівники колгоспу	Невідомо
136	с. Атюша Коропського району	18 березня 1943 р.	5 осіб	Невідомо	Невідомо
137	с. Бірки Козелецького району	Невідомо	6 осіб	Невідомо	Невідомо
138	Остер	Невідомо	9 осіб	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
139	Ніжин	Осінь 1942 р.	15 осіб (1 родина)	Осілі	Місцева допоміжна поліція
140	Бахмач	Серпень–вересень 1942 р.	5–6 ромських родин	Осілі, працівники колгоспу	Місцева допоміжна поліція
141	Любеч	15 квітня 1942 р.	16 осіб	Кочові	Місцева допоміжна поліція
142	с. Іванівка Чигиринського району	Літо 1942 р. (влітку 1943 р).	27 осіб	Осілі працівники колгоспу	Загін СД

References

Arad, I., Krakowski, Sh., & Spector, S. (Eds.). (1989). *The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews*. New York: Holocaust Library.

Assmann, Jan. (2011). *Cultural memory and early civilization. Writing, remembrance and political imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bartash, Volha. (2019). Towards ethnography of archival silence: Romani memory of Nazi genocide confronts the Soviet records. *La Ricerca Folklorica*, 2, 13–28.

Bauer, Yehuda. (1992). Correspondence: Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*, 25 (4), 513–552.

Bauer, Yehuda. (1998). Gypsies. In Yisrael Gutman, & Michael Berenbaum (Eds.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (pp. 441–445). Bloomington: Indiana University Press.

Bessonov, N. (2006). Genocid cygan Ukrainy v roky Velikoy Otechestvennoy vojny. In *Roma v Ukraini. Istorychnyi ta etnokulturnyi rozvytok tsyhan (roma) Ukrainy (XVI–XX st.)*. *Materialy kruhloho stola*. Sevastopol: Veber, 4–28 [in Russian].

Bessonov, N. (2006). Genocid cygan Ukrainy v roky Velikoy Otechestvennoy vojny. In *Roma v Ukraini. Istorychnyi ta etnokulturnyi rozvytok tsyhan (roma) Ukrainy (XVI–XX st.)*. *Materialy kruhloho stola*. Sevastopol: Veber, 4–28 [in Russian].

Browning, Christopher. (2004). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Dean, M. (2000). *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York: St. Martin's Press.

Dereiko, I. I. (2012). *Mistsevi formuvannia nimetskoi armii ta politsii u Raikhskomisariati "Ukraina" (1941–1944 roky)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Avtonomnoi Respubliky Krym, f. R-1289, op. 1, spr. 5, ark. 27.

Dolhanov, P. (2015). Formuvannia ta implementatsiia memorialnoho zakonodavstva Ukrainy u sferi vshanuvannia pam'iaty zhertv henotsydiv i podolannia yikhnikh naslidkiv. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (13), 9–49.

Feferman, K. (2003). Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: documenting the Holocaust. *Journal of Genocide Research*, 5 (4), 587–602.

Finder, G., & Prusin, A. (2004). Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust. *East European Jewish Affairs*, 34:2, 95–118.

Garrard, J. (1995). The Nazi Holocaust in the Soviet Union. Interpreting Newly Opened Russian Archives. *East European Jewish Review*, 2, 4–30.

Gilbert, Martin. (2009). *The Routledge Atlas of the Holocaust*. Abingdon: Routledge, 187.

Golczewski, F. (1998). Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften. In W. Benz (Hrsg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (s. 173–196). Berlin.

Gosudarstvennyy arhiv Rossijskoj Federacii, f. 7021.

Hancock, Ian. (1996). Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust. In Alan S. Rosenbaum (Ed.), *Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide* (pp. 39–64). Oxford: Westview Press.

Holler, M. (2009). *Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944)*. Heidelberg.

Kruglov, A. (2009). Genocid cygan v Ukraine v 1941–1944 gg.: statistiko-regional'nyj aspekt. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (6), 112 [in Russian].

Lenchovska, A. (2009). Videosvidchennia Instytutu Fondu Shoa yak dzherelo do vyvchennia ta vykladannia istorii romiv Ukrainy u period 1941–1944 rr. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (6), 114–123 [in Ukrainian].

Lewy, Guenter. (1999). Gypsies and Jews under the Nazis. *Holocaust and Genocide Studies*, 13 (3), 383–404.

Lewy, Guenter. (2000). *The Nazi persecution of the gypsies*. Oxford; New York: Oxford University Press.

Lutz, Brenda Davis, & Lutz, James M. (1995). Gypsies as Victims of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 9 (3), 346–348.

Margalit, Gilad. (2000). The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies. *Romani Studies*, 5 (10, No. 2), 185–210.

Martynenko, T. (2013). Ukrainska dopomizhna politsiia v okruzi Lviv-misto: shtrykhy do sotsialnoho portreta. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*, 48, 152–167 [in Ukrainian].

Milton, Sybil. (1991). Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*, 24 (4), 375–387.

Milton, Sybil. (1992). Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933–1945. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 5 (2, No. 1), 1–18.

Moine, N. (2008). La commission d'enquête soviétique sur les crimes de guerre nazis: entre reconquête du territoire, écriture du récit de la guerre et usages justiciers. *Le Mouvement Social*, 222 (1), 81–109.

Pervichnye materialy perepisi naselenija SSSR 1939 g. Raspredelenie naselenija po zanjatijam i nacional'nosti (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv jekonomiki, f. 1562, op. 336, t. 1, d. 1158–1159).

Pohl, D. (2002). Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden. In G. Paul. (Hg.), *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (s. 205–234). Göttingen.

Poulsen, N. B. (2005). *War crime investigation po-sovetski? The Extraordinary State Commission and the Stalinist system of investigating Nazi crimes*. (PhD dissertation). University of Copenhagen, 129.

Prusin, A. (2007). Ukraynskaia polytsyia y Kholokost v heneralnom okruhe Kyev: deistvyia y motyvatsyy. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1, 31–59 [in Russian].

Radchenko, Yu. (2011). “Ioho choboty ta esesivska forma buly zabryzkani krov’iu...”: taiemna polova polit-siia, polit-siia bezpeky ta SD, dopomizhna polit-siia u ter-ori shchodo yevreiv Kharkova (1941–1943 rr.). *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (10), 46–86 [in Ukrainian].

Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki, f. 1562, op. 336, tom 1, d. 1158–1159.

Sanders, M. R. (1995). *Extraordinary crimes in Ukraine: an examination of evidence collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R., 1942–1946*. (PhD dissertation). Ohio University, 1995.

Sorokina, M. (2005). People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 6 (4), 797–831.

Stone, Dan. (2020). Ideologies of Race: The Construction and Suppression of Otherness in Nazi Germany. In Simone Gigliotti, & Hilary Earl (Eds.), *A Companion to the Holocaust* (pp. 59–74). Hoboken, NJ.

Tyaglyy, M. (Ed.). (2013). *Peresliduvannia ta vbyvstva romiv na terenakh Ukrainy u chasy Druhoi svi-tovoi viiny: Zbirnyk dokumentiv, materialiv ta spohadiv*. Kyiv: Ukr. tsentr vyvch. ist. Holokostu [in Ukrainian].

Tyaglyy, M. (2007). Chingene – zhertvy Holokosta? Nacistskaja politika v Krymu v otnoshenii cygan, 1941–1944. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2 (29), 61–98 [in Russian].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4620, op. 3, spr. 243a, ark. 13–15.

Voitenko, O. (2009). Henotsyd romiv u navchal-nykh kursakh MON Ukrainy ta neformalnipraktyky uvichnennia trahedii v osvitianskomu protsesi. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (6), 141–147 [in Ukrainian].

Zimmermann, Michael. (1996). *Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische “Lösung der Zigeunerfrage”*. Hamburg: Christians.

Zimmermann, Michael. (2001). The National Socialist “Solution of the Gypsy Question”: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation. *Holocaust and Genocide Studies*, 15 (3), 416.

Zimmermann, Michael. (2008). Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933–1942. In *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism* (pp. 9–21).

Mikhail Tyaglyy

MAPPING THE GENOCIDE OF ROMA IN UKRAINE (1941–44) AND THE MEMORY OF IT

Over recent years, during a number of projects carried out by the Ukrainian Center for Holocaust Studies, evidence have been identified about more than 140 sites of mass murder of Roma in the German-occupied areas of Ukraine. In result, five maps were compiled which are presented in the article. The maps fill up the gaps in the cartography and historiography on the subject of Roma genocide, and allow us to illustrate and answer the following questions that are urgent in describing the bitter fate of the Roma population of Ukraine: (1) Location of Roma killing sites (which is important to apprehend the scope, regional features and statistical aspects of the Roma genocide in Ukrainian territory); (2) The distribution between nomadic and settled Roma victims, according to available sources (which is important given the conceptual discussions in historiography on the principles of the Nazi “Gypsy” policies; the predominance of the settled victims convincingly demonstrates that in perpetrators’ mindset the racial and ideological motivations prevailed over notions of “asociality” of individual Roma); (3) Distribution between German perpetrators and local accomplices in crimes against Roma (which is important in the context of the attitude of the local population towards the persecuted Roma, and the degree of initiative of local governments and auxiliary police in genocidal actions); (4) The institution that documented the crimes (which is important from the perspective of the agency and state policies on documenting crimes against Roma people – particularly, documentation completeness and representativeness – and thus shaping of public opinion about it); (5) Availability of memorials at the killing sites of Roma victims, or indication of Roma among the victims (which is important in the context of the formation of social memory of Roma genocide and the presence / absence of “cultural memory” tools to commemorate victims). Each map is accompanied by commentary of what method was used to compile it, as well as analysis of the scholarly meaning of the information presented. Be the maps used together or separately, they carry the potential for use in research, educational, or museum activities.

Keywords: Genocide, Roma (Gypsies), Nazi occupation, mapping, collaboration, Second World War, commemoration.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.171>

УДК 698::726(477.25)Андріївська церква

Ігор Нетудихаткін,

кандидат історичних наук, завідувач сектору «Музей “Андріївська церква”»

Національного заповідника «Софія Київська»

e-mail: hatkin@ukr.net

«У ПОШУКАХ РАСТРЕЛЛІ...» (РЕСТАВРАЦІЯ АНДРІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У 2009–2020 рр.)

Наприкінці 2020 року київську Андріївську церкву було відкрито після тривалої реставрації (2009–2020). Філософія реставраційних робіт цього десятиліття була підпорядкована ідеї «повернення Растреллі». Крім того, прослідковується певна «тяглість», адже під час попередньої масштабної реставрації 1979–1988 років автентичний вигляд (за колекцією оригінальних креслень Растреллі) було повернено екстер'єру храму (передусім куполам). Авторству Растреллі належить також проєкт внутрішнього опоярження Андріївської церкви. Тож усі роботи мали на меті повернути максимально автентичний вигляд храму. Їх виконували реставратори науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» і ТОВ «ЕКСТЕР'ЄР-БУДСЕРВІС» (генеральний підрядник). Неофіційно роботу було поділено на чотири блоки з промовистими назвами – «Метал», «Камінь», «Дерево» та «Живописне полотно».

Ключові слова: Андріївська церква, реставрація, Київ, Франческо Бартоломео Растреллі.

Рис. 1. Андріївська церква на тлі панорами Подолу. 2020 р.

Якщо «шукати» у Києві архітектурну пам'ятку, зведену за проектом архітектора зі справді світовим іменем, то споруджена в середині XVIII ст. за кресленнями італійця Франческо Бартоломео Растреллі Андріївська церква є поза конкуренцією (рис. 1).

Ф.-Б. Растреллі народився у родині збіднілого флорентійського дворянина у Парижі в 1700 р. (рис. 2). Вже у 16-річному віці, разом із батьком, відомим скульптором Карло Растреллі, юний Франческо переїхав до Санкт-Петербурга, де згодом став архітектором. На час фундації Андріївської церкви російською імператрицею Єлизаветою Петрівною у 1744 р. Ф.-Б. Растреллі вже обіймав посаду обер-архітектора – головного архітектора

Рис. 2. Графічна реконструкція герба роду Растреллі з порталу «Armoriale delle famiglie italiane»

Растреллі писав про Київ: «В місті Київ, Українській провінції, я звів велику муровану церкву»

велетенської держави (рис. 3). У Санкт-Петербурзі він уславився передусім спорудженням Зимового палацу та Смольного монастиря (рис. 4–5).

Свого часу Андріївську церкву

Рис. 3. П'єтро Ротарі. Портрет Франческо Бартоломео Растреллі. Полотно, олія. 1756–1762. Державний Російський музей, Санкт-Петербург

Рис. 4. Зимовий палац у Санкт-Петербурзі. Сучасне фото

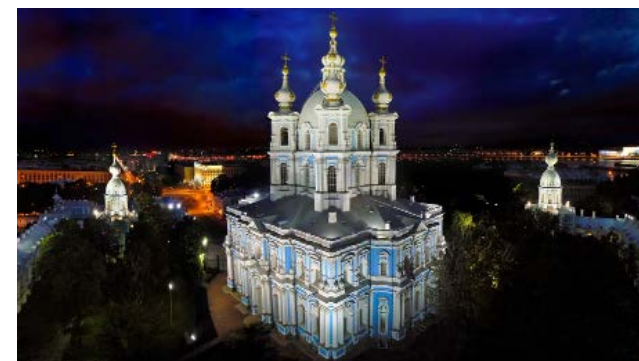

Рис. 5. Смольний монастир у Санкт-Петербурзі. Сучасне фото

¹ Батовский, З. (2000). *Архитектор Растрелли о своих творениях*. Санкт-Петербург: Студия Александра Зимины, 99.

Рис. 6. Михайло Сажин. Церква апостола Андрія Первозванного. Акварель. 1840-ві рр. Національний художній музей України, м. Київ

Рис. 7. Рундальський палац. Латвійська республіка

з куполом та чотирма вежами у формі дзвіниць»¹ (рис. 6).

Важливо наголосити, що Растреллі створив проект, який визначив не тільки зовнішні обриси Андріївської церкви, великий італієць також є автором проекту її внутрішнього убранства. Річ у тім, що інтер'єр Андріївської церкви – це єдиний у світі повністю збережений інтер'єр сакральної пам'ятки, що був створений за проектом Растреллі. Цей факт збільшує значення Києва на «мапі» творчого спадку архітектора, чий творіння представлені не тільки в Російській Федерації та Україні, а й у Латвійській Республіці – Рундальський палац, Мітавський палац (рис. 7–8).

Рис. 8. Мітавський палац. Латвійська республіка

Доля «творчого спадку» Растреллі у Києві була непростю. Лихоліття війн, брак коштів на ремонт і реставрацію не раз

Рис. 9. Загальний вигляд Андріївської церкви періоду ремонтно-реставраційних робіт 1895 р. Джерело: Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-978. В. Іваненко, В. Корнеєва. Додаток № 3 до «Історичної довідки». УСНРПУ. 1979 р. Машинопис, фото

створювали загрози для фізичного існування пам'ятки. Інколи до цих негараздів долучалися навіть атмосферні явища! Зокрема, 24 квітня 1892 р. удар блискавки пошкодив верхи Андріївської церкви. Ремонтно-реставраційні роботи з відновлення куполів храму тривали у 1894–1895 рр. (рис. 9). Утім, коли реставрація наближалася до завершення, у київській пресі

Рис. 10.
 Андріївська
 церква. Фото
 1903 р.
 Джерело:
 Андреевская
 церковь
 в Киеве.
 Постройки
 Гр. Растрелли.
 (1903).
Мир искусства,
 1, 37–48

² Нетудихаткін, І. (2016). *Андріївська церква у часи настоятеля Федора Тітова (1896–1918)*. Київ: Самміт-Книга, 78–80.

³ Дегтярьов, М., & Корнеєва, В. (1999). *Андріївська церква*. Київ: Техніка, 78–88.

Рис. 11–12.
 Ремонтно-
 реставра-
 ційні роботи
 1979–1988 рр.
 в Андріївській
 церкві

«вибухнув» нечуваний скандал. На думку громадськості, конфігурація верхів Андріївської церкви змінилася і відреставровані куполи не відповідали перинному задуму Растреллі. При київському генерал-губернаторові було створено спеціальну «Комісію», і розпочалися пошуки оригінальних креслень архітектора. Утім, їх результати були невтішними: креслень Андріївської церкви часів Растреллі тоді віднайти не вдалося. З огляду на це, у 1896 р. було прийнято рішення повернути куполам той вигляд, який вони мали до початку реставрації 1894–1895 рр. Голова «Комісії» історик Олексій Мердер зазначав, що до удару блискавки куполи Андріївської церкви були «якщо не тотожні, то близькі Растреллієвим»² (рис. 10).

Однак болюче питання зняте не було... Без оригінальних креслень Растреллі важко було сказати, чи саме такий вигляд мали куполи Андріївської церкви у середині XVIII ст. Тож упродовж багатьох років сприйняття верхів храму в руслі тези Мердера («якщо не тотожні, то близькі Растреллієвим») кидало густу тінь на

пам'ятку. Значення храму як такого, що повною мірою виражав творчий задум великого зодчого, було поставлено під сумнів.

Віднайденьня оригінальних креслень Андріївської церкви середини XVIII ст. стало результатом співпраці ленінградських учених Юрія Денисова та Андрія Петрова і шведського дослідника Бйорна Хенріха Хальстрьома. На початку 60-х рр. XX ст. останній дослідив колекцію креслень Растреллі в музеї «Альбертина» (Відень, Австрія) та повідомив радянських учених про наявність у ній оригінальних креслень Андріївської церкви 1752 р. Їх копії були доставлені у Київ. Автентичний вигляд екстер'єру храму (передусім куполам) повернули під час наймасштабнішої реставрації Андріївської церкви радянської доби – у 1979–1988 рр.³ (рис. 11–13). У цей час Андріївська церква вже мала музейний статус (із 1968 р. Музей «Андріївська церква» входить до складу Національного заповідника «Софія Київська»).

У добу незалежної України питання планової реставрації Андріївської церкви у Києві було внесено до комплексної програми збереження об'єктів Національного заповідника «Софія Київська» на 2003–2010 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 624 та Указом Президента України В. А. Ющенка від 31 грудня 2005 р. № 1881 /2005 «Про невідкладні заходи

Рис. 13.
Андріївська
церква після
завершення
реставра-
ційних робіт
1979–1988 рр.

щодо відродження Софії Київської як загальнонаціонального духовного центру».

Утім, у 2008 р. питання реставрації Андріївської церкви перетворилося з планового у нагальне. Причиною став нестабільний характер Андріївського пагорба: пам'ятка фактично почала «з'їжджати» у Дніпро, що засвідчував моніторинг пам'яткоохоронців (рис. 14).

Рис. 14. Пресконференція «Аварійний стан подолано. Реставрацію розпочато» на паперті Андріївської церкви. 8 жовтня 2015 р. На фото: перший заступник міністра культури України Ігор Ліховий, головний архітектор Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація» Лариса Цяук і перший заступник генерального директора Національного заповідника «Софія Київська» Вадим Кириленко

Проект реставрації Андріївської церкви було підготовлено у 2008–2010 рр. відповідно до Генерального договору № 72/06 (від 24 вересня 2008 р.) на розроблення проектної документації «Протиаварійні та ремонтно-реставраційні роботи по Андріївській церкві», що було підписано між Національним заповідником «Софія Київська» (генеральний замовник) та українсько-французьким спільним підприємством «Основа-Солсиф» (генеральний проектувальник). Проект передбачав проведення комплексних ремонтно-реставраційних робіт, його почали реалізовувати у 2009 р.

На першому етапі робіт (2009–2017) було зміцнено Андріївський пагорб, на якому височить храм, щоб зняти з порядку денного питання про фізичне існування пам'ятки. Комплекс заходів зі зміцнення пагорба та фундаментів Андріївської церкви передбачав, зокрема, облаштування армованих сталевим каркасом буронабивних паль у підніжжя пагорба, укріплення схилів пагорба нагелями зі сталевими стрижнями, спорудження бетонного підпапертного приміщення для підвищення стійкості подіуму церкви, зміцнення ґрунтової основи під підмурками церкви й стилобату джет-колонами, облаштування принципово нової дренажної сис-

Рис. 15. Зміцнення Андріївського пагорба буронабивними палями. 2009 р.

Рис. 16. Початок зведення залізобетонної підтримувальної плити паперті. 2009 р.

Рис. 17. Укладання рулонів газону на Андріївському пагорбі. 2011 р.

теми, а також заходи з благоустрою пагорба (рис. 15–18).

Роботи з реставрації екстер'єру Андріївської церкви належали до другого етапу комплексних ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятці (2015–2017 рр.). 17 серпня 2015 р. між Національним заповідником «Софія Київська» і ТОВ «ЕКСТЕР'ЄР-БУДСЕРВІС» було укладено Генеральний договір, який передбачав завершення робіт зі зміцнення та облаштування благоустрою Андріївського пагорба, проведення реставрації фасадів, паперті та сходів Андріївської церкви. 16 листопада 2015 р. Андріївську церкву закрили для відвідування, на фасадах храму встановили риштування.

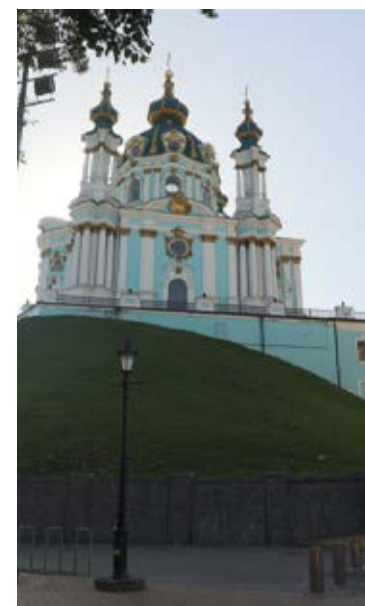
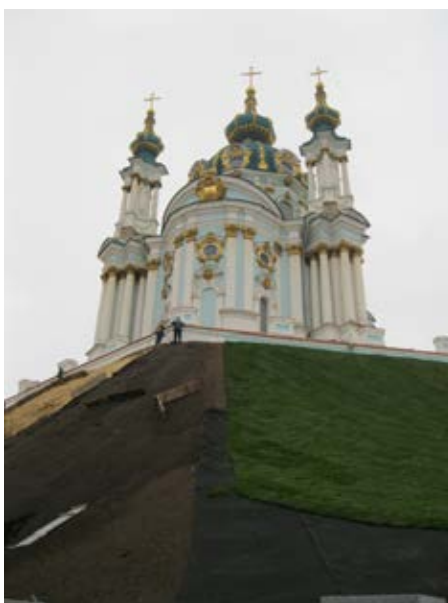

Рис. 18. Пагорб Андріївської церкви після завершення робіт із благоустрою

Серед іншого процес реставрації екстер'єру Андріївської церкви передбачав низку цегельних, штукатурних і малярних робіт на фасадах. Зокрема, на бічних куполах храму було відновлено елементи ліпного декору, очищено позолоту на литих чавунних елементах. Паралельно із роботами на фасадах відбулася перша в історії ґрунтова реставрація чавунних сходів середини ХІХ ст., що ведуть на паперть Андріївської церкви. Кожну сходинку демонтували, відреставрували й повернули на її історичне місце після ремонту та укріплення майданчиків сходів. Після завершення робіт із реставрації огорожі паперті та сходів, зняття риштувань із фасадів

Рис. 19. Бурі патьоки на стіні від позолоченого декору люкарни. 2015 р.

Рис. 20. Стан ліпного декору та отинькованої поверхні декоративних веж церкви. 2015 р.

та встановлення сучасної системи зовнішнього освітлення храму оглядовий майданчик Андріївської церкви урочисто відкрили для відвідування (до Дня Незалежності України – 24 серпня 2017 р.) (рис. 19–26).

Рис. 21. Стан ліпного декору та отинькованої поверхні декоративних веж церкви (після реставрації). Червень 2015 р.

Рис. 22. Маркування чавунних плит сходів під час демонтажу для реставрації. Листопад 2015 р.

Рис. 23. Реставрація чавунних плит сходів Андріївської церкви у підпапертному просторі. Лютий 2016 р.

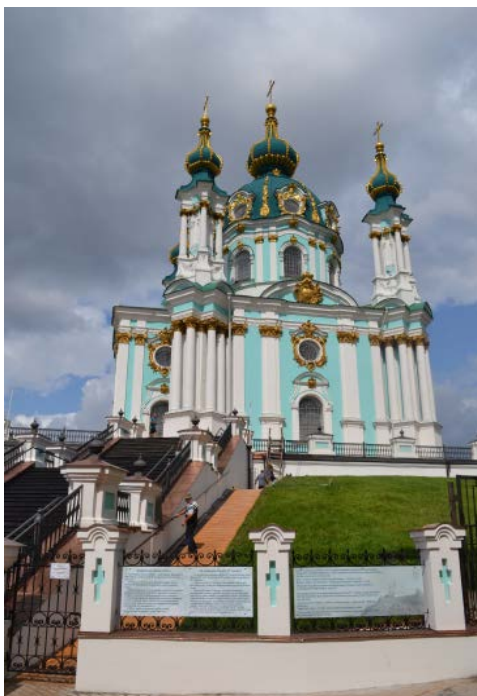

Рис. 24. Фінішне покриття сходів Андріївської церкви. 2017 р.

Рис. 25. Чавунні сходи
Андріївської церкви. 2017 р.

Рис. 26. Загальний вигляд
Андріївської церкви після
завершення реставрації екстер'єру.
Південний фасад. 2017 р.

У жовтні 2016 р. розпочався третій етап ремонтно-реставраційних робіт в Андріївській церкві, якій передбачав відновлення її інтер'єрів (2016–2020). Головною ідеєю цього етапу стало повернення внутрішнього опорядження церкви до того вигляду, у якому його задумав архітектор Ф.-Б. Растреллі у середині XVIII ст. (рис. 27).

Філософії «повернення Растреллі» було підпорядковано всі роботи в інтер'єрі, які виконували реставратори науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» і ТОВ «ЕКСТЕР'ЄР-БУД-СЕРВІС» (як генерального підрядника). У розмовах між собою реставратори умовно поділяли роботу на чотири блоки з промовистими назвами – «Метал», «Камінь», «Дерево» та «Живописне полотно».

Рис. 27. Риштування біля іконостасу
Андріївської церкви. 2020 р.

⁴ Нетудихаткін, І. (2019). Історична довідка на тему: «Металеві петлі від втрачених дверей Андріївської церкви (датування в контексті “еволюції” вхідної групи до храму)». Київ: Національний заповідник «Софія Київська», 11–13. В Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська» (ТЗ-42360/2).

Рис. 28–29. Тамбур Андріївської церкви.
Фото до початку реставрації

«Метал»

На початку реставраційних робіт в інтер'єрі, одразу за чавунними вхідними дверима 1900 р. був розташований дерев'яний тамбур, споруджений у 1950-ті рр. ⁴ (рис. 28–29).

У 2016 р. він перебував у незадовільному стані, потребував реставрації і, загалом, стилістично вибивався із загального пишного барокового внутрішнього убранства храму середини XVIII ст. Під час демонтажу тамбура в червні 2019 р. (в рамках підготовки його до реставрації) було знайдено чавунні петлі та гаки від втрачених дверей храму давнього періоду (рис. 30–31). Шість металевих дверних петель розташовано у

Рис. 30. Художник-реставратор Руслан Циба тримає металевий гак від втрачених дверей Андріївської церкви. 19 вересня 2020 р.

Рис. 31. «Рундук» Андріївської церкви середини XVIII ст. 19 вересня 2020 р.

Рис. 32. Вигляд на плафон з образом апостола Андрія Первозванного з місця розташування демонтованого тамбура середини 50-х рр. XX ст. 19 вересня 2020 р.

заглибленнях-відкосах (по три з кожної сторони / на різній висоті). Було встановлено, що ці металеві петлі є кріпленням від перших, дубових дверей Андріївської церкви середини XVIII ст., які відкривалися в середину храму та фіксувалися на гаках.

Після демонтажу тамбура перед реставраторами відкрилося ще одне «приховане» рішення організації першої входної групи Андріївської церкви. Людину, яка переступала поріг Андріївської церкви у середині XVIII ст., з першого кроку «зустрічав» найвищий Андрій Києва – образ апостола Андрія, виконаний художником Олексієм Антроповим олійними фарбами у плафоні на західному склепінні храму не пізніше 1753 р. (живописний плафон майже впритул примикає до західної стіни храму) (рис. 32).

Зрештою, було прийняте рішення про остаточний демонтаж тамбура (з переданням його на зберігання до фондів Заповідника), музеєфікацію чавунних дверних петель і гаків середини XVIII ст. і встановлення на їх рівні дверей із дуба – матеріалу, з якого були виготовлені перші двері Андріївської церкви у часи Растреллі (рис. 33–34).

Описуючи «металевий вимір» реставрації інтер'єрів Андріївської церкви, не можна оминати увагою тему виготовлення панікадил, які мали гармонійно вписатися у внутрішнє опорядження храму. На початок реставраційних робіт у 2016 р. храм освітлювали

Рис. 33. Музеєфіковані металеві петлі та гаки від втрачених дубових дверей середини XVIII ст. в Андріївській церкві

Рис. 34. Відновлені дубові двері Андріївської церкви. 2020 р.

Рис. 35. Фрагмент інтер'єру. Фото 1909 р. (Санкт-Петербург, Інститут археології. Фото-архів. 0.374.881). Джерело: Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-978. В. Іваненко, В. Корнєєва. Додаток № 3 до «Історичної довідки». УСНРПУ. 1979 р. Машинопис, фото

⁵ Нетудихаткін, І. (2019). Історична довідка на тему: «Панікадила Андріївської церкви сер. XVIII ст. – 1918 р. (дорадянської доби)». Київ: Національний заповідник «Софія Київська». В Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська» (ТЗ-42078).

Рис. 36. Центральна частина іконостасу. Фото 1870-х рр. (відділ естампів НБУ ім. В. І. Вернадського). Джерело: Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-978. В. Іваненко, В. Корнєєва. Додаток № 3 до «Історичної довідки». УСНРПУ. 1979 р. Машинопис, фото

два панікадила середини XX ст. Архівні джерела свідчать, що у часи Растреллі інтер'єр Андріївської церкви освітлювало велике кришталеве панікадило, яке надіслали до Києва з Будинку опери у Санкт-Петербурзі (до нашого часу воно не збереглося). На жаль, відомостей про його зовнішній вигляд, а також особливості конструкції ми не маємо. Утім, зображальні джерела дали інформацію про зовнішній вигляд мідних панікадил XIX ст., які освітлювали Андріївську церкву щонайменше до 1915 р.⁵ (рис. 35–36).

Нові панікадила для Андріївської церкви у 2019–2020 рр. виготовило ТОВ «ZAVADSKY» (м. Тернопіль). Люстри «ZAVADSKY» в наш час прикрашають інтер'єри театрів, готелів, церков, бізнес-центрів і приватних резиденцій у багатьох країнах Європи, зокрема, Театру Ноеля Коварда (Лондон), Музею Айвазовського (Феодосія), Галицького сейму Австрійської монархії (Львів), Гранд Готелю (Стокгольм). Під час проектування панікадил було прийнято рішення апелювати до матеріалу і стилістики виробів XIX ст. (рис. 37–38).

Потрібно наголосити, що в метал «заковане» також «серце» Андріївської церкви – престол храму. Він укритий мідним посрібленим облаченням із бронзовими позолоченими накладками. Облачення престолу було виготовлено в 1899 р. у Санкт-Петербурзі

Рис. 37. Велике панікадило Андріївської церкви. 2020 р.

Рис. 38. Мале панікадило Андріївської церкви. 2020 р.

⁶ Центральный державный архив Украины, ф. 127. Київська духовна консисторія, оп. 868, спр. 114. О разрешении обложить металлом престол в Андреевской церкви (1899), 7 арк.

Рис. 39. Престол Андріївської церкви у скляному футлярі на жерстяній основі. Фото до початку реставраційних робіт 2019–2020 рр.

Рис. 40. Напис 1767 р. на південній стороні цегляної основи престолу. Фото 2019 р. (перед реставрацією)

майстерні Т. Мартінсона ⁶. В «музейну» добу історії Андріївської церкви його ніколи не реставрували (рис. 39). Під час демонтажу металевого окладу престолу влітку 2019 р. на реставраторів чекала сенсаційна знахідка!

«Камінь»

Одразу після демонтажу металевого окладу, на південній стороні цегляної основи престолу реставратори виявили 13 рядків тексту (дипінті). Напис було виконано чорною фарбою по шпаклівці, якою було оброблено цеглу. Більшу частину тексту (дев'ять рядків) було з невідомих причин забілено, але не знищено (рис. 40–43). 31 серпня 2019 р. реставратори науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» завершили розчищення напису, після чого його текст став доступним для прочитання:

«ОСВЯТИСЯ ЖЕРТВЕННИК ГОСПОДА БОГА И СПАСА НАШЕГО ИСУСА ХРИСТА, В ХРАМЕ (АНДРЕЯ – слово не збереглося, шпаклівку збито. – І. Н.) / ПЕРВОЗВАННОГО ПРИ ДЕРЖАВЕ БЛАГОЧЕСТИВЕЙШИЯ САМОДЕРЖАВНЕЙШИЯ ВЕЛИКИЯ / ГОСУДАРЫНИ НАШЕЯ ИМПЕРАТРИЦЫ ЕКАТЕРИНЫ АЛЕКСИЕВНЫ ВСЕЯ РОССИИ И ПРИ НАСЛЕДН (ИКЕ – літери не

Рис. 41. Голова науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» А. М. Остапчук у процесі роботи над розкриттям напису 1767 р. на південній стороні цегляної основи престолу. 1 вересня 2019 р.

Рис. 42. Напис 1767 р. на південній стороні цегляної основи престолу. Фото після очищення та закріплення

Рис. 43. Престол Андріївської церкви після реставрації. 2020 р.

Рис. 44. Стан пофарбування інтер'єру Андріївської церкви до початку реставрації. 2016 р.

⁷ Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 175, спр. 64–65. Титов Ф. Заметки по истории Киево-Андреевской церкви [рукописные и машинописные листы] [без окончания], арк. 10.

збереглися, шпаклівку збито. – *І. Н.*) / ЕЯ БЛАГОВЕРНОМ ГОСУДАРЕ ЦЕСАРЕВИЧЕ И ВЕЛИКОМ КНЯЗЕ ПАВЛЕ ПЕТРОВИЧЕ, / ПО БЛАГОСЛОВЕНИЮ СЯТЕЙШАГО ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩАГО СИНОДА, ПРЕОСВЯЩЕНН (ЫМ – літери не збереглися, шпаклівку збито. – *І. Н.*) / КИР АРСЕНИЕМ МОГИЛЯНСКИМ МИТРОПОЛИТОМ КИЕВСКИМ ГАЛИЦКИМ / И МАЛЫЯ РОССИИ В ЛЕТО ОТ СОТВОРЕНИЯ МИРА 7275; ОТ РОЖДЕСТВА ЖЕ ПО ____ (закінчення слова визначити не вдалося, літери не збереглися, шпаклівку збито. – *І. Н.*) / ПЛОТИ БОГА СЛОВА 1767, МЕСЯЦА АВГУСТА 19 ДНЯ, МОЩИ В НЕМ / ПОЛОЖЕНИ В НАПРЕСТОЛЬНОЙ МРАМОРНОЙ ДОСКЕ В КОВЧЕЗЦЕ СЕРЕБРАННОМ. / СЯТАГО СЯЩЕННОМУЧЕНИКА ХАРАЛАМ (ПИЯ – літери не збереглися, шпаклівку збито. – *І. Н.*), СЯТАГО СЯЩЕННОМУЧЕНИКА АНФИМА, / СЯТАГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ГЕОРГИЯ, СЯТАГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ПАНТЕЛИЙМОНА / ПРЕПОДОБНОГО МОИСЕЯ ОУГРИНА ПЕЧЕРСКАГО, СЯТЫЯ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЫ ЕВФИМИИ СЯТЫЯ / ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЫ ВАРВАРЫ СЯТЫЯ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЫ ПАРАСКЕВЫ».

Стиль написання, а також зміст тексту дали підстави зробити висновок, що він був нанесений на цегляну основу престолу

з нагоди освячення Андріївської церкви – 19 серпня 1767 р. Це своєрідне «свідчення» Андріївської церкви часів Франческо Бартоломео Растреллі досі не було відомим історичній науці.

Було встановлено, що основу престолу, стіни та своди Андріївської церкви зведено з однакової цегли. Відомо, що тільки у 1750 р. на «будівельний майданчик» Андріївської церкви з цегляних заводів, розташованих на р. Либідь, доставили 2 мільйони цеглин ⁷. На початок реставраційних робіт в інтер'єрі стан пофарбування стін і склепінь був незадовільним (рис. 44). Проведене у 2017 р. зондажування засвідчило, що в окремих місцях (зокрема у вівтарній частині) кількість фарбових нашарувань в інтер'єрі сягала тринадцяти шарів!

Найдавніші виявлені фарбові (олійний та мастичний) шари тла стін та склепінь мали блакитно-сірий колір. Він дещо відрізнявся від кольору пофарбування станом на 2016 р. На замовлення реставраторів німецька фірма «KEIM Optil» розробила золь-силікатну дисперсійну фарбу саме цього унікального відтінку блакитно-сірого. Восени 2017 р. стіни та склепіння Андріївської церкви очистили від фарбових нашарувань, потинькували, побілили та пофарбували в історичні кольори, максимально наближені до початкового шару пофарбування часів Растреллі

⁸ Там само, арк. 17 зв. – 18.

⁹ Постернак, К. (2014). *Особенности архитектурно-декоративного убранства петербургских барочных иконостасов середины XVIII века (1740–1760-е годы)*. (Автореф. дис. канд. искусств). Москва, 23.

Рис. 45. Розчищення нашарувань пофарбувань в інтер'єрі Андріївської церкви. 2017 р.

Рис. 46. Пофарбування для підбору історичних кольорів інтер'єру Андріївської церкви. 2017 р.

(рис. 45–47). Так було повернуто колористику інтер'єрів Андріївської церкви, задану загадковим майстром Авдієм більш ніж чверть тисячоліття тому. Про Авдія відомо зовсім небагато. Останній настоятель Андріївської церкви «дорадянського періоду» протоієрей Федір Тітов (1896–1918) зазначав, що, окрім фарбування стін храму, Авдій надав дерев'яному каркасу іконостасу Андріївської церкви шляхетний «пунцовый колер»⁸.

Рис. 47. Відреставровані елементи ліпного гіпсового декору на тлі відновлених історичних кольорів пофарбування інтер'єру Андріївської церкви. 2020 р.

«Дерево»

Безумовно, саме іконостас є визначальним елементом організації внутрішнього простору Андріївської церкви. Зауважимо, що за життя Франческо Бартоломео Растреллі виконав проекти багатьох іконостасів, із них не менше ніж 14 були реалізовані⁹ (рис. 48).

На жаль, до нашого часу збереглося лише два – у соборі Володимирської ікони Божої Матері у Санкт-Петербурзі (іконостас

Рис. 48. Іконостас Андріївської церкви.
Фото до початку реставрації

¹⁰ Нетудихаткін, І. (2019). Історична довідка на тему: «Втрачені елементи на коронах в іконостасі Андріївської церкви». Київ: Національний заповідник «Софія Київська». В Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська» (ТЗ-42079).

було перенесено до цього храму з домової церкви Анічкова палацу у Санкт-Петербурзі, він зберігся не повністю) та в Андріївській церкві у Києві. Фактично, як уже згадано, в Андріївській церкві зберігся єдиний цілісний іконостас проекту Растреллі.

Станом на 2016 р. іконостас Андріївської церкви мав дві помітні втрати в елементах позолоченого різьбленого оздоблення з липи. На короні, що увінчує раму образу «Спас Нерукотворний», не було хреста, а на короні, яка завершує композицію «Всевидаче Око», – хреста разом із державою (рис. 49–50). Збереглися фото XIX ст., на

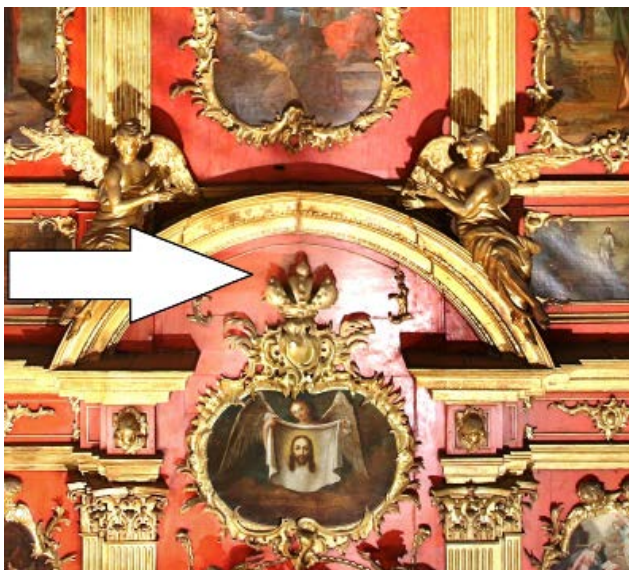

Рис. 49. Корона, що завершує різьблену раму образу Спасу Нерукотворного, в нижньому ярусі іконостасу Андріївської церкви. Фото до початку реставрації

Рис. 50. Корона, що увінчує різьблену композицію «Всевидаче око», у верхньому ярусі іконостасу Андріївської церкви. Фото до початку реставрації

яких зображені згадані втрачені елементи, тож були передумови для їх відновлення ¹⁰ (рис. 51–53).

Окрім іконостасу елементи різьбленого декору середини XVIII ст. в інтер'єрі представлені надпрестольною сінь-ротондою, а

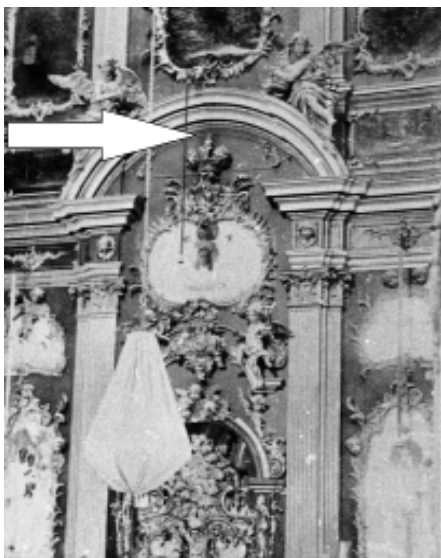

Рис. 51. Іконостас Андріївської церкви. Фото 1870-х рр. (фрагмент). Відділ естампів НБУ ім. В. І. Вернадського. Джерело: Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-978. В. Іваненко, В. Корнєєва. Додаток № 3 до «Історичної довідки». УСНРПУ. 1979 р. Машинопис, фото № 48.

¹¹ Нетудихаткін, І. (2019). Історична довідка на тему: «Потенційні можливості матеріалів науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська» для реставрації/реконструкції проповідницької кафедри Андріївської церкви». Київ: Національний заповідник «Софія Київська». В *Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська»* (ТЗ-42077).

Рис. 52. Корона, що завершує різьблену раму образу Спаса Нерукотворного, в нижньому ярусі іконостасу Андріївської церкви. 2020 р.

Рис. 53. Корона, що увінчує різьблену композицію «Всевидяче око», в верхньому ярусі іконостасу Андріївської церкви. 2020 р.

також проповідницькою кафедрою (рис. 54–55). Виявлення у фондах Національного заповідника «Софія Київська» негативів 1930-х рр., на яких зображена проповідницька кафедра, дало можливість відновити її вагомий втрачений елемент – гірлянду ¹¹ (рис. 56–57).

«Живописні полотна»

В інтер'єрі Андріївської церкви представлено 69 полотен олійного живопису (ікони) середини XVIII ст. Більшість із них в іконостасі – 39 образів. Під час реставрації іконостасу з'ясувалося, що вже багато поколінь киян і гостей столиці не могли бачити його у тому вигляді, в якому він постав у храмі в середині XVIII ст. Віднайдені науковцями

Рис. 54. Надпрестольна сін'я у вівтарі Андріївської церкви. 2020 р.

Рис. 55. Проповідницька кафедра Андріївської церкви. Фото до реставрації

Рис. 56. Проповідницька кафедра Андріївської церкви. Негатив 1930-х рр. (НДФ-3907). Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська»

Рис. 57. Проповідницька кафедра Андріївської церкви. 2020 р.

¹² Нетудихаткін, І. (2017). Перша фотофіксація інтер'єрів Андріївської церкви «музейної доби» як джерело для реконструкції первісного вигляду іконостасу храму. В *Матеріали Круглого столу, присвяченого Хрещенню Київської Русі-України до 1000-ліття першої літописної згадки про Софію Київську (1017-2017) (м. Київ, 28 липня 2017 р.)* (с. 78–99). Київ: Національний заповідник «Софія Київська»; Нетудихаткін, І. (2019). Про первісне місце розташування образів у верхніх ярусах іконостасу Андріївської церкви у Києві. *Софійський часопис*, III, 231–247; Янченко, Л. (2019). До питання первісного розташування ікон в іконостасі Андріївської церкви. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 4, 445–456; Янченко, Л. (2020). Реконструкція іконографічної програми іконостаса Андріївської церкви: результати новітніх досліджень». В *Могилянські читання 2020. Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Видавництво «Фенікс», 271–282.

¹³ Муравьев, А. (1990). *Путешествие ко святым местам русским* (Ч. 1). Москва: Книга – СП Внешиберика, 82.

¹⁴ Долгорукий, И. (1869). Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда 1810 года (окончание). В *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при московском университете* (Кн. 3, с. 284–285). Москва: В Университетской типографии.

Національного заповідника «Софія Київська» фотонегативи 1930-х рр., а також фотозйомка інтер'єрів Андріївської церкви 1903 р. свідчили про те, що 13 із 39 образів в іконостасі були переплутані місцями за радянської доби (в «домузейний» період історії Андріївської церкви) ¹² (рис. 58–60). На момент входження Андріївської церкви до складу Національного заповідника «Софія Київська» у 1968 р. третина образів в іконостасі храму вже стояла не на своїх місцях (рис. 61). Цей прикрий факт упродовж десяти років унеможлилював осмислення його унікальної іконографічної програми.

У 2016–2020 рр. усі 39 образів іконостасу відновили реставратори науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» й ТОВ «ЕКСТЕР'ЄР-БУДСЕРВІС» під загальним керівництвом художника-реставратора вищої категорії Анатолія Миколайовича Остапчука. У листопаді 2020 р. їх повернули на свої історичні місця (рис. 62).

Символічно, що повернення єдиного у світі повністю збереженого іконостасу Растреллі до історичного вигляду, як і завершення реставрації Андріївської церкви загалом, припало на 320-ту річницю від дня народження великого італійського зодчого.

Важко переоцінити значення Андріївської церкви для Києва. Спорудження храму

Растреллі на священному Андріївському пагорбі у середині XVIII ст. назавжди змінило його «архітектурне обличчя». Поряд із майже 100-метровою дзвіницею Києво-Печерського монастиря Андріївська церква стала другою домінантою славетного київського краєвиду з лівого берега Дніпра. Це справляло незабутнє враження на мандрівників та численних паломників, які у давнину прибували до Києва зі сходу. Зокрема, згадуючи свої перші відвідини Києва у 1823 р., церковний письменник і відомий паломник Андрій Муравйов писав: «Під час буремної переправи (через Дніпро. – І. Н.) мене ніби вабила до себе повітряна церква мого ангела Первозванного апостола, на своїй вершині, ніби на хмарах» ¹³.

Не менш приголомшливе враження Андріївська церква викликає і при наближенні до неї з Верхнього міста. Загальне пониження рельєфу в бік Дніпра створює ефект раптової «появи» храму – ніби нізвідки... «Одного разу йшов я, замислившись, вершинами старого Києва: думки мої швидко плинули одна за одною і об'єкти мінялися, як повітря: аж раптом побачив я на пагорбі високому велетенську церкву, вона розсіяла всі мої думки і заволоділа всією моєю увагою: це храм Андрія Первозванного», – записав у спогадах про відвідини Києва в 1810 р. князь Іван Михайлович Долгоруков ¹⁴.

Рис. 58. Іконостас Андріївської церкви (північна частина). Фото С. Кульженко 1903 р. Джерело: Андреевская церковь в Киеве. Постройки Гр. Растрелли. (1903). Мир искусства, 1, 37–48

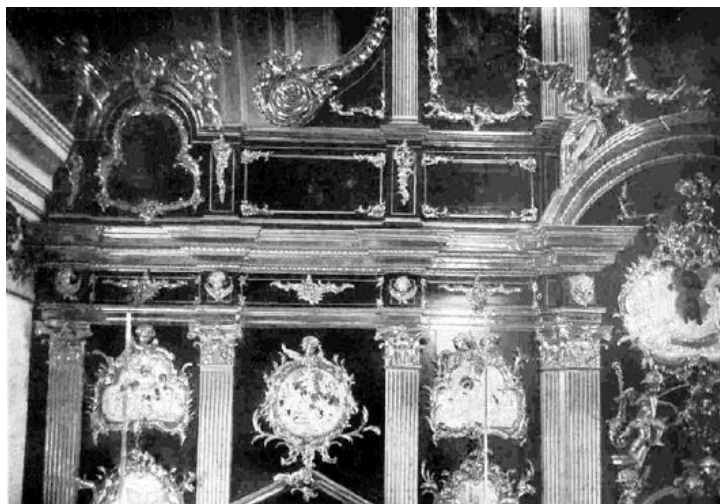

Рис. 59. Місцезастановлення ікон «Св. Захарія» та «Св. Єлисавети» в іконостасі Андріївської церкви. Негатив 1930-х рр. (фрагмент). (НДФ-3905). Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська»

Рис. 60. Місцезастановлення ікон «Св. Захарія» та «Св. Єлисавети» в іконостасі Андріївської церкви. Фото до початку реставрації

Рис. 61. Образи в іконостасі, які повернулися на свої історичні місця у 2020 р.

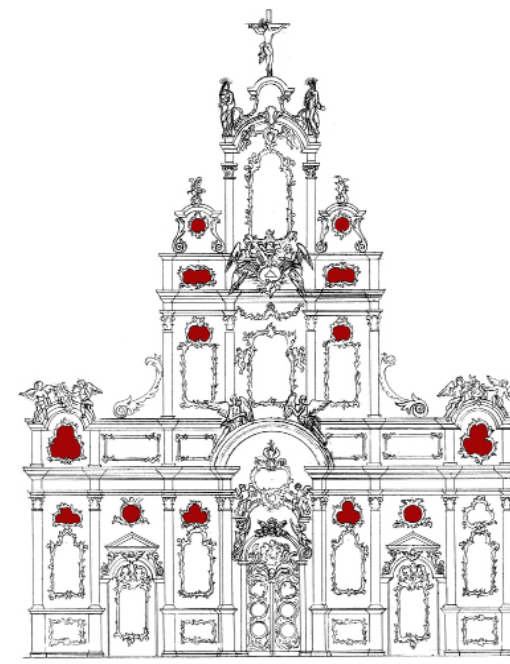

Рис. 62. Іконостас Андріївської церкви.
2021 р.

Рис. 63. Андріївська церква. 2021 р.

У результаті наймасштабнішої реставрації Андріївської церкви радянської доби (1979–1988 рр.) храму були повернуті зовнішні обриси, задумані Растреллі. Реставраційні роботи у часи незалежної України (2009–2020 рр.) повернули внутрішньому опорядженню храму його первинні обриси та зняли з порядку денного питання фізичного існування пам'ятки. Як бачимо, ідея «пошуків Растреллі» об'єднувала реставраційну, музейну та наукову громади Києва упродовж багатьох поколінь. Сподіваємося, що тепер їх об'єднає наступна мета – внесення Андріївської церкви у Києві до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО (рис. 63).

References

Batovskij, Z. (2000). *Arhitekt Rastrelli o svoih tvorenijah*. Sankt-Peterburg: Studija Aleksandra Zimina [in Russian].

Dehtiarov, M., & Kornieieva, V. (1999). *Andriivska tserkva*. Kyiv: Tekhnika [in Ukrainian].

Dolgorukij, I. (1869). Slavny bubny za gorami, ili Puteshestvie moe koe-kuda 1810 goda (okonchanie). In *Chtenija v Imperatorskom obshhestve istorii i drevnostej rossijskikh pri moskovskom universitete* (Vol. 3, pp. 284–285). Moskva: V Universitetskij tipografii [in Russian].

Institut rukopysu NBU im. V. I. Vernadskoho, f. 175, spr. 64–65. Titov F. Zametki po istorii Kievo-Andreevskoj cerkvi [rukopisnye i mashinopisnye listy] [bez okonchanija], ark. 10, 17 zv., 18.

Muravev, A. (1990). *Puteshestvie ko sviatym mestam russkym* (Vol. 1). Moskva: Knyha – SP Vneshyberyka [in Russian].

Netudykhatkin, I. (2016). *Andriivska tserkva u chasy nastoiatelia Fedora Titova (1896–1918)*. Kyiv: Sammit-Knyha [in Ukrainian].

Netudykhatkin, I. (2017). Persha fotofiksatsiia inter'ieriv Andriivskoi tserkvy “muzeinoi doby” yak dzhe-relo dlia rekonstruktsii pervisnogo vyhliadu ikonostasu khramu. In *Materialy Kruhloho stolu, prysviachenoho Khreshchenniu Kyivskoi Rusi-Ukrainy do 1000-littia pershoi litopysnoi zghadky pro Sofiiu Kyivsku (1017–2017)* (m. Kyiv, 28 lypnia 2017 r.) (pp. 78–99). Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk “Sofia Kyivska” [in Ukrainian].

Netudykhatkin, I. (2019). Istorychna dovidka na temu: “Metalevi petli vid vtrachenikh dverei Andriivskoi tserkvy (datuvannia v konteksti «evoliutsii» vkhidnoi hrupy do khramu)”. Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk “Sofia Kyivska”, 11–13. In *Naukovo-fondovyi viddil Natsionalnoho zapovidnyka “Sofia Kyivska”* (TZ-42360/2) [in Ukrainian].

Netudykhatkin, I. (2019). Istorychna dovidka na temu: “Panikadyla Andriivskoi tserkvy ser. XVIII st. – 1918 r. (doradianskoi doby)”. Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk “Sofia Kyivska”. In *Naukovo-fondovyi viddil Natsionalnoho zapovidnyka “Sofia Kyivska”* (TZ-42078) [in Ukrainian].

Netudykhatkin, I. (2019). Istorychna dovidka na temu: “Potentsiini mozhlyvosti materialiv naukovo-fondovoho viddilu Natsionalnoho zapovidnyka «Sofia Kyivska» dlia restavratsii/rekonstruktsii propovidnytskoi kafedry Andriivskoi tserkvy”. Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk “Sofia Kyivska”. In *Naukovo-fondovyi viddil Natsionalnoho zapovidnyka “Sofia Kyivska”* (TZ-42077) [in Ukrainian].

Netudykhatkin, I. (2019). Istorychna dovidka na temu: “Vtracheni elementy na koronakh v ikonostasi

Andriivskoi tserkvy”. Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk «Sofia Kyivska». In *Naukovo-fondovyi viddil Natsionalnoho zapovidnyka “Sofia Kyivska” (TZ-42079)* [in Ukrainain].

Netudykhatkin, I. (2019). Pro pervisne mistse roz-tashuvannia obraziv u verkhnikh yarusakh ikonostasu Andriivskoi tserkvy u Kyievi. *Sofiyskyi chasopys, III*, 231–247 [in Ukrainain].

Posternak, K. (2014). *Osobennosti arhitekturno-dekorativnogo ubranstva peterburgskikh barochnykh ikonostasov serediny XVIII veka (1740–1760-e gody)*. (Avtoref. dis. kand. iskusstv). Moskva [in Russian].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, f. 127. Kyivska dukhovna konsystoriia, op. 868, spr. 114. O raz-

reshenii oblozhit’ metallom prestol v Andreevskoj cerkvi (1899), 7 ark.

Yanchenko, L. (2019). Do pytannia pervisnoho roz-tashuvannia ikon v ikonostasi Andriivskoi tserkvy. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, 4*, 445–456 [in Ukrainain].

Yanchenko, L. (2020). Rekonstruktsiia ikonohra-fichnoi prohramy ikonostasа Andriivskoi tserkvy: rezul-taty novitnikh doslidzhen’. In *Mohylianski chytannia 2020. Vidbudova khrystyianskykh sviatyn Ukrainy: isto-riia, zdobutky, perspektyvy* (pp. 271–282). Kyiv: Natsio-nalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovid-nyk, Vydavnytstvo “Feniks” [in Ukrainain].

Ihor Netudykhatkin

“IN SEARCH OF RASTRELLI ...”. (RESTORATION OF ST. ANDREW’S CHURCH IN 2009–2020)

At the end of 2020, St. Andrew’s Church in Kyiv became accessible to the public after a long restoration (2009–2020). The philosophy of the restoration work of this decade was subordinated to the idea of “Rastrelli’s return”. Besides, there is a specific “longevity” – because, during the previous large-scale restoration in 1979–88, the authentic look (according to the collection of Rastrelli’s original drawings) was returned to the exterior of the church (especially the domes). Rastrelli is also the author of the project of interior decoration of St. Andrew’s Church. Therefore, all the works were aimed at restoring the most authentic look of the temple. They were performed by the restorers of the research and restoration workshop of the National Reserve “Sophia of Kyiv” and LLC “EXTERIOR-BUDSERVICE” (general contractor). Unofficially, the work was divided into four blocks with eloquent names – “Metal”, “Stone”, “Wood” and “Painting”.

Keywords: St. Andrew’s Church, restoration, Kyiv, Francesco Bartolomeo Rastrelli.

ПОВІДОМЛЕННЯ

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.195>

УДК 069=161.2(477)

Андрій Бойко-Гагарін,

Національний музей історії України, Київ

boiko.gagarin@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

БЕРДИЧІВ ЯК ЦЕНТР ЗБУТУ ФАЛЬШИВИХ ГРОШЕЙ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Проблема фальшивомонетництва є досить багатогранною, адже йшлося про задум, мотив, пошук зловмисниками сировини та ресурсів, виготовлення підробок грошей і зрештою збут готової продукції. Збут фальшивих грошей зазвичай відбувався у великих торгових містах і на ярмарках. У цій статті наведено та проаналізовано свідчення про виявлення фальшивих грошей у місті Бердичеві, що збереглися у справах з історичних архівів, повідомленнях газет і в опублікованих попередниками працях.

Проаналізувавши низку матеріалів карних справ із державних історичних архівів і публікації газет, ми отримали численні свідчення, що характеризують місто Бердичів як один із великих центрів збуту фальшивих грошей, починаючи із першої чверті XIX ст. і упродовж наступних ста років. Перша згадка про збут фальшивих асигнацій у Бердичеві стосується активності відомого фальшивомонетника Ігнація Цейзика, який розгорнув масштабну злочинну діяльність у різних регіонах Російської імперії, не припинивши незаконне виготовлення грошей навіть після затримання та ув'язнення. Сильні позиції на грошовому ринку Київської та Волинської губерній займали монети, карбовані від імені російського уряду для Царства Польського на монетному дворі у Варшаві. Поширеність і популярність цих монет призвели до виникнення їх підробок, масові виявлення спроб збуту яких у Бердичеві та Бродах спонукали владу Австрійської імперії до заборони обміну в касах банків російських грошей. Як важливий торговий центр Бердичів став також привабливим місцем для збуту фальсифікатів грошей, що їх упродовж майже всього XIX ст. завозили з Лондона. Збут підробок здійснювали з ініціативи учасників польського повстання 1831 р. через налагоджену мережу впливових євреїв-банкiрів.

¹ Котляр, М. Ф. (1965). Стан і перспективи розвитку української нумізматики. *Український історичний журнал*, 11, 31–32.

² Коцур, В. П. (2013). Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. *Наукові записки з української історії*, 33, 3–8.

³ Коцур, В. П. (2017). Історіографія українського скарбознавства. *Український нумізматичний щорічник*, 1, 15–33.

У другій половині XIX ст. Бердичів привабив не лише збувальників фальшивих грошей, а і їх виробників. Затриманий у 1860 р. у Сквирському районі збувальник фальшивих 25-рублевих кредитних білетів на допиті сказав, що їх виготовлено у таємній майстерні у Бердичеві. Ввезення до міста з метою збуту фальшивих грошей могло відбуватися і на початку XX ст., зокрема окрім підроблених кредитних білетів правоохоронці вилучали також фальсифікати поштових марок, про що повідомляють газети Бердичева.

Ключові слова: Бердичів, підроблення грошей, збут фальшивих грошей, фальшивомонетництво, монети Царства Польського, Англія.

Від моменту появи найперших монет виникло і фальшивомонетництво – негативне суспільне явище, що полягає у незаконній діяльності осіб з метою отримання прибутку шляхом збуту несанкціоновано виготовлених грошових знаків поза монетним двором. Підроблення монет і паперових грошових знаків (асигнацій, кредитних білетів), цінних паперів і грошових сурогатів було характерним для України явищем у період входження частини сучасної території до складу Російської імперії. Прототипами для підроблення найчастіше ставали найбільш популярні та відомі населенню грошові знаки, частіше середнього номіналу, що зменшувало ризик прискіпливої їх перевірки та викриття фальсифікату. Проблема фальшивомонетництва є досить багатогранною, адже йшлося про задум, мотив, пошук сировини та ресурсів, виготовлення підробок грошей, імітування ступенів їх захисту і зрештою про збут готової продукції. Інколи викриті та засуджені фальсифікатори продовжували займатись фальшивомонетництвом навіть у тюрмі, що

зазвичай підтримувалось адміністрацією або охороною в колонії з корисливою метою.

Спорадичність дослідження топографії монетних знахідок у різних історичних регіонах України підкреслював М. Котляр, визначаючи стан та перспективи вітчизняної нумізматики ¹. Вчений зазначав, що немає узагальнених праць із цієї теми, базованих на великому фактичному матеріалі. Основними напрямками уточнення та поглиблення топографічних зведених довідників М. Котляр вважав уведення до наукового обігу матеріалів музейних зібрань, аналіз топографічних зведень попередніх дослідників, перегляд архівних даних (зокрема за кордоном), ознайомлення із науковою та газетною періодикою. Вагому роль дослідження проблеми фальшивомонетництва ² та необхідності фіксування скарбів із монетами ³ підкреслював В. Коцур.

Збут фальшивих грошей зазвичай відбувався у великих торгових містах, на ярмарках, і нерідко обманювали й самих охочих придбати підробки з метою незаконного зба-

⁴ Бойко-Гагарін, А. (2020). Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX–XX ст. *Етнічна історія народів Європи*, 61, 27–34. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.61.03>

⁵ Національний історичний архів Республіки Білорусь, ф. 76, оп. 2, спр. 390, 391.

⁶ Kotsur, V., & Boiko-Gagarin, A. (2019). Napoleon russian forged assignations in Naddniproianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*, 11, 66–77.

⁷ Грималаускайте, Д. (2008). Локалізація места производства фальшивых ассигнаций И. Цейлика (1779–1860) и некоторые аспекты их распространения. В *Proceedings of the VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniądz – capital – praca – wspólne dziedzictwo Europy – Białorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Słowacja-Ukraina* (pp. 204–205). Białystok; Augustów.

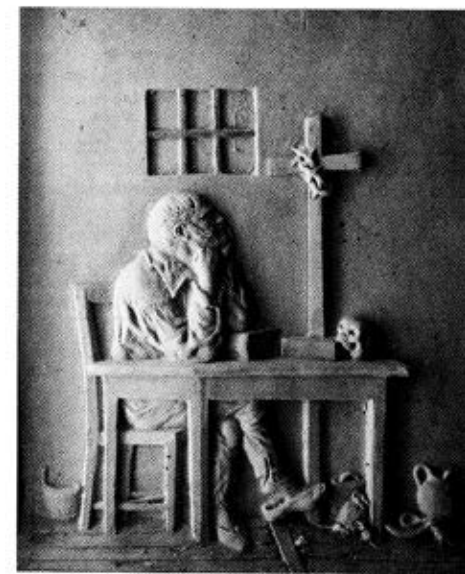
⁸ По рапорту Махновського земського справника про взятий у поміщика Григорія Сиваковського фальшивого срібного рубля (Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУ), ф. 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, оп. 146, спр. 90, рік 1837, арк. 5 зв.).

⁹ Справа про прохання Київських купців про надання Начальнику для публікації Закону про прийом в народний обіг польських 5, 2 та 1 злових монет, що мають зображення Государя (Державний архів Києва, ф. 17. Київська міська дума, оп. 2, спр. 1088, рік 1846, арк. 1).

гачення⁴. Одним із таких міст із численними масовими виплесками виявлення фальшивих грошей упродовж XIX – початку XX ст. став Бердичів (у складі Житомирського повіту Волинської губернії, а з 1844 р. – Махнівського повіту Київської губернії). У цій статті наведено та проаналізовано свідчення про виявлення та знаходження фальшивих грошей у Бердичеві, що збереглися у справах з історичних архівів, публікаціях газет і в опублікованих попередниками працях.

Однією з найгучніших справ фальшивомонетників першої половини XIX ст. була справа Ігнація Цейлика⁵ – відомого скульптора, який утілював свої навички також у підроблянні асигнацій. Він здійснював масштабне підроблення грошей приблизно з 1804 р., центри виготовлення організував у різних містах Російської імперії, а також сприяв поширенню виготовлених за ініціативою Наполеона Бонапарта фальшивих асигнацій 1810–1812 рр.⁶ Відомо, що у серпні 1813 р. виробники фальшивих грошей на чолі з І. Цейзиком збули 5 тисяч підроблених асигнацій у Бердичеві⁷.

У другій чверті XIX ст. у Київській, Подільській та Волинській губерніях значну частину монетної маси займали монети для Польщі. Зокрема, підозрюваний у збуті фальшивого срібного рубля під час продажу волів

Ігнацій Цейлик у тюрмі

Олександр Сушко стверджував, що всі гроші, які він сплатив за худобу, були з «чистого руського срібла 24 руб. та 1 злот»⁸. Хоча у 1846 р. київські купці надіслали скаргу до Київської міської думи щодо нестачу дрібних обігових як польських, так і російських монет через заборону їх обігу в інших землях, окрім Польщі, відповідно до указу Сенату від 16 жовтня 1844 р.⁹ Ситуація з сильними позиціями російсько-польських монет зберігалася на Волині також у другій половині XIX ст. Газета «Киевлянинъ» критично описувала стан грошової маси у Володимирі-Волинському, повідомляючи, що у місцевих ринках та крамницях: «...і гроші не

¹⁰ Из Владимира Волынского. (1872). *Киевлянин*, 102 (26 августа), 3.

¹¹ Бойко-Гагарин, А. (2016). Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*, 1, 103–109.

¹² Справа по рапорту Бердичівського поліцеймейстера про знайдений у тамтешнього арештанта Степана Резанова фальшивого двозлотовика (ЦДІАУ, ф. 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, оп. 146, спр. 288, рік 1837, арк. 2–2 зв.).

¹³ Бойко-Гагарин, А. (2019). Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. *Наукові записки з української історії*, 46, 207–218. <https://doi.org.10.31470/2415-3567-2019-46-207-218>

¹⁴ Про спостереження за появою фальшивих асигнацій з Польщі (Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал Губернатора, оп. 200, спр. 23, рік 1831, арк. 17).

¹⁵ Огуй, О. (2004). Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронованої валют на Буковині (на архівному матеріалі). В Р. Ф. Кайндль і українська історична наука. *Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання»* (Ч. 2, с. 74). Вишніця: Черемош.

¹⁶ Бойко-Гагарин, А. С. (2020). Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*, 1 (42), 300–322. [https://doi.org.10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.202814](https://doi.org.10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814)

ті: польські папірці 1 р., 3 р., 25 р., і дрібні розмінні 5 грошів, 10 грошів, мідна монета: пів гроша, гріш, три гроші – все це польські; розмінної російської срібної монети не побачиш»¹⁰. Тому не дивно, що виготовляли підробки і за прототипом монет царства Польського¹¹, і у Бердичеві також. 16 червня 1837 р. фальшиву свинцеву польську монету 2 злоті було виявлено у арештанта Ямпільській тюрмі Степана Резанова, який, за його словами, він отримав від корчмаря Хайма, що жив за 5 верст від Бердичева¹².

Ввезення фальшивих кредитних білетів із Лондона до різних міст Російської імперії через Пруссію відбувалось упродовж майже всієї другої половини XIX ст. Спершу цим займалися учасники повстань у Польщі, які проводили у такий спосіб диверсійну боротьбу проти царату¹³. Повстанська влада вдавалась до спроб фінансової диверсії шляхом ввезення через територію Пруссії до Польщі та інших губернії Російської імперії виготовлених за кордоном фальшивих російських асигнацій різного номіналу. Збувальники «англійських» підробок з-поміж місцевих євреїв були також у Бродах та Бердичеві. Зокрема, 16 квітня 1831 р. в управлінні новоросійського генерал-губернатора отримали повідомлення про наміри поль-

ських повстанців переправити до Одеси та Бердичева фальшиві російські асигнації, залучивши до цього банкіра з широкими зв'язками, уродженця Тикоцина, що проживав у Бродах, – єврея Олександра Сюскина Мінца¹⁴.

Чутки про часті виявлення фальшивих грошей ширились також за межами Російської імперії. Через часті фальшування російських кредитних білетів та польських обігових монет 1 і 2 злоті у Кам'янці-Подільському, Бродах і Бердичеві міністерство фінансів Австрійської імперії від 2 листопада 1858 р. заборонило приймати у місцевих касах російські гроші¹⁵. Таке рішення мало суттєві підстави, адже через популярність у грошовому обігу імперії Габсбургів російських грошей почали виявляти також їх підробки для збитку грошового обігу та обману населення¹⁶.

У другій половині XIX ст. Бердичів приваблював не лише збувальників фальшивих грошей, а і їх виробників. 25 вересня 1860 р. у селянина с. Кривошеїнці (нині Сквирський район Київської області) Максима Бабака було виявлено фальшивий кредитний білет номіналом 25 рублів із № 135150, виготовлений на товстому папері без водяних знаків. Підозрілих зв'язків у Бабака не виявили, тож

¹⁷ Справа про виявлення у селянина с. Кривошеїнці Подільської губернії фальшивого кредитного білету (ЦДАІУ, ф. 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, оп. 37, спр. 915, рік 1860).

¹⁸ Про переведення фальшивих кредитних білетів мешканцем Ізмаїлу – Баргом та Іова Самуелем (ДАОО, ф. 2. Канцелярія одеського градоначальника, оп. 2, спр. 631, рік 1862, арк. 1).

¹⁹ Из Сквиры Киевской губернии. (1881). *Труд*, 23 (10 апреля), 3.

²⁰ Нам сообщают. (1882). *Труд*, 6/н (4 февраля), 3.

²¹ Розпорядження унтер-офіцерам про недопущення поширення фальшивих кредитних білетів із Англії (ЦДАІУ, ф. 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії, оп. 1, спр. 956, рік 1911).

²² Циркуляр Київського губернатора про затримання осіб збувальників підробок із Англії (ЦДАІУ, ф. 274. Київське губернське жандармське управління, Київ, оп. 1, спр. 2808, рік 1911, арк. 76).

²³ Фальшивые марки. (1913). *Южная Молва*, 505 (189, 5 сентября), 3.

²⁴ Задержание фальшивомонетчиков. (1913). *Южная Молва*, 558 (213, 9 ноября), 3.

його відпустили, а розшук виробників підробок було зосереджено у Бердичеві ¹⁷.

Одним із шляхів завезення фальшивих грошей з-за кордону до Російської імперії було Чорне море та портові міста, а далі шлях пролягав до збувальників у великих торгових центрах імперії. Зокрема, 15 листопада 1862 р. міський очільник Одеси отримав секретне повідомлення про підозру мешканця Ізмаїла в отриманні підробок, виготовлених у Сполучених Штатах Америки та призначених для збуту в Одесі, Бердичеві й Катеринославі через місцевих євреїв ¹⁸.

Часті повідомлення про діяльність в околицях Бердичева фальшивомонетників єврейського походження з'являлись на шпальтах київської газети «Труд» у 1881 р. Щодо виявлених у Сквирі фальшивих 25 рублів висунуто припущення про причетність бердичівських євреїв ¹⁹. Наступного року за крадіжку валізи слідчого із карними справами фальшивомонетників, що рухався до Києва з Бердичівського повіту, затримано єврея ²⁰.

У ХХ ст. зафіксовано нову підозру щодо ввезення фальшивих грошей із Англії, цього разу в зоні ризику знову перебував Бердичів. 27 травня 1911 р. київський губернатор О. Ф. Гірс надіслав секретний циркуляр до керівників поліції Київської губернії щодо наявної інформації про наміри ввезення у вересні цього року з Англії до Росії фальшивих 3 рублів кредитних білетів на суму

5 мільйонів рублів для збуту їх серед робітничих і малозабезпечених громадян в оплату найманої праці ²¹. Відповідно до цього було наказано київському і бердичівському поліцейським застосувати заходи із запобігання проникненню підробок у країну, перевіряючи громадян, які повертатимуться у вересні із закордонних подорожей ²².

Про незаконну діяльність із фальсифікації грошей та поштових марок інформували також газети у Бердичеві. У вересні 1913 р. у місті було виявлено підпільних виробників поштових марок номінальною вартістю 7 і 10 копійок ²³. Взимку 1913 р. під час перевірки документів у громадян Едуарда Липського та Василя Демчука, які зупинились у готелі «Англія», з'ясувалось, що вони не мали при собі документів. У Едуарда Липського у кармані пальто потаємно були зашиті фальшиві трирублеві кредитні білети, з якими його і було доставлено у в'язницю у Бердичеві ²⁴.

Отже, проаналізувавши низку матеріалів карних справ державних історичних архівів і публікації газет, ми отримали численні свідчення, що характеризують місто Бердичів як один із великих центрів збуту фальшивих грошей, починаючи із першої чверті ХІХ ст. і упродовж подальших ста років. Перша згадка про збут фальшивих асигнацій у Бердичеві стосується діяльності відомого фальшивомонетника Ігнація Цейзика, що розгорнув масштабну злочинну діяльність у різних

регіонах Російської імперії, не припинивши незаконне виготовлення грошей навіть після затримання та ув'язнення. Сильні позиції на грошовому ринку Київської та Волинської губерній посідали монети, карбовані від імені російського уряду для Царства Польського на монетному дворі у Варшаві. Поширеність і популярність цих монет призвели до виникнення їх підробок, масові виявлення спроб збуту яких у Бердичеві та Бродах спонукали владу Австрійської імперії до заборони обміну в касах банків російських грошей. Як великий торговий центр, Бердичів став також привабливим місцем для збуту фальсифікатів грошей, що упродовж майже всього XIX ст. завозили з Лондона. Збут підробок здійснювався з ініціативи учасників польського повстання 1831 р. через налагоджену мережу впливових євреїв-банкїрів. У другій половині XIX ст. Бердичів привабив не лише збувальників фальшивих грошей, а і їх виробників. Затриманий у 1860 р. у Сквирському районі збувальник фальшивих 25-рублевих кредитних білетів на допиті сказав, що їх виготовлено у таємній майстерні у Бердичеві. Імовірність ввезення з метою збуту у Бердичів фальшивих грошей була і на початку XX століття, натомість окрім підроблених кредитних білетів правоохоронцям стали відомі також підробки поштових марок, про що повідомляють газетні видання самого Бердичева.

References

Bojko-Gagarin, A. S. (2017). Fal'sifikacija monet i banknot v Pol'she do 1917 goda po materialam ukrainskoj gazetnoj periodiki. *Forum Numizmatyczne, Pieniadz i Mennice*, 1, 103–109 [in Russian].

Boiko-Gagarin, A. S. (2019). Novi dani pro vvezennia do Rosiiskoi imperii falshyvykh hroshei iz Anhlii protiahom KhIKh st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 46, 207–218. <https://doi.org.10.31470/2415-3567-2019-46-207-218> [in Ukrainian].

Boiko-Haharin, A. S. (2020). Falsyfikatsiia monet ta bankotsetliv v Avstro-Uhorskii imperii za danymy ukrainskykh dzherel. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii "Istoriia"*, 1 (42), 300–322. [https://doi.org.10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.202814](https://doi.org.10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814) [in Ukrainian].

Boiko-Haharin, A. S. (2020). Shakhraistvo navkolo falshyvomonetnytstva u Rosiiskii ta Avstro-Uhorskii imperiiakh u XIX–XX st. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 61, 27–34. <https://doi.org.10.17721/2518-1270.2020.61.0> [in Ukrainian].

Grimalauskajte, D. (2008). Lokalizacija mesta proizvodstva fal'shivyh assignacij I. Cejzika (1779'1860) i nekotorye aspekty ih rasprostraneniya. In *Pieniadz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Bialorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Slowacja-Ukraina* (pp. 204–205). Bialystok; Augustow [in Russian].

Kotliar, M. F. (1965). Stan i perspektyvy rozvytku ukrainskoi numizmatyky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 11, 26 [in Ukrainian].

Kotsur, V. P., & Boiko-Gagarin, A. S. (2019). Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*, 11, 66–77. <https://doi.org.10.24919/2519-058x.11.170701>

Kotsur, V. P. (2013). Aktualni napriamy ta orhanyzatsiini zasady suchasnykh doslidzhen serednovichnoi

numizmatyky v Ukraini. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 33, 3–8 [in Ukrainian].

Kotsur, V. P. (2017). Istoriohrafia ukrainskoho skarboznavstva. *Ukrainskyi Numizmatychnyi Shchorichnyk*, 1, 15–33 [in Ukrainian].

Ohui, O. (2004). Falshuvannia monet u period Avstriiskoi ta Zolotoi koronovoi valiut na Bukovyni (na arkh-

ivnomu materialii). In R. F. Kaindl i ukrainska istorychna nauka. *Materialy Mizhnarodnoho naukovoho seminaru "Kaindlivski chytannia"* (Vol. 2, p. 74). Vyzhnytsia: Cheremosh [in Ukrainian].

Andriy Boiko-Gagarin

BERDYCHIV AS A CENTER FOR THE SALE OF COUNTERFEIT MONEY IN THE RUSSIAN EMPIRE

The problem of money counterfeiting is quite multifaceted, starting from the idea, motive, searching of raw materials and resources, continuing with the manufacture of the counterfeit money, ending with the sale of the finished products. The sale of counterfeit money usually took place in large trading cities and trade fairs. This article presents and analyzes the evidence about the detection of counterfeit money in Berdychiv city, which are preserved in historical archives, newspaper publications and among the predecessors' publications.

After analyzing a number of the materials of the criminal cases of the state historical archives and newspaper publications, numerous testimonies were obtained characterizing the city of Berdychiv as one of the potent centres of counterfeit money sale, starting from the first quarter of the XIX century and continuing for another hundred years. The first mention of the sale of counterfeit banknotes in Berdychiv relates to the well-known counterfeiter Ignacy Ceizik, who launched large-scale criminal activities in various regions of the Russian Empire, continuing the illegal production of money even after detention and imprisonment. Coins minted on behalf of the Russian government for the Kingdom of Poland at the Warsaw Mint have had a strong position in Kyiv and Volyn provinces' money market. The prevalence and popularity of these coins led to the appearance of the counterfeits, the mass discovery of attempts to sell which in the cities of Berdychiv and Brody prompted the authorities of the Austrian Empire to prohibit the exchange of Russian money in the banks. As a great trade centre, the city of Berdychiv has also become an attractive destination for counterfeit money imported from London throughout most of the XIX century. The sale of the counterfeits was carried out by the participants in the Polish Uprising of 1831 through an established network of influential Jewish

bankers. In the second half of the XIX century, the city of Berdychiv attracted not only the sellers of the counterfeit money but also their producers. Detained in 1860 in the Skvyra district of Kyiv province, the sender of fake 25-ruble credit notes during the interrogation pointed out that they were made in a sheltered workshop in Berdychiv. The possibility of importing of counterfeit money into the city for sale in the early XX century, but in addition to counterfeit credit notes, the police officers also discovered the counterfeit postage stamps, according to the publications of the newspapers in Berdychiv.

Keywords: Berdychiv, money forgery, the counterfeit money sale, counterfeiting, coins of the Kingdom of Poland, England.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.203>

УДК 339.92

Іван Савчук,

кандидат географічних наук, старший науковий співробітник

Інституту географії НАН України

ivansavchuk@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-3779-0467>

ЗНАЧЕННЯ МІСТ ЯК ЦЕНТРІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ

Розкрито географічні особливості ролі міст як центрів адміністративного управління в Україні. Показано їх значення у структурі адміністративно-територіального устрою держави. З географічних позицій проаналізовано основні проблеми управління містами. Наведено приклади невідповідності потреб сучасного суспільства та адміністративного статусу і складу окремих міських рад. Окреслено основні напрями вдосконалення сучасної ієрархії адміністративно-територіального устрою України у контексті проведення адміністративної реформи у рамках євроінтеграції.

Ключові слова: місто, адміністративно-територіальний устрій держави, міська рада.

¹ Шаблій, О. І. (2001). *Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії*. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка.

² Заставний, Ф. Д. (1990). *Географія України*. Львів: Світ.

³ Дністрянський, М. С. (2013). Адміністративно-територіальний устрій України: політико-географічні проблеми функціонування та можливості оптимізації. *Наук. вісник Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер.: Геогр. науки*, 6, 138–143.

⁴ Доценко, А. І. (2003). *Адміністративно-територіальний устрій та розселення в Україні*. Київ: РВПС України.

Вступ

Україна – унітарна держава, що має у своєму складі автономні області. Сучасний адміністративно-політичний устрій України визначено ст. 133 Конституції України (1996 р.). Зокрема, було ліквідовано радянську систему подвійної підпорядкованості виконавчих комітетів рад, їх управлінь і відділень. Місцеві ради було звільнено від опіки їхніх виконавчих комітетів.

Водночас велика частина проблем сучасного управління містами пов'язана з успадкуванням нереформованого адміністративно-територіального устрою радянських часів. Подальший розвиток держави, реалізація її інтеграційного курсу на входження до складу Європейського Союзу потребують проведення адміністративної реформи, невід'ємною складовою якої є спрощення адміністративно-територіального устрою, його приведення у відповідність до норм і правил ЄС.

В Україні питання ролі міст як центрів адміністративного управління розглядали переважно у рамках впровадження нової моделі регіонального розвитку. У працях О. І. Шаблія ¹, Ф. Д. Заставного ², М. С. Дністрянського ³, А. І. Доценка ⁴ та інших дослідників розкрито різні аспекти цієї проблеми. Проте залишається мало вивченим

із географічних позицій питання удосконалення адміністративно-територіального устрою власне міст держави. Тому *метою* роботи є розкриття значення міст України як центрів адміністративного управління. *Основні завдання* – аналіз із позицій географії головних сучасних проблем адміністративно-територіального устрою міст держави. *Об'єктом* дослідження є міста України, а *предметом* – їх адміністративно-територіальний устрій.

Матеріали і методи дослідження. Статистичною базою дослідження є офіційні дані про адміністративно-територіальний устрій міст України, наведені на вебсайті Державної служби статистики України. Законодавчою базою роботи є нормативно-правові акти, що визначають адміністративно-територіальний устрій держави, подані на вебсайті Верховної Ради України.

Результати дослідження та їх обговорення. Сучасний адміністративно-територіальний устрій є «спадщиною» Української РСР. Нині продовжує діяти «Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР», затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 1654-х від 12 березня 1981 р., і низка інших радянських нормативно-правових актів, що регулюють питання адміністративно-територіального

устрою. Проте згадане Положення суперечить прийнятим за роки незалежності нормативно-правовим актам. Зокрема, відповідно до Конституції (1996 р.) у країні є лише міста, а за ст. 6 Бюджетного кодексу України (№ 2456-VI від 8 липня 2010 р.) – міста обласного/республіканського і районного значення, що частково відповідає преамбулі зазначеного Указу Президії Верховної Ради Української РСР, в якому виділено міста республіканського, обласного та районного підпорядкування.

Сучасна схема адміністративно-територіального устрою України має чотирирівневу ієрархічну структуру. При цьому одні й ті самі адміністративно-територіальні одиниці належать до різних рівнів ієрархії. Це не сприяє ефективному управлінню країною. Проаналізуємо основні проблеми сучасного адміністративно-територіального устрою міст України.

Спеціальний правовий статус міських рад

Спеціальний правовий статус тимчасово окупованої території мають Автономна Республіка Крим і місто Севастополь (Закон України № 1207-VII від 15 квітня 2014 р.). Специфічним є адміністративно-територіальний устрій території, підпорядкованої

Севастопольській міській раді. Систему місцевого самоврядування становлять громади: одна міська, одна селищна, чотири сільські, чотири районні у місті. До складу двох із них (Гагарінського і Ленінського районів) входять тільки міські квартали власне м. Севастополь, а двом іншим районам (Балаклавському і Нахімовському) підпорядковані 28 сіл і по одному місту, селищу міського типу й селищу.

Особливий правовий статус міських населених пунктів

Особливий правовий статус відповідно до законодавства України має зона відчуження (Київська область). Її існування не передбачено ст. 133 Конституції України, проте ст. 8 чинного Закону України «Про правовий режим території, яка отримала радіаційне забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» (№ 791a-XII від 27 лютого 1991 р.) встановлено, що нею, а так само зоною безумовного (обов'язкового) відселення управляє Адміністрація зони – спеціальний підрозділ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та з питань захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. Цей орган центральної влади визначає господарську діяльність та режим відвідування і перебування у межах зони

відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, територіально охоплює окремі місцевості північної частини Київської і Житомирської областей (перелік населених пунктів і адміністративно-територіальних районів подано в Додатку № 1 до Постанови Кабінету Міністрів Української РСР № 106 від 23 липня 1991 р.). Існує проблема з реальним адміністративним статусом міст обласного значення Прип'ять і Чорнобиль (Київська область), які перебувають у зоні відчуження. Населення у цих містах немає, однак залишається проблема їх утримання у належному стані.

Тимчасовий особливий правовий статус місцевого самоврядування діяв із 2001 до 2006 р. (згідно із Законом України «Про державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в містах Ірпінь, селищах Буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське Київської області» № 2352-III від 5 квітня 2001 р.) на території створеного на цей термін Ірпінського регіону, який охоплював зазначені адміністративно-територіальні одиниці. При цьому смт Коцюбинське, яке входить до складу Ірпінської міськради, без входження в її адміністративно-територіальний склад, передано у підпорядкування столичної державної адміністрації відповідно до п. 3 Розпорядження Кабінету Міністрів України № 522-р від 15 грудня 2005 р. Тим самим закладено правову колізію щодо по-

вноважень органів управління та їх підпорядкованості у Коцюбинському.

Вкрай складна конфігурація території адміністративної одиниці є досить характерним явищем сучасного адміністративно-територіального устрою України.

Із географічного погляду потребує узгодження поняття анклавності. *Анклавність* – оточення поселення певної адміністративно-територіальної одиниці одного порядку іншою такою одиницею. Наприклад, м. Славутич, що входить до складу Київської області, є анклавом на території Чернігівської області. Особливе місце посідають міські ради, що мають численні анклавні частини. Це характерно для Донбасу. Наприклад, крім основної частини до складу міст обласного значення Антрацит, Красний Луч і Ровеньки входить ще сім анклавів; Селидова – п'ять; Добропілля і Кіровська – чотири; Артемівська, Луганська, Харцизька – три анклави. При цьому, приміром, анклавні території Добропільської, Луганської, Селидівської і Харцизької міськрад розташовані у своїх адміністративно-територіальних районах. Це не сприяє ефективному управлінню зазначеними складними адміністративно-територіальними одиницями, які до того ж є територіально розділеними.

Крім анклавності, має місце і надзвичайно примхливе виділення кордонів низки адміністративних районів і міських рад.

Наприклад, у складі Одеської міськради є і анклав, і формально полуанклавні частини, з'єднані з основною частиною території міста лише однією автомобільною дорогою.

«Адміністративне черезсмузжся» виникає у разі, якщо на території, наприклад, певної міської ради розташовані інші адміністративно-територіальні одиниці. Приміром, територія Києво-Святошинського району розділена територією Бучанської й Ірпінської міськрад на три частини – основний масив і дві окремі частини – Горенська (два села) і Міроцька сільради (одне село). Це аж ніяк не сприяє ефективному управлінню, особливо щодо питань виділення в натуру земельних ділянок та збирання земельного податку.

Низка великих міських рад мають складний адміністративно-територіальний устрій: до їхнього складу можуть входити населені пункти на різному рівні управління – безпосередньо або ж через підпорядкування органам управління іншими містами в його складі. Нині до складу 64 міст обласного значення України входять 202 інші адміністративно-територіальні одиниці. Лідерами за такими «адміністративними матрьошками» є Донецька область, Автономна Республіка Крим і Луганська область, у яких відповідно 92, 62 і 53 сільські населені пункти адміністративно входять до складу міських рад. Наприклад, у складі міста республікансько-

го значення Ялта є 31 населений пункт, із них – одне місто районного значення, 21 смт, вісім селищ і одне село. Система управління ними складається з Ялтинської міськради (місто обласного значення), до складу якої прямо входить власне м. Ялта, а також окрема Алупкінська міськрада (місто районного значення) і сім селищних рад. Не менш заплутана ситуація і з управлінням населеними пунктами, що входять до складу міста обласного значення Єнакієве (Донецька область). Адміністративно йому підпорядковані два міста районного значення, вісім смт, 11 селищ, вісім сіл, об'єднаних у чотири селищні ради. Унікальною формою такої «матрьошки» є Краснолиманський район, підлеглий Краснолиманській міськраді Донецької області, та Свердловський район, підлеглий Свердловській міськраді Луганської області. За чинним законодавством України майже всі органи місцевої влади мають рівні права, але при цьому в таких «матрьошках» є одна територія управління, а це призводить до правових конфліктів, особливо у сфері землекористування.

Висновки

Проведене географічне дослідження сучасних основних проблем адміністративного управління містами України свідчить про

нагальну потребу у проведенні адміністративно-територіальної реформи. При цьому слід враховувати чинні відповідні нормативно-правові норми законодавства Європейського Союзу з цього питання. Важливими завданнями є: ліквідація наявних рудиментів складної і запутаної радянської системи управління містами, спрощення адміністративно-територіального устрою міських рад, надання права містам створювати добровільні органи спільного управління у рамках єдиної міської агломерації, оптимізація мережі міст відповідно до європейських критеріїв їх виділення та віднесення населених пунктів до відповідної категорії.

Ivan Savchuk

IMPORTANCE OF CITIES AS CENTERS OF ADMINISTRATION

Ukraine is a unitary state with the administrative and political division is represented by four-level hierarchy. Let us analyze the main issues of the present-day administrative-territorial structure of Ukraine. *Special legal status* was the administrative-territorial structure of the territory subordinated to Sevastopol City Council is peculiar. The actual administrative status of towns of oblast subordination Pripjat and Chornobyl (Kyiv oblast) that are located within the exclusion zone is not officially defined. Temporary special legal status of the local government was in force from 2001 up to 2006 urban settlement Kotsiubynske, a part of the Irpin Town Council, passed in subordination to the State administration of the capital – City of Kyiv. Enclavement implies entire encirclement of an administrative unit by another administrative unit. There is a group of Town Councils that have numerous enclave parts (they are typical for Donbas). The term administrative stripping implies that

References

Dnistryansky, M. (2013). Administrativo-teritorialniy ustriy Ukrainy: politiko-heohrafichni problemy funkcionuvannya ta mozhlyvosti optimizatsii. *Science. Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European nat. univ. Serie: Geogr. science*, 6, 138–143 [in Ukrainain].

Dotsenko, A. (2003). *Administrativno-teritorialniy ustriy ta rozselennya v Ukraini*. Kyiv: RVPS Ukraine [in Ukrainain].

Shabliy, A. (2001). *Suspilna heohrafia: teoriya, istoriya, ukrainioznavchi studii*. Lviv: Ivan Franko Lviv. nat. universiry [in Ukrainain].

Zastavniy, F. (1990). *Heohraphiya Ukrainy*. Lviv: Mir [in Ukrainain].

the territories of administrative units wedge between each other, which is typical mainly for urbanized territories. “Administrative matryoshka” – 64 cities of oblast subordination of Ukraine have 202 other administrative-territorial units in their composition. Numerous conflicts within the system of management are caused by the above mentioned problems of the administrative and territorial division.

Keywords: city/town, the administrative and political division of State, cities council.

ОГЛЯДИ. РЕЦЕНЗІЇ

Вікторія Константінова,

Науково-дослідний інститут історичної урбаністики, Бердянськ
 VNKonst@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0003-1557-5213>

Ігор Лиман,

Бердянський державний педагогічний університет
 Lyman@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-9349-8500>

СЕРІЯ «BLACK SEA HISTORY WORKING PAPERS»

¹ Jansen, Harry. (2001). *The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History*. Oxford; New York: Berg, 46–50.

² Hershberg, Theodore. (1978). *The New Urban History: Toward an Interdisciplinary History of the City*. *Journal of Urban History*, 5 (November), 32–33.

³ Warner, Sam B. (1968). If All the World Were Philadelphia: A Scaffolding for Urban History, 1774–1930. *American Historical Review*, 74 (October), 26–43.

У світовій історіографії актуальним залишається тренд, згідно з яким міста вивчають перш за все як субсистеми ширших систем ¹. При цьому спостерігається подальший розвиток підходів, артикульованих як Теодором Гершбергом, згідно з яким місто потрібно вивчати більше як процес, аніж як місце, і науковець має виходити за «незв'язані між собою шматки урбаністичного досвіду» ², так і послідовниками Еріка Лампарда, які критикували «біографічний метод історико-урбаністичного дослідження», за якого наголос робили на унікальності кожного міста, внаслідок чого, як сформулював Сем Варнер, «полиця з книгами з історичної урбаністики виглядала як низка не пов'язаних між собою локальних історій» ³. Значною мірою в контексті згаданого тренду можна розглядати і книжкову серію «Black Sea History Working Papers», підготовка якої була одним із ключових завдань великого міжнародного проєкту «Чорне море і його портові міста, 1774–1914. Розвиток, конвергенція та зв'язки зі світовою економікою».

⁴ Константинова, В. (2017). «Національні історії» поліетнічних міст південноукраїнського фронтиру імперського періоду. *City History, Culture, Society*, 1, 207–218.

⁵ Ardeleanu, Constantin, & Lyberatos, Andreas (Eds.). (2016). Port Cities of the Western Black Sea Coast and the Danube: Economic and Social Development in the Long Nineteenth century. In *Black Sea History Working Papers* (Vol. 1). Corfu, published in www.blacksea.gr.

⁶ Harlaftis, Gelina, Konstantinova, Victoria, Lyman, Igor, Sydorenko, Anna, & Tchekoidze, Eka (Eds.). (2020). Between Grain and Oil from the Azov to Caucasus: The Port-Cities of the Eastern Coast of the Black Sea, late 18th – early 20th century. In *Black Sea History Working Papers* (Vol. 3). Rethymnon, published in www.blacksea.gr.

⁷ Eldem, Edhem, Kechriotis, Vangelis, & Laiou, Sophia (Eds.). (2017). The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Southern Black Sea

Coast and Hinterland, Late 18th – Beginning of the 20th Century. In *Black Sea History Working Papers* (Vol. 5). Corfu, published in www.blacksea.gr.

⁸ Chatziioannou, Maria Christina, & Delis, Apostolos (Eds.). (2020). Linkages of the Black Sea with the West. Navigation, Trade and Immigration. In *Black Sea History Working Papers* (Vol. 7). Rethymnon, published in www.blacksea.gr.

⁹ Sydorenko, Anna. (2017). Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των πόλεωνλιμανιών της Κριμαίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα [The Economic and Social Development of the Crimean City-Ports During the Second Half of the 19th Century]. In *Black Sea History Working Papers* (Vol. 13, unpublished Ph.D. thesis). Ionian University, Corfu.

¹⁰ Sifneos, Evrydiki. (2018). *Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities*. Brill, Leiden, Boston.

¹¹ Eldem, Edhem, & Laiou, Sophia (Eds.). (2018). *Istanbul and the Black Sea Coast: Shipping and Trade, 1770–1920*. Istanbul: The ISIS Press.

Цей проєкт реалізовувався у 2012–2015 рр. і мав на меті виявлення, аналіз і узагальнення матеріалів щодо економічного та соціального розвитку 24 портових міст Азово-Чорноморського регіону, які сформували інтегрований ринок, що став найбільшою зоною експорту зерна у світі в другій половині XIX – на початку XX ст. Проєкт здійснював Іонійський університет у співпраці з Інститутом середземноморських досліджень, Університетом Криту, Грецьким дослідницьким фондом, Університетом Фессалії, Егейським університетом, з університетами, дослідницькими інститутами та архівами причорноморських країн: Туреччини, Болгарії, Румунії, України, Росії та Грузії, а також із науковцями Норвегії, Італії, Ізраїлю, Молдови та США (загалом – близько 100 дослідників) ⁴.

Серія «Black Sea History Working Papers» почала виходити вже після офіційного завершення проєкту «Чорне море і його портові

міста...». Усі томи серії готують паралельно до друку і видають, зберігаючи нумерацію, передбачену ще проєктною заявкою. На сьогодні побачили світ п'ять томів, які мають номери 1 ⁵, 3 ⁶, 5 ⁷, 7 ⁸ і 13 ⁹. Як нумеровані томи серії «Black Sea History Working Papers» опубліковані монографії «Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities» ¹⁰ та «Istanbul and the Black Sea Coast: Shipping and Trade, 1770–1920» ¹¹.

Перший том, «Port Cities of the Western Black Sea Coast and the Danube: Economic and Social Development in the Long Nineteenth century», присвячений містам-портам, які розташовані на території сучасних Румунії та Болгарії. Це – Суліна, Браїла, Галац, Констанца, Бургас і Варна.

Третій том, «Between Grain and Oil from the Azov to the Caucasus: the Port-Cities of the Eastern Coast of the Black Sea, Late 18th – Early 20th Century», досліджує портові міста,

які нині належать до території України, Російської Федерації та Грузії. Передусім, це Керч, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог, Ростов-на-Дону, Новоросійськ і Батумі.

П'ятий том, «The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Southern Black Sea Coast and Hinterland, Late 18th – Beginning of the 20th Century», стосується міст Туреччини – Трапезунда, Самсуна, Стамбула та інших.

Сьомий том, «Linkages of the Black Sea with the West. Navigation, Trade and Immigration», зосереджений уже переважно не на якійсь частині Чорноморського регіону, а на проблемах маршрутів і безпеки чорноморської навігації, зв'язках чорноморських портів із Трієстом, а також на міграційних процесах із Чорноморського регіону до Латинської Америки. Крім того, один із розділів книжки присвячений іонійській торгівлі в чорноморських портах на території Російської імперії та в дельті Дунаю, а інший – міграції через морський порт Одеси до Нью-Йорка.

Тринадцятий том, «Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των πόλεων λιμανιών της Κριμαίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», являє собою PhD-дисертацію народженої в Україні грецької дослідниці Анни Сидоренко. Ця робота аналізує економічний та соціальний розвиток міст-портів Криму в другій половині XIX ст.

Монографію «Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities», підготовлену однією з ініціаторок і натхненниць проекту «Чорне море і його портові міста...» Еввідікі Сіфнео, опубліковано невдовзі після смерті авторки. Як зазначено в передмові, це книжка «про космополітичне місто космополітичної дослідниці». Еввідікі Сіфнео запропонувала цікавий погляд на Одесу з акцентами на «перипатетичному» підході до вивчення міського простору і на аналізі динаміки «соціально-економічних трансформацій, що проросли в процесі політичних змін».

Нарешті, «Istanbul and the Black Sea Coast: Shipping and Trade, 1770–1920» являє собою колективну монографію, перша частина якої, «Istanbul between the Black Sea and the Mediterranean», містить дослідження місця Османської імперії в чорноморській торгівлі, ролі іонійській купців у морській торгівлі цієї імперії, зв'язків банкірів стамбульського району Галата з заснованими греками міжнародними банками. Друга частина видання, «Aspects of the Black Sea economy», аналізує публікації у періодичному виданні «Revue commerciale du Levant» про чорноморський регіон Османської імперії, про трансформації товарного судноплавства в південно-східних чорноморських портах, про рентабельність видобутку вугілля на шахтах Козлу та Зонгулдак, а також про роль

православних у політиці та економіці чорноморських портових міст часів пізньої Османської імперії.

Усі опубліковані книжки серії «Black Sea History Working Papers» написані в контексті підходів, сформульованих очільницею проєкту «Чорне море і його портові міста...» Тзеліною Гарлафтис. І це не тільки міждисциплінарність. У центр аналізу поміщено саме море, а точніше, моря – Чорне та Азовське, які поєднували всі досліджувані портові міста в систему, що, своєю чергою, була підсистемою глобальної системи. Причому дослідження не обмежувались кордонами держав, тодішніх чи сучасних. Тільки до певної міри ці кордони брали до уваги при виокремленні чотирьох морських регіонів: західне узбережжя Чорного моря (якому присвячено перший том), північне узбережжя (від Одеси до Феодосії), східне узбережжя (третій том) і південне узбережжя (п'ятий том).

Загалом у рамках серії «Black Sea History Working Papers» передбачено видання 14 томів. На сьогодні на різних етапах підготовки ще перебувають томи:

Sifneos, Evrydiki, Iurkova, Oksana and Shandra, Valentina (eds). Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – early 20th Centuries, Black Sea History Working Papers, volume 2, forthcoming;

Davidov, Mikhail, Harlaftis, Gelina and Kulikov, Vladimir. The Economic Development of the Port-Cities of the Northern and Southern Black Sea Coast, 19th – Beginning of the 20th Century. Transport, Industry and Finance, Black Sea History Working Papers, volume 4, forthcoming;

Colonas, Vassilis, Yerolympos, Alexandra and Vitopoulou, Athina. Architecture and City Planning in the Black Sea Port-Cities, Black Sea History Working Papers, volume 6, forthcoming;

Petmezas, Socratis and Papadopoulou, Alexandra (eds). The Development of 21 Black Sea Port-Cities. A Statistical Approach, Black Sea History Working Papers, volume 8, forthcoming;

Petmezas, Socratis and Papadopoulou, Alexandra. Black Sea Historical Statistics, Black Sea History Working Papers, volume 9, forthcoming;

Theotokas, Ioannis, Pallis, Athanassios and Lekakou, Maria. Shipping, Ports and Cities in Soviet and Post-Soviet Period. Reintegration in the Global Economy, Black Sea History Working Papers, volume 10, forthcoming;

Papadopoulou, Alexandra. The Integration of the Black Sea Markets to the Global Economy, 19th Century, Black Sea History Working Papers, volume 12, forthcoming;

Carras, Iannis and Chernukhin, Eugene. The Balkan Merchants of Nezhin 17th-19th

Centuries, Black Sea History Working Papers, volume 14, forthcoming.

Коли всі ці томи побачать світ, можна буде оцінити загальний внесок серії «Black Sea History Working Papers» і зокрема у розвиток історичної урбаністики. Але вже сьогодні є підстави казати про те, що завдяки книжкам цієї серії не тільки суттєво збагачено фактографічний «багаж» з історії портових міст Чорноморського регіону, а й запропоновано та розпочато реалізацію підходу, який відкриває нові перспективи для вписування історії цих міст у регіональні та глобальний контексти.

References

- Ardeleanu, Constantin, & Lyberatos, Andreas (Eds.). (2016). Port Cities of the Western Black Sea Coast and the Danube: Economic and Social Development in the Long Nineteenth century. In *Black Sea History Working Papers* (Vol. 1). Corfu, published in www.blacksea.gr.
- Chatziioannou, Maria Christina, & Delis, Apostolos (Eds.). (2020). Linkages of the Black Sea with the West. Navigation, Trade and Immigration. In *Black Sea History Working Papers* (Vol. 7). Rethymnon, published in www.blacksea.gr.
- Eldem, Edhem, & Laiou, Sophia (Eds.). (2018). *Istanbul and the Black Sea Coast: Shipping and Trade, 1770–1920*. Istanbul: The ISIS Press.

Eldem, Edhem, Kechriotis, Vangelis, & Laiou, Sophia (Eds.). (2017). The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Southern Black Sea Coast and Hinterland, Late 18th – Beginning of the 20th Century. In *Black Sea History Working Papers* (Vol. 5). Corfu, published in www.blacksea.gr.

Harlaftis, Gelina, Konstantinova, Victoria, Lyman, Igor, Sydorenko, Anna, & Tchikoidze, Eka (Eds.). (2020). Between Grain and Oil from the Azov to Caucasus: The Port-Cities of the Eastern Coast of the Black Sea, late 18th – early 20th century. In *Black Sea History Working Papers* (Vol. 3). Rethymnon, published in www.blacksea.gr.

Hershberg, Theodore. (1978). The New Urban History: Toward an Interdisciplinary History of the City. *Journal of Urban History*, 5 (November), 32–33.

Jansen, Harry. (2001). *The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History*. Oxford; New York: Berg, 46–50.

Konstantinova, V. (2017). “Natsionalni istorii” po lietnichnykh mist pivdennoukrainskoho frontyru imperiskoho periodu. *City History, Culture, Society*, 1, 207–218.

Sifneos, Evrydiki. (2018). *Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities*. Brill, Leiden, Boston.

Sydorenko, Anna. (2017). Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των πόλεων λιμανιών της Κριμαίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα [The Economic and Social Development of the Crimean City-Ports During the Second Half of the 19th Century]. In *Black Sea History Working Papers*. (Vol. 13, unpublished Ph.D. thesis). Ionian University, Corfu.

Warner, Sam B. (1968). If All the World Were Philadelphia: A Scaffolding for Urban History, 1774–1930. *American Historical Review*, 74 (October), 26–43.

Володимир Гула,

кандидат історичних наук
vdgula1989@gmail.com

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ДНІПРА Лошак А., Старостин В. Синагоги Екатеринослава. Дніпро: Герда, 2019.

Дослідження культури та історії єврейського населення України на сьогодні є надзвичайно актуальними як із суспільного, так і з наукового погляду. Упродовж довгого часу, з середини 1930-х до кінця 1980-х рр., юдаїка перебувала під негласною забороною з боку радянської влади. Таку ситуацію було зумовлено переорієнтуванням ідеології правлячої партії з пролетарського інтернаціоналізму 1920 – початку 1930-х рр. на російський націоналізм, доповнений соціалістичною риторикою. До цього пізніше додалося зовнішньополітичне протистояння з Ізраїлем та внутрішньополітичне з дисидентським рухом, значну частину представників якого становили євреї, до того ж із просіоністськими настроями.

Після падіння Радянського Союзу, здавалось би, єврейські студії мали негайно повер-

нутися до суспільно-наукового життя України. Проте цей процес розвивався не надто швидкими темпами, на відміну від еміграції єврейського населення з території України. До того ж актуалізація болючих питань української національної пам'яті сприяла відходу проблем єврейських студій на другий план. Проте поступово ситуація змінюється, свідченням чого є вихід праці О. Лошак і В. Старостина «Синагоги Катеринослава».

Євреї оселилися в місті від часу його заснування: «У 1793 році до колишніх вольностей запорозьких Козаків полинули і євреї, яких імператриця Єлизавета Петрівна всіляко не пускала до Росії. За Катерини II вони прибули до Новоросійського краю після другого поділу Польщі, коли Росії дістались Білорусь і Південна Русь, окрім західної частини Волині»¹. А на 1897 р. чисельність

¹ Яворницький, Д. (1989). *История города Екатеринослава*. Днепропетровск, 15.

² Быстряков, А. *Хроника евреев Екатеринослава – Днепропетровска*. Retrieved from http://www.http://ju.org.ua/pict_mod/pictures/24_item_file_aleksandrbistryakov.pdf.

³ Быстряков, А. (2006). Сионистское движение в Екатеринославе. *Шабат Шалом*, 8, 8.

⁴ В імперський період історія Катеринослава розпочиналась із відвідин міста Катериною II та закладення нею Преображенського собору. Нині загальноприйнятою датою заснування міста вважають 1776 р., коли почалося створення міста. Того ж року у рапорті азовського губернатора В. Черткова це місто вперше названо Катеринославом. Докладніше див.: Репан, О., Старостін, В., & Харлан, О. (2007). *Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська*. Київ: Українські пропілеї.

⁵ Яворницький, Д. *История города Екатеринослава*.

єврейського населення Катеринослава сягнула 41 тис. осіб, що становило 36 % загальної кількості мешканців ². На межі XIX–XX ст. Катеринослав перетворився на один із центрів розвитку сіоністського руху, тісно пов'язаного із традиційною культурою, із синагогою. У 1891–1906 рр. тут жив і працював один із лідерів сіоністського руху М. Усишкін (1863–1941), у подальшому член виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації. Його сподвижник купець М. Майданський (1825–1910), керівник відділення «Хібат Ціон», був членом правління Хоральної синагоги Катеринослава та брав участь у роботі міської комісії з єврейських справ. Інший послідовник М. Усишкіна, Бер Борохов, 1901 р. заснував у Катеринославі Сіоністський соціалістичний робітничий союз, який поклав початок руху «Поалей-Ціон» ³. У 1909–1939 рр. на посаді головного рабина перебував Л.-І. Шнеєрсон (1878–1944), батько сьомого любавицького цадика М.-М. Шнеєрсона (1902–1994).

Публікації, присвячені катеринославській єврейській громаді, почали активно з'являтися у місцевій пресі з 1887 р., коли святкували 100-ліття міста ⁴. Того року було опубліковано спогади представника купецької родини І. Станіславського, батько якого оселився в Катеринославі від самого початку, присвячені розбудові єврейського життя

в місті. До річниці заснування міста у виданні «Екатеринославский юбилейный листок» вийшли окремі публікації з історії Хоральної синагоги та караїмської громади міста.

Процес усунення єврейської громади з міського простору розпочався зі встановленням радянської влади. На початку 1920-х рр. стартував наступ на юдаїзм та тісно пов'язані із ним іврит і сіонізм, на користь розвитку радянської єврейської культури мовою їдиш. На 1933 р. діяла лише одна синагога, було ліквідовано єшиву, зачинено, а згодом і остаточно зруйновано старе єврейське кладовище, на якому був похований відомий історик та публіцист І. Оршанський (1846–1875), дослідник історії російського єврейства та його юридичного становища в імперії. У цей самий час відбувається зростання ролі російського націоналізму у суспільно-політичному житті СРСР, наслідком чого стали репресії вже щодо радянської культури мовою їдиш. Відповідно, з середини 1930-х рр. єврейська громада зникає з історичних досліджень, присвячених цьому місту. 1937 року Д. Яворницький написав «Историю города Екатеринослава» ⁵, яку, однак, тоді опублікувати не вдалося, і світ ця праця побачила лише 1989 р. У цьому нарисі автор лише кілька разів згадав про єврейське населення міста: в описі заселення нового міста наприкінці XVIII ст. та у сюжеті, присвяченому

⁶ Шатров, М. (1969). *Город на трех холмах*. Днепропетровск: Проминь.

⁷ Быстряков, А. *Хроника евреев Екатеринослава-Днепропетровска*.

⁸ Лошак, А., & Старостин, В. (2019). *Синагоги Екатеринослава*. Днипро: Герда, 7.

революційним подіям 1905 р., а саме єврейському погрому. Характерно, що погром описано за панівними на той час поглядами – як поліцейську провокацію, що не мала підтримки серед широких верств населення. А вже у 1960-х єврейська громада повністю зникла з історичного наративу міста. М. Шатров у надзвичайно популярній у радянські часи праці «Город на трех холмах»⁶ взагалі уникає будь-яких сюжетів, пов'язаних з євреями. Не згадано навіть про наявність юдейських культових споруд у Дніпропетровську. Втім, ця книжка містить яскраву вказівку на стан єврейського питання у тодішньому СРСР: на тлі повного замовчування життя громади зазначено справжнє прізвище автора – Штейн.

Після здобуття Україною незалежності ця прогалина поступово заповнюється. Зокрема, вийшла праця О. Бистрякова «Хроника жизни евреев Екатеринослава-Днепропетровска»⁷, у якій досить повно відображено життя єврейського населення міста, як його традиційної частини, так і світської. Рецензована праця є органічним доповненням дослідження О. Бистрякова: тут на історію населення накладається історія формування міського ландшафту, пов'язаного із цим населенням.

О. Лошак і В. Старостін використали матеріали державних архівів Дніпропетров-

ської та Харківської областей, періодичні видання, спогади членів єврейської громади. Значною проблемою при цьому є брак даних із ранньої історії громади, оскільки багато документів і матеріалів було знищено під час пожежі 1832 р. Зокрема було втрачено пінкас громади, який рабину Г. Шапоринському вдалося відновити лише частково. В основному, в тій частині, де це стосувалося історії хоральної синагоги. Натомість історію виникнення самої громади так і не було відновлено.

Працю побудовано за хронологічним принципом. Початок єврейської історії міста автори ведуть від Новокодацького цвинтаря. Саме цей об'єкт відповідно до документальних свідчень є найстарішим з-поміж тих, де чітко можна встановити топографічне розташування. Кладовище було засновано одночасно із містом: «Наприкінці 1770 – на початку 1780-х рр. почалось формування єврейської громади у повітовому місті, колишньому паланочному центрі Війська Запорозького Новому Кодаці. Точну дату виникнення громади не встановлено. По суті, на сьогодні єдиним підтвердженням її існування є свідчення про Новокодацький єврейський цвинтар»⁸. Далі автори у хронологічному порядку наводять докладні свідчення про будівництво, архітектуру, розташування різних об'єктів єврейського життя міста, а

⁹ Там же, 14.

¹⁰ Там же, 179.

також про осіб, дотичних до фінансування та діяльності більшості із встановлених авторами 63 синагог Дніпра.

Не минули О. Лошак і В. Старостін і традиційної єврейської освіти. На момент революції 1917 р. у місті діяли три Талмуд-Тори та одна єшива, а також бейт-мідраші, які у праці визначені саме як синагоги. Наведені авторами дані про боротьбу довкола реформування традиційної релігійної освіти у бік збільшення частки викладання світських предметів, що її вели діячі Хаскали, важливі для розуміння поступової інтеграції єврейської спільноти до місцевого соціуму, що вже на початку XX ст. втілюється у масовій участі євреїв у загальноімперських політичних силах.

Автори приділили увагу історії усіх синагог Катеринослава, про які вдалося знайти згадки в архівних джерелах і періодичних виданнях того часу. Ознайомлення з історією будівництва, фінансування, обрядів цих синагог дає змогу скласти соціальну топографію єврейського соціуму Катеринослава: значна частина синагог була орієнтована на певну соціально-професійну спільноту в рамках єврейської громади. Наприклад, існували ремісничі, солдатська, фабрична синагоги та ін. Окрім корпоративного принципу формування синагогальної громади, поширеними були також сімейний і сусід-

ський. Центральне місце у релігійному житті громади посідала Хоральна синагога, зведена 1845 р. Однак уже з початку XIX ст. в місті існувала центральна дерев'яна синагога, яка згоріла 1832 р. Автори наводять лист І. Срезневського з описом пожежі, а також поширену на той час версію про підпал синагоги поляками⁹. На жаль, авторам не вдалося з'ясувати висновок судової палати з цієї справи.

Центральна синагога поступово перетворилась на корпоративну синагогу заможного купецтва. Вплив сіонізму на релігійну практику прослідковується на прикладі синагоги Ойгель Яков. Її було відкрито 1891 р. за ініціативи палестинофілів. У її діяльності брав участь відомий діяч сіоністського руху М. Усишкін. Окрім богослужінь, тут регулярно зачитували та обговорювали реферати на теми мови, культури, історії євреїв¹⁰. Однак на той момент здобути популярність у громаді adeptам сіонізму не вдалося, і 1895 р. синагогу було закрито.

Єврейське життя міста за часів СРСР висвітлено у нарисі, присвяченому синагозі Ашкеназ. Саме ця синагога була єдиною в місті, яка діяла впродовж усього періоду радянської влади. У цей час довкола неї гуртувалися віряни різних напрямів юдаїзму. З 1932 р. вона стала синагогою міського рабина, відомого діяча хасидського руху

¹¹ Там же, 146–148.

¹² Докладніше див.: Федорчук, А. *Находки и загадки Авраама Фирковича*. Retrieved from http://sarkel.ru/istoriya/nahodki_i_zagadki_avraama_firkovicha_artiom_fedorchuk/.

Хабар Л.-І. Шнеерсона ¹¹. Після завершення Другої світової війни довкола цієї синагоги було сконцентровано єврейське життя міста: 1950 р. було ліквідовано сім приватних міньянів; сувої Тори, які їм належали, передано до цієї синагоги. Ці процеси відбувалися за ініціативи органів внутрішніх справ, які прагнули в такий спосіб встановити надійніший контроль над життям єврейської громади.

Окремий параграф присвячено караїмській кенасі. Питання походження караїмів та їхнього ставлення до єврейської спільноти досі залишається дискусійним ¹². Автори, помістивши нарис про кенасу у цій праці, найпевніше, дотримуються «єврейської» теорії. У самому нарисі ця позиція відкрито не декларується, і її обґрунтування виходило би за рамки дослідження. Однак досить докладно описано релігійний обряд караїмів і систему традиційної освіти. Окремо автори зупинилися на історії зведення та архітектури караїмської кенаси, яка до наших днів, на жаль, не збереглась. Караїмська громада міста не пережила буремного ХХ ст. Її архітектурні споруди також зазнали втрат: залишився лише перебудований житловий будинок кенаси. Тому, в умовах витіснення караїмів з історичної пам'яті міста, цей нарис набуває не тільки наукової, а й суспільної актуальності.

Видання доповнено якісними ілюстраціями, серед яких карти, архівні фото згаданих об'єктів та сучасні світлини. Образи зниклого міста постають перед читачем, прориваючись через десятиліття державного атеїзму та безконтрольну забудову історичних районів міста у пострадянську добу. Книжку написано науковою мовою, проте вона буде цілком доступною для широкого кола зацікавлених читачів, не тільки для спеціалістів із юдаїки, оскільки доповнена словником термінів з єврейського традиційного життя.

Праця є блискучим прикладом відновлення історичного минулого єврейської громади Дніпра. Зібраний величезний фактичний матеріал є основою для подальших досліджень. Ця робота сприяє більш повній реконструкції формування архітектурного й соціокультурного обличчя Дніпра.

References

Bystrjakov, A. *Hronika evreev Ekaterinoslava-Dnepropetrovska*. Retrieved from http://www.http://ju.org.ua/pict_mod/pictures/24_item_file_aleksandrbystrjakov.pdf [in Russian].

Bystrjakov, A. (2006). *Sionistskoe dvizhenie v Ekaterinoslave. Shabat Shalom*, 8, 8 [in Russian].

Javornickij, D. (1989). *Istorija goroda Ekaterinoslava. Dnepropetrovsk* [in Russian].

Loshak, A., & Starostin, V. (2019). *Sinagogi Ekaterinoslava*. Dnipro: Gerda [in Russian].

Repan, O, Starostin, V., & Kharlan O. (2007). *Palimpsest: poselennia XVI–XVIII st. v istorii Dnipropetrovska*. Kyiv: Ukrainski propilei [in Ukrainian].

Shatrov, M. (1969). *Gorod na treh holmah*. Dnepropetrovsk: Promin' [in Russian].

Fedorchuk, A. *Nahodki i zagadki Avraama Firkovicha*. Retrieved from http://sarkel.ru/istoriya/nahodki_i_zagadki_avraama_firkovicha_artyom_fedorchuk/ [in Russian].

Володимир Гула,

кандидат історичних наук
vdgula1989@gmail.com

МІСТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У МОДЕРНУ ДОБУ: ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

**Ab urbe condita: Урбаністичний простір
Південної України в останній третині XVIII –
першій половині XX ст.: збірка матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції,
присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя. –
Запоріжжя: АА Тандем, 2020. – 288 с.**

На сьогодні в Україні спостерігається зростання інтересу до історії окремих населених пунктів. Це пов'язано як із соціально-економічними, політичними чинниками, так і з історіографічними. До перших відносимо реформу місцевого самоврядування, яка сприяла розширенню можливостей громад у проведенні місцевих історичних досліджень, а також у сфері співпраці з міжнародними організаціями-грантодавцями. До других – відродження табуйованої за радянських часів історії окремих етнічних

громад та їхньої ролі у розвитку відповідних міст. «Міська історія чимдалі більше усвідомлюється і владою, і громадою як ресурс для зміцнення своїх соціально-культурних позицій на національному рівні. Водночас у житті самої громади набуває сили соціальне замовлення на відродження міського середовища в його історично правдивих рисах»¹. Хоча реакція окремих політиків на звернення населення до минулого рідних міст виявилась вельми неоднозначною. Їм вдалося «збагатити» історичну урбаністику літерату-

¹ Буряк, В. (2020). Місто невпинного розвитку. В *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.* (с. 7).

рою сумнівної наукової якості, яка спекулює на хворобливому прагненні певної кількості нещасних людей самоствердитися за рахунок уявної належності до великої цивілізації, яка (у випадку міст Південної та Східної України) протиставляється «дикій» Росії. Прикро, що часом у створенні подібної продукції беруть участь представники фахової спільноти.

У контексті вищезгаданих чинників 2020 р. у Запоріжжі відбулась Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 250-й річниці м. Запоріжжя «Ab urbe condita: урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XIX ст.». Проведення конференції та видання збірки матеріалів було здійснено за участю Запорізької міської ради, Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького, Запорізького обласного краєзнавчого музею, науково-дослідного інституту історичної урбаністики, програми дослідження сучасної України Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті, наукового проекту «Cityface: практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу», який реалізується Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна.

Структурно збірник матеріалів конференції розбито на чотири блоки: вступна

частина; «Місто: історія та архітектура»; «Пам'ять і традиція у міському просторі»; «На хвилях соціальної модернізації».

У вступній частині подано статтю С. Білівенка, голови правління Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького, у якій сформульовано основні проблеми, порушені учасниками конференції. Саме апелювання до праці Тіта Лівія у назві конференції вказує на бажання співвіднесення наукового дослідження та культурно-історичного міфу. У контексті історичної урбаністики міф зливається з науковим дослідженням за умови, якщо немає розмежування понять «історія міста» та «історія території міста». Це питання тісно пов'язане із визначенням дати заснування міста Запоріжжя і, відповідно, інтерпретації його ранньої історії. Також згадано про національні та етноконфесійні громади, які на сьогодні майже повністю зникли із українських міст. «Нам цікавий і полтавський переселенець, і російський дворянин, і колишній запорожець, і подільський єврей, що досягнув себе як міський житель південноукраїнського міста. Дослідникам цікаво, чи був йому такий статус до вподоби, чи це був лише захисний механізм виживання. І коли в них та його нащадків з'явилося бажання розвивати той простір, в якому він проживає, будувати нові церкви/молитовні будинки, промислові

² Білівненко, С. (2020). Тит Лівій та міста Степової України. В *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.* (с. 11).

³ Там само, 15.

⁴ Кравчук, П. (2020) Яка історія потрібна місту? Про можливість єдності в національному історіописанні. *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.* (с. 17–18).

споруди, навчальні заклади, водогони, лікарні»². Окремо автор звертає увагу на формування історичної пам'яті в образах масової культури: місця офіційних заходів, гулянь, зображення на листівках та в ювілейних виданнях тощо. У висновках автор відповідає на одне з порушених ним питань (як побачимо з подальшого змісту збірки, це питання є одним із центральних у цьому виданні): «Ми не відкидаємо культурно-історичні міфи, але також розглядаємо їх як історичне джерело, поруч із усною історією та подібними типами джерел; ми певні, що історична наука та краєзнавство не є статичними та догматичними, проте кожна нова теорія та введення до наукового обігу історичний факт повинен мати за основу метод комплексного джерелознавчого дослідження. І, ґрунтуючись на зазначених принципах, констатуємо, що матеріали, надіслані до конференції, свідчать, що датою заснування сучасного міста Запоріжжя ми маємо вважати 1770 рік, відколи починається саме безперервний розвиток населеного пункту»³. Дивним видається посилення на матеріали конференції як історичне джерело, тимчасом як цей висновок повністю підтверджується як письмовими, так і археологічними джерелами, про що йтиметься у наступному блоці матеріалів.

П. Кравчук, координатор конференції, сформулював окреме завдання цього заходу,

відштовхуючись від наукової актуальності дослідження міської історії, в контексті антропологічного повороту в історичній науці: «Наше завдання – оцінити ресурси місцевих джерел для повернення до конкретно-історичної проблематики міського розвитку на півдні України, певним чином підбити підсумки історіографічного процесу за майже тридцять років. Усвідомлюючи крихкість шаблонних будов, за умовчанням заснованих на принципі єдності процесів у певних історико-політичних рамках, де тяжіння влади буцімто визначає невинну генералізацію, спеціально відштовхуємося від протилежної тези – міські громади по-різному реагували на однакові політичні, економічні, соціально-культурні обставини, виявляючи особливості своєї громадянської свідомості як головного продукту міської історії»⁴.

Наступний блок матеріалів, «Місто: історія та архітектура», присвячено насамперед актуальним питанням історії м. Запоріжжя. Автори, використовуючи архівні матеріали, реконструюють роль запорозького чинника в історії Олександрівської фортеці, історію становлення повітового Олександрівська першої половини XIX ст., а також локалізацію двох дерев'яних додекагонових православних храмів, зведених наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Розрізнення понять «історія міста» та «історія території міста»

⁵ Шиханов, Р. (2020) Датування заснування та практика святкування дня народження м. Запоріжжя. В *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.* (с. 130).

проведено на прикладі м. Марганець. Автор, В. Грабовський, спираючись на критерій наявності чинників творення міста, виводить історію Марганця з 1891 р., коли тут почалися розробки покладів марганцевої руди, тимчасом як у радянській традиції історія міста розпочиналась постановою президії Верховної Ради УРСР про створення міста від 22 жовтня 1938 р. Разом з тим існують свідчення про наявність на цій території козацьких таборів, а пізніше – сільських поселень. Дискусійним питанням залишається локалізація Токмаківської Січі в межах сучасного Марганця. Проте січові сюжети – історія території міста, оскільки цим поселенням не був притаманний міський спосіб життя, не спостерігається тяглість міської традиції з XVII ст. до Марганця XX ст. 1891 р., із виникненням основного утворювального чинника для цього міста почалась еволюція чотирьох сіл у напрямі утворення міста, яке й було оформлене вищезгаданою постановою 1938 р.

Фактор міського континуїтету у датуванні історії міста Запоріжжя розглянуто у наступному блоці – «Пам'ять і традиція у міському просторі». Автори зосередились на спростуванні спроб виводити історію Запоріжжя із 952 р. Основними аргументами при цьому були здоровий глузд і відсутність тяглої традиції міського життя до 1770 р.,

створення Олександрівської фортеці. С. Білівненко та Р. Шиханов звертають увагу на те, що прихильники 952 р. змішують поняття «історія міста» та «історія території міста», про що свідчить відповідне рішення Запорізької міської ради: «Вважати 952 рік датою виникнення першого поселення на території сучасного міста Запоріжжя, на підставі трактату Візантійського імператора Костянтина VII Порфієродного “Про управління імперією”, як першої відомої писемної згадки про існуючі городища на обох берегах Дніпра та острові Хортиця; при проведенні святкових заходів до Дня міста, всім установам, підприємствам, організаціям, використовувати прийняте рішення; членам робочої групи із уточнення дати заснування міста Запоріжжя надати пропозиції для поглибленого вивчення прадавньої дописемної історії м. Запоріжжя від Середньостогівської культури доби енеоліту»⁵. Хоча, враховуючи неправильне написання імені візантійського імператора та згадки про енеоліт, можна припустити, що це був лише жарт: звіт все ж таки готували люди з історичною освітою, а от ухвалювали...

Цікавій темі присвячено доповідь «Музей “Стара Одеса” (1923–1938 рр.) і його роль у вивченні і збереженні архітектурної спадщини Причорномор'я». В. Солодова залучила документи з Державного архіву

⁶ <http://ri-urbanhistory.org.ua/images/tituls/The%20Greek%20Community%20and%20Consuls%20of%20Greece%20in%20Berdyansk.pdf>.

Одеської області, періодику, видання самого музею. Тема є малодослідженою, а сам музей являє собою цікавий приклад збереження архітектурної спадщини міста в умовах соціально-економічної трансформації. Сподіваємось, що авторка видасть більш розгорнуту розвідку з цієї теми, адже подана у рецензованому збірнику має радше оглядовий характер.

В останньому розділі варто виокремити розвідку І. Лимана, присвячену грецькій громаді Бердянська. Дослідження образів зниклого міста, які безпосередньо пов'язані зі зниклими впродовж буремного ХХ ст. етнічними громадами, є на сьогодні актуальним, оскільки пам'ять про них цілеспрямовано нищилась упродовж другої половини ХХ ст. Проведене дослідження вводить до наукового обігу інформацію про багато сотень етнічних греків – підданих Королівства Греція, Російської, Османської імперій, Іонійської республіки, що до 1864 р. була під протекторатом Британської імперії, а також про представників інших родин, із якими греки Бердянська були в духовній або кровній спорідненості. Розглянуто зв'язки Бердянська з греками до заснування тут грецького консульства; історію дев'ятох консулів Королівства Греція у Бердянську; зв'язки греків із консульством Великої Британії у місті; грецьке мореплавство, експортну торгівлю через

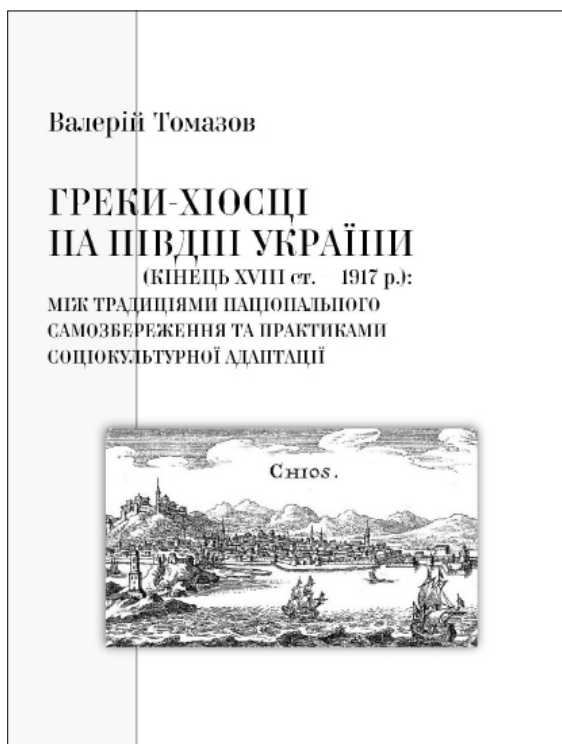
Бердянський порт і внесок грецьких купців в економічний розвиток Бердянська другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; місце греків у громадському, культурному житті, освіті та охороні здоров'я в Бердянську (с. 229). Фактично ця розвідка являє собою анотацію до дослідження І. Лимана та В. Константинові «Грецька громада та консули Греції у Бердянську ХІХ – початку ХХ ст.», з якою можна ознайомитися на сайті науково-дослідного інституту історичної урбаністики ⁶.

Актуальним питанням для осмислення міста періоду формування індустріального суспільства є реконструкція сприйняття тогочасним населенням поняття «модерне». Цьому питанню, на прикладі Харкова, присвячено розвідку А. Боженко. Авторка проаналізувала тогочасні публікації з урбаністики, путівники, спогади мешканців. Характерними для Харкова початку ХХ ст. стали згадки у путівниках сучасних, обладнаних на високому рівні будинків як знакових місць. Відповідне сприйняття модерного було притаманне й місцевим мешканцям: наявність планової забудови, бруківки, електрики ставало маркером цивілізованості відповідного району міста.

Отже, у рецензованій збірці матеріалів конференції її учасники порушили низку актуальних питань та запропонували відповіді на них, спираючись на різноманітні групи

джерел. Значний обсяг збірки присвячено розбору питань, дотичних скоріше до конструювання історичної пам'яті, ніж до історичної урбаністики. Проте гідна відповідь діячам, для яких історія – це політика, звернена у минуле, є необхідною для збереження високого наукового рівня сучасної української історіографії. На жаль, окремі матеріали, вміщені у збірці, мають радше оглядовий характер; також наявні роботи, які переповідають уже загальновідомі, вироблені раніше висновки. Помітно також, що немає чітко окреслених вимог до поданих текстів, що сто-

сується не тільки змістовного наповнення, а й технічного оформлення: в окремих статтях бракує повноцінних анотацій. А зауваження про видання матеріалів в авторській редакції свідчить про поверхову редакторську роль укладачів збірки. Проте наявність актуальних і цікавих досліджень, на яких ми акцентували увагу в рецензії, дає нам змогу рекомендувати це видання усім, хто цікавиться історичною урбаністикою загалом та історією міст Середньої Наддніпрянщини та Приазов'я XVIII–XX ст. зокрема.

Ірина Матяш,

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

КОЛИ НАУКА ЦІКАВА: ПРО ГЕНЕАЛОГІЮ, ПРОСОПОГРАФІЮ І ХІОСЬКИХ ГРЕКІВ

Валерій Томазов. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження і практиками соціокультурної адаптації / відп. ред. Г. В. Боряк. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 354 с.: іл.

Ім'я історика Валерія Томазова як найавторитетнішого українського дослідника генеалогії відоме не лише в Києві чи Україні загалом, а й далеко за межами нашої держави.

Наукові інтереси В. Томазова охоплюють проблеми генеалогії, некрополістики, просопографії, етнічної історії України. Розпочавши свої дослідження в цій сфері наприкінці 1990-х рр., із вивчення генеалогії козаць-

ко-старшинських родів, В. Томазов заявив про себе як фаховий науковець студіями, присвяченими таким родам, як Іпсіланті, Маврокордато, Патони, популярними працями щодо «грецьких сторінок української історії» та ін. Він був стипендіатом Фонду державних стипендій Грецької Республіки, стипендіатом-дослідником Міністерства освіти та релігійних культів Грецької Республі-

ки. Тому поява нової монографії В. Томазова поза сумнівом викликала помітний інтерес не лише професійної спільноти науковців.

У центрі уваги автора монографії – колективний портрет грецьких купців – вихідців з острова Хіос: родин Маврогордато, Родоканакі, Раллі, Севастопуло, Скараманга, Каралі й Аверіно. З їхньою діяльністю пов'язаний розвиток чорноморських та азовських портів – Одеси, Миколаєва, Таганрога, Бердянська, Маріуполя, Керчі, соціальної і культурної сфери Півдня України та залучення до міжнародного товарообігу південноукраїнського і бессарабського збіжжя. Як зауважує автор, греки-хіосці «інтегрувалися до елітних прошарків Російської імперії, залишаючись при цьому переважно космополітами та зберігаючи свою національну ідентичність – не стільки грецьку, як хіоську» (с. 2).

Особливістю рецензованої праці є її «європейський» стиль викладу матеріалу: науково обґрунтовані висновки, зроблені з залученням якнайширшого кола історичних джерел та методологічного інструментарію, викладено доступно, тому книжка одразу захоплює навіть не фахового читача.

Дослідження, поза сумнівом, має міждисциплінарний характер як через застосування принципів, методів і підходів різних наук – соціології, антропології, культурології та, звісно, історії, зокрема її спеціальних

галузей (архівознавства, джерелознавства, біографістики, генеалогії, некрополістики, просопографії тощо), а й із позиції окреслення читацької аудиторії. Книжка розрахована на істориків, культурологів, економістів, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться соціальною, економічною та етнічною історією України. Водночас монографія, без сумніву, стане важливим наочним навчальним посібником для студентів, які вивчають ці дисципліни.

Важливою складовою частиною праці є перший розділ, присвячений історіографії та джерелам дослідження. Взірцевим за структурою, науковою коректністю викладу, повагою до праці колег по науковому цеху (Л. Білоусова, Е. Сіфнеу, Н. Терентьева, В. Волониць, В. Шевченко, О. Шляхов та ін.) можна вважати підрозділ, присвячений стану дослідження теми як в Україні, так і за кордоном. Вибудувавши виклад від загальних оглядів до внеску конкретних авторів, подавши характеристику інституційної розбудови просопографічних досліджень, В. Томазов усебічно простежив розвиток історіографічного процесу генеалогічних і просопографічних студій. Автор був безпосереднім учасником цього процесу, співпрацюючи зі спеціалізованим відділом «Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України» під керівництвом Н. Терентьевої, завдання якого

полягало в дослідженні українсько-грецьких зв'язків і співробітництва протягом багатьох століть, історії грецьких громад в Україні, зокрема місця та ролі греків у розвитку вітчизняної економіки й культури; організовуючи та беручи участь у наукових конференціях (зокрема Міжнародній конференції «Греки в міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії XVIII–XIX ст.», 8–10 жовтня 2010 р.). Він був (разом із одеською дослідницею Л. Білоусовою та грецьким науковцем К. Авгітідісом) одним із учасників українсько-грецького наукового проекту, започаткованого 2003 р. президентом Грецько-української палати в м. Пірей Я. Поліхронопулосом (с. 18–59).

У контексті історіографічного аналізу В. Томазов вдається до теоретичних узагальнень. Цікавими є міркування щодо сутності просопографії як наукової дисципліни, що дедалі більше привертає увагу українських науковців (І. Старовойтенко, С. Ляшко та ін.) та її розуміння різними дослідниками (Е. Ріттерлінг, Т. Франке, Г. Альфреді, Д. Форні, Ж. Лоран), висвітлення розвитку просопографії від її витоків та виокремлення двох основних напрямів розвитку просопографії: перший – дослідження соціальних, професійних, етнонаціональних груп (Life History), другий – родинна історія (Family History). Тим самим можна погодитися із

тим, що немає окремого параграфу, присвяченого методології дослідження (с. 11–18).

Грамотне використання методів просопографії автор вдало поєднує з практичним умінням видобути необхідну інформацію з наявних джерел, оскільки, як відомо, результат пошуку генеалогічної інформації прямо залежить від повноти джерельної бази. Досвідчений дослідник генеалогії, В. Томазов демонструє вичерпну обізнаність із джерелами в широкому географічному ареалі та складі й змісті конкретних архівних фондів. Для досягнення результату автор задіяв усі види джерел генеалогічних досліджень: речові, усні, письмові; літописці й хроніки, сімейні родоводи і приватні генеалогічні записки, гербовники, церковні пом'яники (синодики), актові матеріали тощо (с. 61–80).

Інтерес становить зокрема наукова дискусія щодо класифікації просопографічних джерел, яку коректно веде В. Томазов. Аналізуючи класифікації, запропоновані українськими дослідницями І. Старовойтенко та Н. Миронець, автор вказує на логічність залучення до складу специфічних джерел (маргіналій, кінодокументів), але цілком обґрунтовано зауважує, що групування джерел у них відбувається за різними критеріями, і зазначає, що у класифікації бракує речових джерел. При цьому В. Томазов переконливо обґрунтовує застосування «класичного»

¹ Галаган, М. (2005). *З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.)*: Документально-художнє видання. Київ: Темпора, 46–47.

підходу до структури джерельної бази про-сопографічного дослідження: 1) вербальні (родинні перекази й легенди; спогади членів родини, друзів, колег та ін.); 2) речові (нагороди, реліквії, одяг, предмети побуту, надгробні пам'ятники тощо); 3) візуальні (перш за все – фотографії, відеозйомка, портрети); 4) писемні: офіційного походження – метричні записи та свідоцтва, паспорти, атестати, дипломи, послужні списки, трудові книжки, медичні довідки, документи на майно тощо; неофіційного (приватного): мемуари, щоденники, листування та ін. (с. 59–61). Акцентуємо на важливому застереженні автора щодо достовірності автокомунікативних джерел особового походження, яким об'єктивно притаманна суб'єктивність, вибірковість пам'яті їх утворювачів, орієнтованість на невизначеного адресата, авторські інтерпретації історичних фактів і подій тощо. В. Томазов слушно наголошує: «Вони можуть містити перекручення та помилки і потребують критичного ставлення, перевірки, підтвердження іншими документами» (с. 61). Водночас не можна не погодитися з думкою мемуариста М. Галагана, що «дух певної історичної доби можна краще пізнати не стільки через студіювання грубих наукових творів, як на підставі ознайомлення із сучасними мемуарами та інтимною кореспонденцією»¹. У спогадах державних діячів

часто переважають фактографічність над емоційністю, тобто прагнення до точності, об'єктивності оцінок, дипломатичність висновків, використання численних документів, посилання на факти.

Відомо, що істотну перепону в генеалогічних дослідженнях становить втрата документів, яка спричиняє лакуни в архівних фондах. Потрібну інформацію іноді можливо відновити на підставі документів дипломатичного чи консульського архіву, який теж варто розглядати як джерело генеалогічних досліджень.

Добре ознайомлений з архівною складовою джерельної бази свого дослідження, що зберігається в архівах різних міст (Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь) і країн (Національний архів Республіки Молдова, Російський державний історичний архів, Російський державний архів Військово-Морського Флоту, Архів Бібліотеки о. Хіос), В. Томазов зауважує відсутність цілісних документальних комплексів родинного чи бізнесового походження, втрати та помилки у фондуванні метричних книг тощо. Важливо, що автору вдалося використати джерела, що зберігаються безпосередньо на о. Хіос і створені грецькою мовою (с. 277–291).

Цінно, що застосування теоретичних положень та використання репрезентативної джерельної бази продемонстровано на

практиці, а саме створено просопографічний портрет унікальної етносоціальної групи греків-хіосців, що наприкінці XVIII ст. оселилися на Півдні України та мали низку спільних особливостей: етнічне походження (усі вихідці з одного острова Хіос в Егейському морі), соціальна належність (стародавня еліта своєї історичної батьківщини та вищі кола фінансової аристократії в Російській імперії та світі), віросповідання, родинні зв'язки (шлюби відбувалися переважно у вузькому колі споріднених родів), традиції (меценатство, благодійність), напрями діяльності (міжнародна торгівля, банківські операції), національна самоідентифікація та спільні стратегії адаптації у новому середовищі.

Праця, здійснена в межах проблематики очолюваного В. Томазовим сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Ін-

ституту історії України НАН України, поза сумнівом, є новим словом як в історіографії етнонаціональних досліджень, так і в дослідженнях українсько-грецьких відносин. Останнє набуває особливого значення в контексті ювілейного для Грецької Республіки року – 200-річчя від початку Грецького національно-визвольного руху 1821–1829 рр. за відновлення національної держави. На прикладі рецензованої монографії В. Томазову вдалося довести, що наука може бути цікавою, і тим самим забезпечити їй легкий шлях до читача.

References

Halahan, M. (2005). *Z moikh spomyniv (1880-ti – 1920 r.): Dokumentalno-khudozhnie vydannia*. Kyiv: Tempora.